

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

ДРАПУШКО Наталія Анатоліївна

УДК 94(477) «1991-2010»

**Суспільно-політичний, економічний та етносоціальний розвиток
Автономної республіки Крим
в 1990-ті – 2010-ті роки**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
ДРОБОТ Іван Іванович,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	
.....	10
РОЗДІЛ 2	
ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В АР КРИМ	31
РОЗДІЛ 3	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК АР КРИМ В	
ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД.....	88
РОЗДІЛ 4	
ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В КРИМСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1990 –	
2010-ТІ РР.).....	132
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	
.....	176
ДОДАТКИ.....	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК (АР Крим) – Автономна Республіка Крим
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
ВАТ – відкрите акціонерне товариство
ВР – Верховна Рада
ДАТ – державне акціонерне товариство
КПУ – Комуністична партія України
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПДВ – податок на додану вартість
ПрАТ – приватне акціонерне товариство
ПАТ – публічне акціонерне товариство
РМ – Рада Міністрів
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На рубежі третього тисячоліття, в умовах розбудови незалежної держави, Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін. Сучасні реалії потребують посиленої уваги до вивчення та врахування тенденцій розвитку економічних, суспільно-політичних, етносоціальних процесів як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах.

Одним із найбільш специфічних регіонів унітарної України є Крим. За своїм геополітичним становищем, офіційним автономно-республіканським статусом, унікальним історичним і культурним спадком, етнонаціональним складом населення, конфесійною структурою тощо Крим помітно вирізняється серед інших регіонів України. Проблема інтеграції АР Крим в загальноукраїнське суспільно-політичне, економічне і соціокультурне середовище відрізняється гостротою, а «кримський вектор» в українській внутрішньодержавній політиці можна назвати одним з найбільш пріоритетних.

Кримський півострів в роки відновленої незалежності України часто виступав предметом політичних суперечок, що заважало об'єктивному дослідженню життя регіону. Відсутність комплексних історичних наукових праць, присвячених цій проблемі, закономірно актуалізує дослідницьку увагу до процесів і тенденцій, які відбуваються в кримському соціумі в два останні десятиліття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 3 від 23 жовтня 2012 р.).

Мета дослідження полягає в науковому з'ясуванні особливостей суспільно-політичного, економічного та етносоціального розвитку Автономної Республіки Крим в роки незалежної України.

Для досягнення поставленої мети в дисертації було сформульовано такі основні завдання:

- з'ясувати стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми; визначити повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених дослідницьких завдань;

- вивчити основні закономірності та регіональні особливості становлення економіки пострадянського типу в Автономній Республіці Крим протягом 1991 – 2010 рр.;

- реконструювати еволюцію основних галузей народного господарства АРК та народного господарства автономії в цілому у 1991-2010-х рр.;

показати роль приватизації в економічному житті АРК 1990-х - початку 2000-х рр.;

– дослідити основні етапи сучасного суспільно-політичного розвитку АР Крим та визначити комплекс чинників, що визначають особливості та тенденції цього процесу; висвітлити основні проблеми регіону в сфері розвитку етнополітичних взаємин в досліджуваній період;

– розкрити діяльність основних політичних організацій АР Крим та їхній вплив на суспільно-політичний розвиток регіону;

– простежити динаміку чисельності, статево-вікового, етнонаціонального та мовного складу населення Автономної Республіки Крим;

– проаналізувати трансформацію соціальної структури населення півострова.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичне та соціально-економічне життя України за часів незалежності.

Предмет дослідження – суспільно-політична, економічна трансформація кримського суспільства, особливості етнонаціонального розвитку та соціальної структури населення Криму в 1990-ті – 2010-ті роки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1990-х – 2010-х рр. *Нижня* межа визначається проголошенням незалежності України та утворенням в її складі Автономної Республіки Крим, тобто початком періоду нових якісних змін. Обрання *верхньої* пояснюється радикальними соціально-економічними та політичними змінами в житті українського суспільства, викликаними світовою економічною кризою 2008–2010 рр. та змінами в законодавчій та виконавчій владній вертикалі.

Географічні межі дослідження визначаються сучасною територією Автономної Республіки Крим.

Методологічною основою дисертаційної роботи є наукові принципи історизму, об’єктивності, системності, всебічності, комплексності, розвитку, плюралізму, які в органічній сукупності дозволяють розкрити поставлену проблему. У концептуальному плані автор спирається на гуманістичні положення, згідно з якими повноцінне і гармонійне становлення соціуму неможливе без збереження прав і свобод особистості.

Методи дослідження. Використання методів дослідження продиктовано метою та завданнями роботи, зумовлюється необхідністю застосування міждисциплінарного підходу для відображення цілісного аналізу розвитку кримського суспільства. Під час дослідження використано такі загальнонаукові та спеціальні історичні методи: статичний та описовий (констатація історичного факту відновлення автономії Криму в складі України); динамічний (вивчення окремих аспектів економічного, суспільно-політичного життя регіону); класифікації і типологізації (визначення структури дисертаційної роботи, конструювання аналізу джерельної бази дослідження, виокремлення всередині кримського суспільства окремих соціальних груп); історичний (розкриття проблеми розвитку кримського суспільства); порівняльний (зіставлення особливостей розвитку політичного,

економічного та соціального розвитку Криму з відповідними загальнодержавними показниками); ретроспективний (узагальнення фактів минулого та визначення передумов повторення певних подій і явищ у суспільстві АР Крим у майбутньому). Також специфіка дослідження передбачала залучення методів інших наук: статистичного, математичного, графічного (при вивченні етнічних та демографічних особливостей суспільства Криму, аналізі його соціальної структури).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:
вперше

- комплексно і всебічно проаналізовано та узагальнено основні аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку регіону, розкрито зміни етносоціальної структури населення півострова;
- узагальнено стан висвітлення, рівень наукового осмислення та повноту й репрезентативність джерельної бази проблеми суспільно-політичного та соціально-економічного життя АР Крим за часів незалежності України;
- висвітлено процес роздержавлення, кооперування та декооперування основних галузей економіки АРК у перші десятиліття відновленої незалежності України;
- доведено вплив політики приватизації на економіку півострова у цілому та на окремі її галузі; визначені основні особливості приватизаційного процесу в регіоні;
- на широкому статистичному матеріалі простежено зміну соціально-демографічних показників кримського суспільства, проаналізовано етномовні процеси регіону.

Уточнено та дістало подальшого розвитку:

- вивчення динаміки суспільно-політичних процесів в АР Крим, доведення їхньої безпосередньої залежності від історичного минулого та від етнополітичної та етнорелігійної ситуації в регіоні;
- дослідження специфіки основних етапів трансформації сучасного суспільно-політичного життя півострова; вивчення комплексу чинників, що визначають особливості та тенденції цього процесу;
- аналіз діяльності основних політичних організацій АР Крим та їхній вплив на суспільно-політичний розвиток регіону в контексті загальноукраїнських процесів;
- основні тенденції формування соціально-демографічної, етнічної та мовної структури населення Автономної Республіки Крим в 1990-х – 2010-х рр.;
- головні особливості соціальної диференціації сучасного кримського суспільства; соціальні верстви зайнятого населення автономії за професійно-галузевими критеріями.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони певною мірою дозволяють заповнити прогалини в історіографічному полі регіональної історії України кінця ХХ – початку ХХІ століття, спонукають фахівців різних сфер суспільствознавства до міждисциплінарного підходу при вивченні основних суспільних груп.

Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні колективних праць з історії України, історії Криму, соціальної історії України, українознавства, історичної демографії, етнології, соціології, для підготовки спецкурсів для студентів історичних, соціологічних, економічних та політологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, складанні програм і методичних рекомендацій.

Висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні державних та регіональних програм економічного та соціально-демографічного розвитку українського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дисертаційного дослідження отримані дисертантом особисто.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні та практичні положення та результати дисертації доповідалися, отримали схвалення на п'ятьох Міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: всеукраїнській науковій конференції «Історичний дискурс гуманітарного простора» (Київ, 2012), всеукраїнській науковій конференції «П'яті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми етнополітичної та соціально-економічної історії і культури Криму» (Сімферополь, 2013), Міжнародній науковій конференції «Духовні цінності християнства українській культурі: віхи тисячоліть» (Київ, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта та наука у вимірах ХХ століття» (Київ, 2013), також на щорічних звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 5 одноосібних наукових публікаціях у спеціалізованих фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням усіх вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких 175 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 625 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічні засади дисертаційного дослідження. Сучасне світове і вітчизняне суспільствознавство у цілому та українська історіографія переживає нині складний і неоднозначний період якісної трансформації.

Російський історик київського походження Б.Г. Могильницький характеризує стан історичної науки на межі ХХ – ХХІ ст. як «історіографічну революцію» [281], а сучасний момент вважає її третім етапом. При цьому попередні два етапи він визначає, як об'єктивістський, пов'язаний «з широкими історико-соціологічними побудовами, увінчаними грандіозним досвідом створення «глобальної історії», і суб'єктивістський (постмодерністський), ознаменований «поворотом до суб'єктивності» і «відкриттям» мікроісторії як провідного жанру історичного дослідження».

У свою чергу, одна з провідних сучасних російських теоретиків історичної науки Л.П. Рєпіна вважає, що на першому етапі відбулося переміщення дослідницького інтересу від історичного макроаналізу до мікроаналізу, від «глобальних» проблем до «індивідуальних», від довготривалих процесів до соціальної практики конкретних осіб у конкретних життєвих ситуаціях, і в цілому домінувала тенденція до першочергового вивчення відносно обмежених у часі і просторі феноменів минулого, то сучасний етап характеризується переважаючими пошуками інтегральної, синтетичної моделі, побудованої, на принципі взаємодоповнюваності мікро- і макроісторичних підходів, як в теоретико-методологічному, так і в практичному плані [286, 16].

За такої трансформації сучасної історичної науки зростає значення методології та її вплив на результати науково-дослідної роботи. Тим більше, що «...По сути, речь сейчас идет о формировании нового исторического сознания, способного адекватно осмыслить свершившиеся и совершающиеся в мире перемены, о создании в этом свете новой исторической культуры и нового образа исторической науки...» [286, с. 19].

Теоретичною основою такого повороту стали переважно соціологічні теорії 1980-х років, створені на протигагу концепціям постмодерна, і перш за все, теорія структурації Е. Гіденса, за якою структурні властивості соціальних систем є одночасно і засобом, і результатом практики, котру вони породжують.

У той же час зберігають своє методологічне значення і роль класичні філософські теорії та вчення, висока ефективність яких перевірена багатьма поколіннями науковців.

Завдання наукової методології полягає у сприянні дослідникам у розробці стратегії наукового пошуку, виборі найбільш ефективних для даної галузі науки і дослідження даної наукової проблеми принципів, методів і прийомів вивчення об'єктивної реальності, в обранні оптимального їх співвідношення у процесі практичного застосування.

Методологія історичного дослідження не може бути зведена до виключно єдиного наукового методу. Методологія не може також бути простою механічною сумою окремих методів. Вона є складною, динамічною, цілісною, внутрішньо ієрархізованою системою способів, прийомів, принципів різних рівнів, котрі дозволяють у застосуванні кожного окремо якісно вивчити окремі прояви та ознаки досліджуваного історичного феномену, а у комбінованому застосуванні – дати комплексну характеристику об'єкту вивчення. [290, с. 319]

Тому при дослідженні економічних, етносоціальних та політичних трансформацій в Автономній Республіці Крим 1990-х – 2010-х рр. було використано декілька філософських, загальнонаукових, науково-історичних і політологічних принципів і методів, кожен з яких застосовувався у відповідності до конкретного об'єкту, групи або класу досліджуваних об'єктів.

За загальнотеоретичну основу роботи над проблематикою економічних, етносоціальних та політичних трансформацій в Автономній Республіці Крим 1990-х – 2010-х рр. були обрані генетично дотичні філософсько-історичні теорії економічного детермінізму, історичного матеріалізму, цивілізаційних хвиль розвитку та похідна від них авторська інтегральна цивілізаційна циклічно-висхідна концепція.

Остання базується на визнанні всеохоплюючої матеріальної єдності буття, визначальному значенні виробництва речових і неречових суспільних благ в людській історії. Вона передбачає поділ історії людства на короткі цивілізаційні хвилі розвитку (або суспільно-економічні формації), довгі цивілізаційні хвилі розвитку (надформації) та історичні епохи. [див.: 2896, с. 3 – 6, 792 – 817]

Відповідно до засад цієї філософсько-історичної концепції обраний для даної дисертації відтинок історії України припадає на пізньобуржуазний період капіталістичної надформації доби промислової індустріалізації (тобто доби переходу від сільськогосподарської фази аграрної епохи цивілізації до промислово-індустріальної фази індустріальної епохи).

У виборі власне методологічних принципів і методів дослідження проблеми економічних, етносоціальних та політичних трансформацій в Автономній Республіці Крим 1990-х – 2010-х рр. ми виходили із загальноновизнаної у сучасному наукознавстві систематизації методів наукового пізнання на загальні філософські, загальнонаукові, конкретно наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні методи. [309, с. 21, 22]

Серед нині визнаних як класичних загально філософських методів – діалектичного, аналітичного, інтуїтивного, феноменологічного, герменевтичного, – найбільш гармонійно збалансованим та об'єктивним вбачається метод, побудований на діалектиці, вченні про розвиток як нескінченний, поступальний, суперечливий та імпульсивний рух від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового. [2709, с. 23]

Тому для здійснення дослідження в цілому були використані такі філософські принципи, складові діалектичного методу, як 1) об'єктивність,

базована на визнанні дійсності в її реальних загальних формах і закономірностях; 2) всебічність (всесторонність), базована на визнанні загального зв'язку всіх явищ дійсності; 3) конкретність, котра відбиває річ або систему взаємопов'язаних речей у сукупності всіх своїх сторін і зв'язків, і котра відбивається як чуттєво-конкретне або мислимо-конкретне; 4) історизм, який є виразником саморозвитку дійсності у часовому вимірі; 5) протиріччя, який відображає реальні протиріччя речей і явищ. Окрім того залучений принцип системності, який трактує все існуюче у світі як систему систем різного рівня цілісності і складності. Він передбачає вивчати явища в їх залежності від внутрішньо пов'язаного цілого, елементами якого вони є, і завдяки якому кожне з них перебирає на себе приналежні цьому цілому якості.

Спираючись на ці принципи було здійснено відбір загальнонаукових, конкретнонаукових, дисциплінарних і міждисциплінарних методів, найбільш придатних для вирішення завдань, визначених у даному дослідженні.

Серед загальнонаукових методів такими виявилися методи *логічний* (відтворення у мисленні складного системного об'єкту, що розвивається або розвивався, у формі історичної формально-логічної моделі або теорії), *аналітичний* (поділ об'єкта дослідження на складові частини), *дедукції* (сходження дослідження від загального до одиничного), *індукції* (який полягає в дослідженні руху від одиничного до часткового або загального), *класифікації* (виокремлення з певної множини досліджуваних об'єктів певних груп цих об'єктів на підставі заздалегідь визначених якісних критеріїв) та *аналогії* (встановлення відношення еквівалентності (відповідності, схожості) між двома системами об'єктів, що розглядаються, за деякими ознаками), *порівняльний* (**співставлення одного конкретного об'єкту дослідження (або «родинної» групи об'єктів) з іншими досліджуваними об'єктами (або групами об'єктів) з метою виявлення їх схожості або різниці**), *абстрагування* (теоретичне узагальнення через мислене вичленовування певних елементів конкретної множини з відверненням від інших її елементів для означення основних закономірностей об'єкту дослідження), *узагальнення* (процес мислимого переходу від одиничного до загального, від менш загального до більш загального, в результаті якого отримується нове знання більш високого, узагальненого порядку), *системності* (розгляд об'єкту дослідження як цілісної множини у сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто як системи), *структурно-функціональний* (дослідження статичних об'єктів-систем на основі виокремлення у соціальних системах структурних складових та їх особливої визначаючої дії стосовно один одного).

Логічний метод був використаний для формулювання висновків до кожного розділу та загально дисертаційних висновків.

Аналітичний метод був використаний при виробленні плану дисертаційного дослідження, відборі та опрацюванні опублікованих та архівних джерел, дисертацій, наукових статей і монографій з проблематики, дотичної до теми дисертації.

Дедуктивний метод був використаний для виявлення внутрішніх протиріч систем економічного, соціального та політичного просторів АРК як визначальних факторів системного саморозвитку життєвого простору Кримського регіону.

Метод сходження від абстрактного до конкретного, котрий полягає в переході від формулювання початкової абстракції через розширення знання про об'єкт дослідження до цілісного теоретичного відтворення досліджуваного об'єкту для виявлення внутрішньої сутності та розвитку складних систем з метою формулювання об'єктивно існуючих закономірностей, використано в процесі формулювання теми дисертації з наступним переходом до вивчення конкретних носіїв історичної інформації.

Індуктивний метод був використаний для виявлення загальних закономірностей трансформації економічного, соціального та політичного простору радянського типу в умовах третього етапу науково-технічної революції і переходу від індустріального суспільного ладу до постіндустріального, наукової та технічної революції кінця ХХ – початку ХХІ ст. на прикладі Автономної Республіки Крим.

Метод класифікації був застосований для визначення з яких соціальних страт складалася соціально-класова структура населення Кримського півострова межі ХХ – ХХІ століть.

Метод наукових аналогій був використаний для більш цілісної реконструкції якісних зрушень в етносоціальному і класовому сегментах соціальної структур населення АР Крим.

За допомогою порівняльного методу були визначені та охарактеризовані об'єкти і суб'єкти політичного простору Кримської автономії, проведене його структурування, окреслені висновки до кожного розділу і дисертації в цілому, тощо.

Метод абстрагування був використаний для чіткого і вичерпного визначення кола об'єктів дисертаційного дослідження, для з'ясування основних закономірностей внутрішнього саморозвитку економічної, соціальної та етнополітичної сфер життя кримської людності на межі ХХ – ХХІ ст.

Метод узагальнення був використаний для з'ясування загальних тенденцій і процесів, формулювання висновків до кожного з розділів та дисертації у цілому.

Метод системності був використаний для 1) комплексного визначення мети, об'єкту і предмету дисертаційного дослідження; 2) структурування тексту дисертації; 3) теоретичної реконструкції життєвого простору АРК як складної за своєю внутрішньою структурою, динамічної системи соціально-економічної і суспільно-політичної взаємодії суб'єктів кримської спільноти.

Структурно-функціональний метод був використаний для виділення в цілісній системі громади киян сукупності стійких відносин і взаємозв'язків її етнічних і політичних елементів для вивчення будови і структури етнополітичного, економічного та соціального просторів міста, їх сегментів – полів та для аналізу розвитку етнополітичної системи в цілому.

Вірогідно-статистичний метод використаний для кількісного аналізу економічного, соціально-класового, етносоціального і етнополітичного просторів м. Києва та динаміки їх трансформації.

Окрему групу застосованих у дослідженні загальнонаукових методів склали *ідеографічний метод* (описування індивідуальних особливостей одиничних історичних фактів і подій), який був задіяний задля створення максимально широкої інформативної основи для реалізації вказаних вище, теоретично орієнтованих загальнонаукових методів, *розуміння* (усвідомлення смислу досліджуваних фактів і явищ), *раціональне пояснення* (виявлення сутності досліджуваного предмету, підведення його під відповідну закономірність з визначенням причин та умов, джерел його розвитку і механізмів їх дії) та кількісний та якісний аналіз документів.

Через специфіку досліджуваної теми такі спеціальні методи, як діалоговий, опитувальний, проєктивний, тестування, біографічний, автобіографічний, соціометричний та ігровий, використовувати було недоцільно.

Основними спеціально-історичними методами наукового дослідження на сьогодні прийнято вважати історико-генетичний, історично-порівняльний, історично-типологічний, історично-системний методи та методи діахронного аналізу. [282, с. 170 – 191, 191 – 194]

Історико-генетичний (ретроспективний), який полягає, головним чином, у послідовному розкритті властивостей, функцій та змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку історичного явища (об'єкту дослідження). Метод був застосований для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку економіки, соціальної структури та політичного простору життєдіяльності людності Кримського півострова в адміністративних межах автономії в умовах постіндустріальної модернізації, так і для визначення історичної зумовленості місцевої специфіки реалізації цих зв'язків і закономірностей.

Історико-порівняльний метод, який полягає у порівнянні історичних явищ, котрі тотожні або схожі за своєю внутрішньою сутністю, і різняться лише за просторовою або часовою ознакою, з метою виявлення справжньої сутності історичних процесів, що складаються з досліджуваних схожих явищ. Він був задіяний у даному дослідженні для порівняння функціонування життєвого простору Криму кризові та посткризові періоди з метою виявлення спільних та окремих характерних рис цього функціонування, і на цій основі – виявлення загального вектору розвитку соціально-економічного і політичного життя на півострові, його відповідності загального напрямку еволюції відповідного життєвого простору України.

Діахронічне порівняння, як різновид історико-порівняльного методу, використовується для співставлення одного і того ж історичного феномену на різних етапах його існування з метою з'ясування процесу його еволюції. Цей метод дозволив прослідкувати загальний вектор якісних і кількісних змін в економічному, соціальному та політичному житті в АРК як під час

економічної кризи 1991 – 1999 рр., так і за час посткризової економічної стагнації.

Структурно-діахтонний метод, завдання якого полягає в аналізі історичного розвитку як зміни суспільних систем різних рівнів, дозволяє вивчати різночасові історичні процеси, виявляти тривалість, частоту різних подій, динаміку різних елементів складної системи і таким чином у більш повному обсязі усвідомлювати сутність цієї системи в цілому. Тому він був незамінний в процесі дослідження економічних, етносоціальних та політичних трансформацій в Автономній Республіці Крим 1990-х – 2010-х рр. в їх окремішній специфіці та взаємозв'язку.

Спрямований на упорядкування об'єктів дослідження за якісно різними типами (класами), спираючись на притаманні цим об'єктам генетично взаємопов'язані суттєві ознаки, *історико-типологічний метод* дозволив систематизувати зібраний інформаційний матеріал відповідно визначеній меті, завданням та плану дисертації, теоретично визначити та інформаційно наповнити структуру товарного виробництва та обміну в АР Крим, соціально-класову та етнічну структуру кримської людності, власне соціальну структуру населення Криму в цілому та в її основних сегментах.

Історико-системний метод, який виходить з розуміння історичного процесу як органічної єдності одиничного, особливого і загального у суспільному бутті, та який передбачає вивчення об'єкту історичного дослідження як певної цілісної суспільної системи [282, с. 169-180], був використаний для історико-теоретичної реконструкції 1) економічного простору Автономної Республіки Крим як складної динамічної системи промислово-індустріального типу на стадії її постіндустріальної трансформації; 2) етносоціального простору автономної республіки як динамічної системи пострадянського типу.

Окрім них були застосовані такі спеціально-історичні методи, як *проблемно-хронологічний* (передбачає теоретичне розчленування об'єкту дослідження на сутнісно вагомі елементи з наступним дослідженням їх внутрішнього саморозвитку в хронологічній послідовності та порівнянні), *метод періодизації* (який полягає у визначенні якісно відмінних етапів внутрішнього саморозвитку об'єкту історичного дослідження, хронологічна послідовність яких і складає життєвий цикл цього об'єкту) та *компаративістський* (виявлення суттєво спільного у різних об'єктах дослідження шляхом порівняння їх як цілісностей, так і їх сутнісних елементів з використанням діалогового аналізу через порівняння, аналогії та паралелі).

Проблемно-хронологічний метод дозволив раціонально структурувати дисертаційне дослідження і, таким чином, реалізувати поставлені дослідницькі завдання.

Метод *періодизації* дозволив запропонувати та обґрунтувати більше детальну і раціональну періодизацію як економічної сфери буття громадянства АР Криму пострадянської доби, так і його етносоціальної та політичної сфер.

Автор дисертаційного дослідження вважає компаративістський метод наукового дослідження більш формалізованим та абстрагованим методом,

ніж класичний історично-порівняльний метод. Тому компаративістський метод вбачається більш придатним для аналізу статичних елементів історичного процесу, для з'ясування їх формальної (кількісної та якісної) співмірності, тоді як порівняльно-історичний метод є більш придатним для дослідження динамічних складових цього процесу, для з'ясування трансформації цих складових в єдиному історичному русі.

Компаративістський метод використаний при аналізі відповідності ідейних засад корпоративних суб'єктів етнополітичного простору м. Києві об'єктивним умовам його функціонування.

З групи спеціальних методів історичного дослідження міждисциплінарного спрямування був використаний *метод термінологічного аналізу*, який полягає в розкритті сутності досліджуваних історичних явищ через виявлення та уточнення значень і смислів термінів (понять), котрі їх означають.

Він був застосований для з'ясування сутності деяких соціальних страт та історичних процесів з наступним їх термінологічним означенням.

Для об'єктивного і успішного аналізу історіографічної та джерельної бази даного дослідження, а також для історичної реконструкції життєвого простору АР Крим 1990-х – 2010-х рр.. і визначення основних закономірностей і особливостей його розвитку в умовах постіндустріальної трансформації методологічно важливим вбачається адекватне та об'єктивне означення системоутворюючих понять і термінів.

Історіографія проблеми дисертаційного дослідження. Визначені вище різноманітні методологічні засади дослідження дозволили об'єктивніше проаналізувати стан розробки дослідниками історії України економіки, соціальної структури населення, суспільно-політичного життя Автономної Республіки Крим 1991 – 2010 років.

У процесі роботи були відібрані та проаналізовані тексти 239 монографій, брошури і статей, 13 дисертацій та авторефератів, котрі тим чи іншим чином дотичні до проблеми еволюції АР Крим на межі ХХ і ХХІ століть.

При цьому було визнане за неможливе згрупувати наукові публікації відповідно до усталеної в сучасній українській історіографії періодизації через специфіку обраної для даного дослідження теми.

Більш придатним виявилось структурування опублікованих з обраної теми наукових досліджень за їх функціональною спрямованістю, а саме: публікації з економічної історії сучасного Криму, публікації із соціальної історії півострова і публікації з політичної історії відновленої АРК.

Перманентно зростаючі проблеми та ризики українського суспільства в умовах його інформаційної соціально-економічної трансформації та інтеграції в сучасну глобалізовану цивілізацію об'єктивно вимагають від українських суспільствознавців та істориків всебічного і неупередженого переосмислення, перш за все, здобутків і прорахунків у розбудові новітньої, життєздатної та конкурентоспроможної економіки України доби відновленої незалежності.

Комплексні дослідження цієї проблематики почали з'являтися тільки наприкінці 2010-х рр. Однак всі вони мали спеціальне економічне спрямування з незанимаючими однаками економічно-історичного характеру. До таких робіт відносяться монографії Р.Ф. Аметова, О.М. Клекмьонова і А.І. Імкандерова, Є.А. Махуринської тощо [348, 447, 463].

Головою галуззю народно-господарського комплексу АР Крим протягом досліджуваного періоду залишалася промисловість. Однак спеціальних історичних досліджень проблем адаптації кримської промисловості до пострадянських умов функціонування дотепер здійснено та опубліковано не було. Певною мірою дана прогалина була компенсована економічними та економічно-історичними розвідками Г.О. Бабенка.

Варто виділити роботу Г.О. Бабенка «Промышленность Крыма: проблемы и пути решения», котра хаарактеризується комплексним аналізом найбаважливіших проблем розвитку основних галузей промисловості автономії (хімічної, машинобудівної, харчової, добувної та будівельної). Однак дослідник завршив свою роботу 2000 р. Таким чином період 2001 – 2012 рр. залишилися не дослідженими. [333].

Вплив іновацій на еволюції економіки Криму 1990 – 2007 рр. ґрунтовно досліджувався вітчизняними економістами Є.В. Стеценком, Є.П. Воробйовою, О.П. Джигирей, Є.В. Ніколаєвим та іншими [534, 370, 389, 475, 476].

Сільське господарство АР Криму в умовах переходу до постіндустріального типу господарювання привертало найбільшу увагу українських дослідників-економістів, особливо на початку 2000-х рр. [344, 345, 403, 409, 565 тощо]. Тоді з'явилися змістовні аналітичні монографії Є.В. Николаєва «Основы устойчивого развития агропромышленного комплекса Крыма в XXI веке» (Сімферополь, 2004), А.М. Авидзби і С.Г. Черемисіної «Экономика виноградарства Крыма: теория и практика функционирования» (Ялта, 2003). Особливої уваги заслуговують монографії Є.В. Ніколаєва «Основы устойчивого развития агропромышленного комплекса Крыма в XXI веке» (Сімферополь, 2003) та «Устойчивое функционирование аграрной отрасли Крыма в условиях рыночной экономики» (Сімферополь, 2004) [475, 476]. Однак вищезгадані дослідження мали спеціальне економічне спрямування і можуть слугувати історикам України лише в якості кваліфікованих носіїв фактологічного матеріалу.

Зміни в рекреаційному комплексі автономії досліджувалися економістами О.В. Єфремовим, О. С. Фадєєвою, О.С. Шапталюю [397, 551, 560, 572]. Серед них виділяється високим аналітичним рівнем монографія С.Ю. Цьохли «Трансформація рекреаційної діяльності та розвиток регіональних ринків курортно-рекреаційних послуг (методологія, аналіз і шляхи вдосконалення)» (Сімферополь, 2008) [560].

Питання розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі АР Крим на межі ХХ – ХХІ століть досліджувалися В.А. Данильченко, О.О. Якушевим та іншими вченими-економістами, котрі спеціалізувалися на проблемах становлення торгівлі в умовах розриву і докорінної пербудови торговельних відносин на теренах бувшого СРСР та інтеграції економіки Криму у свірвий ринок [387,

578].

Незважаючи на значну кількість спеціальних економічних досліджень регіональних особливостей формування української банківської системи пострадянського типу [364, 377, 384, 393 тощо] практично відсутні ґрунтовні розвідки формування банківської системи АР Крим [див.: 370].

Питання банківської системи України в її регіональній специфіці розглядалися в роботах З.В. Герасимчук, Н.І. Корецької «Проблеми територіальної організації банківської системи України», О. Вовчак, У. Грудзевич, О. Другов, О. Кіреєв, П. Матвієнко, М. Могильницька та ін.

Одним з основних елементів реформування та модернізації української економіки 1991 – 2000 рр. вважалася і дійсно була приватизація основних галузей виробництва та обміну речових товарів. Стратегія і тактика української приватизації, характер її здійснення наклали свій специфічний відбиток на соціально-економічне і суспільно-політичне життя пострадянської України.

Таким чином вивчення приватизаційних процесів в Україні в цілому та у кожному її регіоні окремо продовжує зберігати свою актуальність, незважаючи на завершення в основному роздержавлення національного господарства.

Важливість дослідження економічних, соціальних та політичних аспектів приватизації державного та колгоспно-кооперативного секторів народного господарства України достатньо чітко усвідомлюється більшістю сучасних українських істориків. Це засвідчується присутністю практично у всіх підручниках, навчальних посібниках і комплексних монографіях з української історії відповідних розділів, підрозділів або параграфів. Однак фактичний зміст останніх однозначно сигналізує про явно недостатню вивченість фахівцями-істориками приватизаційної тематики.

Підтвердження цього знаходимо і в одній з останніх комплексних колективних монографій, присвячених наскрізній історії економіки України. У фаховому сенсі компетентно написана двотомна «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження», серед іншого, містить розділ «Економіка перехідної доби (1991–2010)», цілий параграф якого присвячений здійсненню приватизації в Україні [с. 531 – 538]. Параграф складений як узагальнений, певною мірою схематизований, опис загального ходу роздержавлення і розкооперування державних і колгоспно-кооперативних підприємств у 1990-ті роки по країні у цілому. Про приватизацію на території АРК, як й інших специфічних регіонів країни, ні однієї згадки не знаходимо.

І проблеми авторів навчальних посібників та узагальнюючих наукових монографій із загальної історії та економічної історії України цілком зрозумілі, тому що до теперішнього часу в українській історичній науці відсутні спеціальні дисертаційні та монографічні дослідження як приватизації економіки України у цілому, так і окремих її галузей та регіональних комплексів.

Певною мірою, більшу увагу приватизаційним процесам у Кримській автономії приділяють як сучасні українські вчені-економісти, так і власне вчені-історики [394, 396, 517, 555, тощо]. Однак більшість з них

обмежується дотепер збиранням та систематизацією статистичного матеріалу, уникаючи його глибокого історико-економічного аналізу.

Суттєвим фактором впливу на трансформацію економіки Кримської автономії була тінізація виробництва та обміну товарів на півострові та в Україні в цілому. Певним чином тінізаційні процеси в Криму знайшли відображення у монографіях О.В. Базилюка і С.О. Коваленка «Тіньова економіка України» (Київ, 1998), О.В. Турчинова «Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження» (Київ, 1995) [294, 396].

Новітні дослідники *політичної історії* АР Крим зосередилися на вивченні поточного політичного процесу на півострові, позиціонування політичних сил, питання законодавчого врегулювання та унормування взаємин між центром та автономією, проблеми зовнішніх впливів, особливі взаємини з Російською Федерацією, динаміці й особливостях етноконфесійних відносин. Зокрема, загальна кримська проблематика перебувала у фокусі уваги протягом 1990-х років, коли в Криму розвивався багатовимірний конфлікт між центром і владою автономії та між місцевою владою і кримськотатарською спільнотою. Інтерес до кримської проблематики активізувався також в середині 2000-х років, коли відмічалось 50-річчя входження Криму до складу УРСР [Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – № 6. С. 3–8; Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.; Падалка С. «Кримське питання» в політичних реаліях незалежної України (І половина 90-х років ХХ століття) / С. Падалка // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР», 19 лют. 2004 р., м. Київ/ НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – С. 335-346.; Політична мапа Криму: 2010-2011. Процеси і тенденції / Ю.А. Тищенко, Г.Т.Бекірова, М.І. Капустін; за заг. ред. Ю.Тищенко. – укр. незалеж. центр політ дослідж. – К., Сімферополь: Агенство «Україна», 2012. – 120 с.; Україна: політична історія ХХ - початок ХХІ століття. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.; Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю.Тищенко, Р.Халілов, М. Капустін. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. – 84 с.]

Особливий інтерес збірник матеріалів наукової конференції. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР», що відбулася в Інституті історії України 19 лют. 2004 р. (Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. "Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР", 19 лют. 2004 р., м. Київ/ НАН України; Інститут історії України. - К., 2004) Він містить аналітичні матеріали, присвячені проблемам, пов'язаним із найважливішими особливостями сучасного державно-політичного розвитку України, пошуком конкретних магістральних шляхів консолідації українського суспільства, а також оцінкою місця і ролі Автономної Республіки Крим в загальноукраїнських консолідаційних процесах.

Дослідженню етнополітичних процесів в Криму ХХ - початку ХХІ століття та їх впливу на сучасне суспільно-політичне становище в АР Крим присвячена колективна монографія «Крим в етнополітичному вимірі» [Крим в етнополітичному вимірі. –К.: Світогляд, 2005. – 533 с.]. У хронологічному порядку досліджується життєдіяльність етнічних спільнот регіону, особливості державної етнополітики щодо Криму. Особлива увага звертається на причини, перебіг та наслідки примусової депортації кримськотатарського народу, болгар, вірмен, греків та німців у роки Другої світової війни, політико-правові аспекти їх повернення на батьківщину та інтеграцію в українське суспільство.

Питання етнонаціонального складу населення України, зокрема й Кримського півострова, знайшли відображення в роботах М. Вівчарика, В. Євтуха, Г. Кондратюка, В. Котигоренка, В. Наулка, С. Падалки [366; 398; 424; 432–433; 471–473]. Так, у роботі В. Наулка [471] висвітлені головні методологічні аспекти проблеми дослідження етнічного складу населення, досліджено ареал розселення, поселенську структуру, соціальні відмінності етнічних груп населення за переписом 1989 р. Дослідник В. Котигоренко на основі аналізів переписів визначив тенденції змін етнічної та мовної структури України [433]. Проте, автор не приділяє належної уваги особливостям цих процесів в АР Крим. Міграційна ситуація в незалежній Україні, зокрема й на півострові Крим, є предметом наукового вивчення О.А.Малиновської [460]. Питання етномовного розвитку України в цілому та її регіонів зокрема стали предметом уваги О. Вишняка, В. Скляра та Л. Масенко [365; 461; 524–525]. Особливо варто відзначити роботу В. Скляра, у якій визначено специфіку мовної ситуації в АР Крим, вивчено динаміку чисельності російськомовного та україномовного населення в міжпереписний період. Проте, автор недостатньо залучає дані соціологічних досліджень.

Також слід виділити праці, присвячені розвитку окремих етнічних груп Криму, особливо репатрійованих, у період незалежної України. Це роботи М. Араджионі, В. Григор'янця, Л. Кравцової, В. Наулка, [350; 381; 434; 473]. Вони дозволяють вивчити не лише демографічну ситуацію, етнонаціональний розвиток та мовну структуру етносів, але й проблеми їх адаптації в багатонаціональному та мультикультурному середовищі півострова. Проте, у цих роботах не приділяється увага соціальній структурі населення вказаних національностей.

Сучасні науковці-гуманітаристи велику увагу приділяють формуванню соціальної структури населення України. Серед найгрунтовніших робіт варто назвати праці О. Вишняка, С. Кардаша, В. Каспрука, Е. Лібанової, [412; 457; 596; 605]. Узагальнила вивчення проблематика колективна монографія «Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи» [531]. Проте, у праці накреслено лише основні напрями соціально-демографічного розвитку України, а особливості АР Крим не стали предметом спеціального дослідження.

Серед дисертаційних робіт, які присвячені соціально-демографічній проблематиці незалежної України, у тому числі регіонів України, варто назвати роботи Л. Панасюка, Т. Пронь, І. Субботіної, В. Хвіст [585; 586; 589; 591]. Дисертаційне дослідження І. Субботіної [589] дозволяє простежити регіональні особливості етносоціальних змін українського суспільства, демографічну динаміку населення України в цілому та півострову Крим зокрема. Проте, автор досліджує специфіку соціальних процесів Криму в межах Південного регіону, без урахування специфіки півострова. Дослідження С. Тимченка [590] дозволяє з'ясувати головні особливості етносоціального розвитку різних регіонів України в період 1960 – 1980-х рр. Утім, у ній відсутній порівняльний аналіз соціально-демографічного та етнонаціонального розвитку УРСР та незалежної України, недостатньо простежені специфіку АР Крим.

Окрему групу історіографії становлять праці зарубіжних вчених. Формуванню стратифікаційної структури країн пострадянського простору, зокрема й незалежної України, присвячена розвідка К. Волеса та К. Харфлера [597]. Утім, автори звертають увагу передусім на особливості середнього класу суспільства, не приділяючи належної уваги іншим соціальним групам населення.

Отже, проведений історіографічний аналіз свідчить, що проблеми етносоціального складу населення АР Крим в 1990-ті – 2010-ті рр. були об'єктом вивчення широкого кола праці науковців – істориків, демографів, соціологів, економістів. Однак ці роботи репрезентують переважно зміни у соціальній структурі населення загалом, а кримському населенню у досліджуваній період приділено недостатньо уваги. Крім того, комплексного історичного дослідження трансформації етносоціальної структури населення АР Крим у 1990-ті – 2010-ті рр. ще не існує, чим і зумовлене обрання автором вказаної теми.

У *джерелознавчому блоці* дисертації визначено і проаналізовано основні масиви джерел дослідження за їх основними різновидами. Через суттєву обмеженість доступу до архівної складової джерельної бази, виключна увага була приділена максимально широкому і повному вивченню статистично-довідкових джерел і періодичних видань.

Зазначено, що групу **архівних джерел** склали 212 справ, котрі перебувають на зберіганні у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (3 фонди), Державному архіві в Автономній Республіці Крим (5 фондів) і двох поточних архівів (Архів Комітету у справах релігії при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим та Архів Комітету в справах міжнародних відносин та депортованих громадян при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим). З них понад 10 справ введено автором у науковий обіг вперше.

При цьому слід зазначити, що основний масив використаних при написанні дисертації документальних матеріалів зосереджений у фонді Р-2 – «Рада Міністрів Української РСР. 1990 – 1998 рр.» (опис 15) ЦДАВО України (111 справ) та фондах Р-4993 – «Верховный совет Автономной Республики

Крым [Крымской АССР (Крымской Советской Социалистической Республики)] (24 справи) і Р-4973 – «Совет Министров Автономной Республики Крым», [г. Симферополь (з 23.01.1997); [Совет Министров Крымской Автономной Советской Соц. Респ. (22.03.1991–25.02.1992), Совет Министров Республики Крым (26.02.1992–11.04.1994), Правительство Республики Крым (12.04.1994–16.03.1995), Правительство Автономной Республики Крым (17.03.1995–22.01.1997)] (27 справ) у Державному архіві в Автономній Республіці Крим.

Матеріали фонду Р-2 (опис 15) ЦДАВО України містять інформацію про поточну діяльність загальноукраїнського уряду в галузі сприяння владним, господарським та громадсько-політичним інституціям Автономної Республіки Крим в організації соціально-економічного і політичного життя молодого адміністративно-політичного утворення в умовах пострадянського транзиту та постіндустріальної модернізації.

Фонд Р-1 ЦДАВО зосередив документальні матеріали про боротьбу Верховної Ради України у цілому та окремих народних депутатів за збереження і розвиток адміністративно-політичної автономії на півострові, збереження АР Крим у складі України.

Справи фонду Р-4993 Державного архіву в Автономній Республіці Крим містять інформацію про багатопланову та інтенсивну організаційну, законотворчу та політичну діяльність Верховної Ради АРК на різних етапах пострадянської трансформації автономної республіки.

У фонді Р-4973 зібрані керівні, робочі та інформаційні матеріали уряду Кримської автономії по організації соціально-економічного життя на Кримському півострові за умов переходу від економіки командно-адміністративного типу до економіки ліберально-ринкового типу.

Систематичне і критичне опрацювання такого масиву архівних документів дозволило відтворити комплексну картину еволюції економіки, етносоціальної структури та політичного життя АР Крим останнього десятиліття ХХ ст. і початку ХХІ ст.

Групу **опублікованих джерел** склали 1) збірки документів і довідкові видання (115 найменувань), 2) мемуари та епістолярні джерела (4), 3) періодичні видання (49), 4) електронні ресурси (31 електронна адреса сайтів).

Використані збірки документів та статистичні й довідкові видання містять відомості про закони, укази, постанови вищих загальноукраїнських та кримських органів влади в галузі соціально-економічного і політичного життя АР Крим; про зміст нормативних документів, котрі регламентували господарські, соціальні і міжнаціональні відносини в автономії; про програми, статuti, рішення з'їздів, конференцій рад центральних і місцевих керівних органів кримських партій та регіональних організацій загальноукраїнських політичних партій, представлених на теренах автономної республіки; про стан промисловості, торгівлі, освіти, транспорту, охорони здоров'я і кредитної справи в республіці, тощо.

Залучені до дослідження мемуарні та епістолярні джерела містять інформацію про особисте життя і діяльність громадських, політичних діячів АР Крим, визначних представників монархічної державної бюрократії, причетних до організації придушення цього руху. Ці джерела дозволити суттєво уточнити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів в етнополітичному просторі Криму досліджуваного періоду.

Використані періодичні видання представлені 3 центральними газетами, а також 38 загальнокримськими і місцевими газетами, котрі видавалися у досліджуваній період у межах АР Крим і містять величезний фактологічний матеріал про поточні події у регіоні та за його межами.

Таким чином, джерельна база дослідження вичерпно представлена архівними матеріалами і широким колом опублікованих джерел. Вона є достовірною і достатньою для комплексного відтворення на засадах обраної методологічної бази еволюції економіки, етносоціальної структури та політичного життя АР Крим кінця ХХ – початку ХХІ ст., проаналізувати основні закономірності та особливості цієї еволюції.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок про практичну відсутність у сучасній українській історіографії як комплексних досліджень трансформаційних процесів в Автономній Республіці Крим пострадянської доби, так і специфічних особливостей цієї трансформації в економічній, етносоціальній та політичній сферах життя населення півострова.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В АР КРИМ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У спадщину від СРСР новостворена в складі УРСР Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка отримала низку фундаментальних, життєво важливих соціально-економічних проблем, котрі потребували негайного і радикального вирішення як в адміністративних межах автономії, так і в масштабах незалежної України.

До таких проблем в сфері економіки відносились 1) відсутність легальної приватної власності на основні засоби виробництва, 2) надмірні розміри військово-промислового комплексу, 3) технологічна відсталість та надмірна енергозатратність усіх галузей і підгалузей народного господарства, 4) економічно необґрунтована кооперація між підприємствами автономії та інших областей України; 5) штучно насажені міжвиробничі зв'язки між підприємствами Криму та інших республік СРСР; 6) відсутність адекватної вимогам НТР банківської системи.

Від осені 1991 р. до них додалися проблема відсутності власних, українських грошей, перманентна тінізація та криміналізація економічного життя.

На території півострова були розвідані 10 родовищ залізної руди в розмірі 1,4 млрд. т. [320. – 1992. – №1. – 27 червня 1992 р. – С.1].

З 2,6 млн. жителів Криму у народному господарстві були зайняті 1,115 млн. осіб (держсектор – 938,6 тис., кооперація – 149 тис., колгоспи – 101 тис. чол., малі підприємства – 24,7 тис., спільні підприємства – 0,8 тис., індивідуальна трудова діяльність – 2,2 тис. чол. [320. – 1992. – №1. – 27 червня 1992 р. – С.1].

Структура економіки АР Криму у 1990 р.(за ВВП): промисловість – 52%, сільського господарства – 27%, будівництво – 11%, транспорт зв'язок – 4%, торгівля, матеріально-технічне забезпечення – 6%.

Структура економіки АР Криму у 1995 р.(за ВВП): промисловість – 48%, сільського господарства – 24%, будівництво – 11%, транспорт зв'язок – 8%, торгівля, матеріально-технічне забезпечення – 9%. [475, с. 32].

У 2012 р. основні зусилля у розвитку економіки Криму були зосереджені на добувній промисловості. Протягом січня – вересня 2012 р. у добувну промисловість було вкладено 4,7 млрд. грн., іноземні інвестори вклали в альтернативну електроенергетику півострова 102,7 млн. дол.. США.

Роздрібковий товарообіг зріс за рік на 19,7% на тлі відносно стабільних цін.

У той же час на промисловість Криму негативно впливали скорочення попиту на хімічну продукцію на світових ринках (привело до скорочення виробництва та експорту в хімпромі) та несприятливі погодні умови, які вплинули на рослинництво, все сільське господарство та будівництво.

Якщо у 2011 р. економіка Криму зросла загалом на 6,5%, то у 2012 р. відбулося скорочення на 2,2% (по Україні в цілому зареєстровано приріс у 0,

2%). При цьому за січень - лютий падіння становило 6,1%, за січень – червень – 2,0%, за січень – липень – 5,3%. Стабільно протягом всього року приріст обсягів тримався в електроенергетиці та торгівлі та, в незначній мірі, у добувній промисловості. У всіх інших галузях економіки півострова мав місце спад (сільське господарство, переробна промисловість, добувна промисловість, вантажний і пасажирський транспорт, будівництво). Найбільше впало сільське господарство (- 3%) та будівництво (-1,6%). Тоді як у 2011 р. скорочення за підсумками року було тільки у будівельній справі. [346, с. 2].

Відповідно результатів досліджень українських науковців Інтегральний коефіцієнт тіньової економіки в Україні становив 1995 р. – 40,5% - 43,6%, [351, с. 53], 2001 р. – 26,7%, 2002 р. – 26,6%, 2003 р. – 30,6%, 2004 р. – 30,7%, , 2005 р. – 30,3%, 2006 р. – 29,8%, 2007 р. – 28,8%, 2008 р. – 31,1%, 2009 р. – 40%, 2010 р. – 47% від офіційного ВВП. [Тенденції тіньової економіки в Україні. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.me.gov.ua]

Найбільш тінізованими галузями народного господарства Криму протягом всього досліджуваного періоду залишалися торгівля та рекреаційна (санаторно-курортна і туристична) галузі.

Так за офіційними даними Мінекономіки Крим за 9 місяців 2002 р. на півострові відпочили у санаторно-курортних і туристичних установах понад 1 млн. осіб., а за даними Міністерства туризму і курортів АР Криму протягом сезону в Криму відпочивали 4 – 5 млн. осіб. Таким чином майже 3 млн. відпочиваючих припали на приватний індивідуальний сектор, доходи якого від цього виду бізнесу залишилися поза сферою оподаткування.

Так, тільки в Ялті у серпні 2011 р. представники місцевої влади виявили понад 270 нелегальних міні-готелів, котрі надавали послуги відпочиваючим. [http://www.ukr.net/news/vlasti_jalty_naschitali_270_nezakonnyh_mini_gostinic-7899173-1.html]

У 2005 р. на території Криму урядові автономії були відомі 1660 домогосподарств, котрі працювали в якості міні-готелів з розрахунку на 22 тис. місць. З них в якості суб'єктів підприємницької діяльності були зареєстровані тільки 156. При цьому у Криму офіційно рахувалися 639 санаторно-курортних закладів з майже 150 тис. місць [257, с. 96].

Економіка України та АР Криму пережила дві великі хвилі криміналізації, які припали відповідно на 1993 – 1998 рр. та 2000 – 2003 рр.

Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р.

Упродовж 2000 – 2002 років за умов прискореного реформування агропромислового комплексу (АПК) хвилеподібно зросла кількість злочинів при приватизації основних фондів та майна, перерозподілі прав власності переробних підприємств, ремонтно-технічних, транспортних та будівельних організацій АПК.

За час дії Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. до 2002 р. лише органами МВС викрито понад 20 тис. корисливих злочинів, з яких 7,6 тис. розкрадань (38,2 %), вчинених посадовими та матеріально-

відповідальними особами, 8,1 тис. – посадових злочинів (40,6 %).

Зростає кількість корисливих злочинів, які скоюють керівники сільгосп-підприємств. У 1991 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто лише 96 керівників сільгосп-підприємств, у 1995 р. – 584, а у 2000 р. – 764.

Протягом 2002 р. в агропромисловому комплексі тільки співробітниками МВС викрито біля 8 тис. корисливих злочинів. Серед них – привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (1,5 тис.). До кримінальної відповідальності притягнуто 3,4 тис. осіб, з яких близько 3 тис. – керівники сільгосп-підприємств. Сума матеріальних збитків становить понад 70 млн. грн.

Практично у всіх регіонах країни виявлені і задокументовані численні порушення з боку посадових осіб та керівників місцевих владних органів при приватизації. [347, с. 24.]

Промисловість в умовах пострадянської трансформації АҚР.

За визначенням фахівців НАН України, на 1991 р. Автономна Республіка Крим позиціонувалася як один із слаборозвинутих у промислово-індустріальному сенсі регіонів України. [510, с. 28].

Так, якщо протягом 1990 р. валова додана вартість в УРСР формувалась на 36,1% промисловістю республіки, на 25,5% - сільським господарством, на 8,5% у будівництві, 1,6% - іншими галузями виробництва речових товарів та на 29,3% - галузями, які надають платні послуги (в яких відповідно були працювали 31,6%, 17,3%, 9,8%, 1,4% та 39,9% зайнятого населення), то на Кримському півострові новостворена валова додана вартість того року розподілилася таким чином: промисловість – 29,4%, сільське господарство – 25,5%, будівництво – 10,3%, інші галузі виробництва речових товарів – 1,5%, сфера надання послуг – 29,4% [510, с. 29].

У Криму діяли чотири промислові вузли регіонального значення: Сімферопольський, Севастопольський, Керченський та Саксько-Євпаторійський.

Сімферопольський промвузол складався з підприємств машинобудування і металообробки (заводи «Сільгоспдеталь», «Сантехпром», електромашинобудівний, об'єднання «Криммаш», «Пневматика», «Фотон»), легкої промисловості (невеликі швейні, трикотажні, взуттєві, шкіряно-галантерейні підприємства), харчової промисловості (консервні заводи, тютюново-ферментаційний комбінат, кондитерські і макаронні фабрики), хімічної промисловості (заводи побутової хімії і пластмас).

Кістяк Керченського промвузлу становили залізорудний комбінат, завод «Затока», виробниче об'єднання «Керчрибпром», підприємства будматеріалів.

Основу Саксько-Євпаторійського промвузла становили харчові підприємства та Сакський хімзавод. Велику роль відігравали курортно-санаторні установи.

У Севастопольському промвузлі провідними були підприємства рибної і рибоконсервної промисловості. Значний внесок робили Севастопольський морський завод і приладобудівний завод. [див.: 510 с. 259]

Визначне значення для економіки Криму мав Кримський рекреаційний район, який поділявся на три зони: Південнобережний (Ялта – Сімеїз), Західнобережний (Саки – Євпаторія), Південно-східнобережний (Судак – Феодосія). Саме тут розташована більша частина із 517 км пляжів, 26-ти родовищ лікувальних грязей, 200 свердлових 100 джерел мінеральних вод [510, с. 245; 394, с. 669].

Існуючі в регіоні окремі великі підприємства металургійної, машинобудівної промисловості, електротехнічної промисловості, як правило, не становили органічного цілого промисловістю півострова, були практично відірвані від неї та обслуговували потреби або загальноукраїнського господарського комплексу, або, навіть, загальносоюзного.

На серпень 1994 р. промислове виробництво у Феодосії скоротилося на 45% до рівня 1990 р., а товарообіг – на 48%. [327. - №151. – 10 серпня 1994. – С. 1]

Протягом 2003 – 2007 рр. промислове виробництво в АР Крим мало загальною наступну динаміку.

Загальні обсяги промислового виробництва щорічно зростали не менше ніж на 12,3%, за виключенням 2006 р., коли приріст склав лише 2,7% до 2005 р. У 2008 р., першому році економічної кризи, скорочення промислового виробництва розпочалося в останньому кварталі. Тому у загально річному вимірі криза проявилася тільки у загальному зменшенні приросту відповідно попереднього року. Цей приріст склав 3,1%. Проте наступного, 2009 р., промислове виробництво на території автономії впало на 27,3%. Вихід з кризи почався з січня 2010 р., але був відносно коротким. За 2010 р. промислове виробництво зросло на 10,5% до рівня попереднього року, а 2011 р. – ще на 4,3%. 2012 р. приніс скорочення обсягів виробництва промисловості на 1,3% до рівня 2001 р. [див.: http://www.sf.ukrstat.gov.ua/ukgprom2.htm#_ind].

Частка прибуткових підприємств в Україні протягом 1985 – 1998 рр. скоротилася з 92% до 46%, а протягом 1999 – 2004 рр. зросла до 60%. В межах Криму динаміка мала наступний вигляд: 1995 – 2000 р. – падіння з 86,6% до 41,7%, а протягом 2001 – 2003 рр. – зростання до 63,3%. При цьому необхідно відзначити суттєве зростання частки прибуткових підприємств у Криму в 2001 р. – до 55,1%, а також падіння частки таких підприємств у 2004 р. до 41,5% (причиною останнього вбачаються соціально-економічні і політичні потрясіння другої половини 2004 р.) [214, с. 28].

Частка промислової продукції у загальному обсязі продукції підприємств Криму: 1995 р. – 29,5%, 2000 р. – 29,9%, 2001 р. – 30,5%, 2002 р. – 27,0%, 2003 р. – 28,1%. [214, с. 211].

Кількість промислових підприємств зросла в Україні в цілому за 2001 – 2004 рр. – з 47348 до 53497 (+6149), в т.ч. в межах АР Крим відбулося зростання на 201 підприємство (з 1895 до 2096 протягом 2002 – 2004 рр.). [214, с. 223]

У 1992 р. на території недобудованої Кримської АЕС (м. Щелкіне) АО «Азов-Адлер» почало будівництво заводу безалкогольних напоїв, швидко доповнене виробництвом горілки в імпортних пляшках. Там же віце-прем'єр Є. Сабуров дозволив ізраїльській фірмі «Джі-Ві-Ейч» будівництво фабрики з

переробки 20 тис. вовни на рік [327. - №134. – 16 липня 1994. – С. 1].

Керченський завод безалкогольних напоїв відновив виробництво пива «Донецьке» і розпочав випуск цитрусових напоїв з імпоротної сировини [327. - №2 – 5 січня 1994. – С.1].

Тютюнова промисловість в АР Крим з кінця 1990-х років переживала поступовий занепад через невпинно зростаючу конкуренцію з боку транснаціональних тютюнових корпорацій, здійснювану як через імпорт тютюну і сигарет, так і через розгортання їх виробництва в середині України на великих спільних підприємствах.

На початку 1990-х рр. в Україні було скасовано державну монополію на тютюн і тютюнові вироби. Майже відразу міжнародні тютюнові корпорації створили спільні підприємства на базі шести найбільших бувших державних тютюнових фабрик з 11 існуючих. У 1994 р. ці спільні підприємства виробили 79% від загальної кількості випущених сигарет, 1996 р. – 84%, 1998 р. – 93%. 1999 р. одне спільне підприємство (RJR-JTI у Львові) закрилося, але частка п'яти інших утрималася на рівні 92%, а потім продовжила зростати, досягнувши у 2007 р. 99%. При цьому кількість спільних підприємств зменшилася до чотирьох в результаті взаємних поглинань.

У Криму процес роздержавлення пережила тільки Феодосійська тютюнова фабрика, котра разом з іншими українськими сьома середніми та 11 малими підприємствами цієї галузі намагалася чинити опір продукції транснаціональних корпорацій.

Першою з них не витримала нерівної боротьби Одеська тютюнова фабрика, закрита з 2002 р. З 2003 р. припинила роботу Дніпропетровська фабрика, з 2006 р. – Кам'янець-Подільська.

Виробництво сигарет на ВАТ «Феодосійська тютюнова фабрика», повністю вигорілої під час пожежі 1990 р. і відбудованої на іншому місці тоді ж за 4 місяці, дорівнювало у 1999 р. 1,06 млрд. шт. цигарок, 2000 р. – 0,71 млрд. шт., 2001 р. – 1,71 млрд. шт., 2002 р. – 1,70 млрд. шт., 2003 р. – 1,18 млрд. шт., 2004 р. – 0,71 млрд. шт., 2005 р. – 0,71 млрд. шт., і твердо утримувала, до 2002 р. включно, перше місце серед українських тютюнових фабрик, які не мали у складі своїх акціонерів іноземних інвесторів. [224, с. 14] Основна продукція реалізовувалася на території Донецької області.

2003 р. фабрика тримала 2,6% загальноукраїнського ринку сигарет і входила до переліку стратегічних, бюджетоутворюючих підприємств півострова. У травні того року 84,16% акцій фабрики придбали кіпрські компанії Tabinvest и Limited. Протягом наступних трьох років керівництво підприємства переконувало, що фабрика буде розвиватися, і навіть фіктивно закупило у 2004 р. нове устаткування для обробки тютюну вартістю 1120 тис. грн. , яке надійшло лише на папері, а гроші привласнили директор фабрики, його дружина-головний бухгалтер фабрики і посередницька торгівельна фірма.

У липні 2006 р. «Феодосійська тютюнова фабрика» збанкрутувала. Однак вже влітку 2007 р. власник феодосійської приватної тютюнової фабрики «Дюбик» В. Мостовий наважився вкласти гроші у відновлення роботи закритого підприємства. [<http://markets.eizvestia.com/full/22423>]

Фабрика, вже в якості ВОТ, відновила виробництво дешевих сигарет, переважно без фільтру, котрі успішно конкурують з подібною продукцією трьох з чотирьох найбільших в Україні спільної власності тютюнових фабрик. Фабрика має своє торгівельне дочірнє підприємство в Одесі – ВАТ «Представництво Феодосійської Тютюнової Фабрики», котре просувало продукцію материнського підприємства територією України і «Донецьку Філія ВОТ «ВО «Феодосійська Тютюнова Фабрика» у Донецьку.

У травні 2010 р. в м. Луганськ відкрився цех з однією поточною лінією з виробництва дешевих сигарет без фільтру від ВАТ «Феодосійська тютюнова фабрика».

У 2001 р. 11 малих приватних тютюнових підприємства України виробили 462 млн. шт. цигарок і сигарет (67% від загальноукраїнського виробництва). Однак в 2007 р. з них продовжували працювати тільки два – «Дана та феодосійська фабрика «Дюбик» В. Мостового.

Якщо протягом 1996 – 1999 рр. виробництво тютюнової сировини в Україні щороку поступово зростало з 2460 т до 3260 т, а в наступні роки, до 2004 р., скоротилося з 3020 т (2000 р.) до 1450 т. (2003 р.). 2005 р. – 2587 т, 2006 р. – 2275 т.

Випуск ферментованого тютюну протягом 1996 – 1998 рр. скоротився з 4565 т до 3134 т. Потім зростає у 1999 р. до 6273 т. Надалі мали місце своєрідні дворічні цикли (рік зростання, наступний – скорочення, рік – зростання, наступний скорочення): 2000 – 2001 рр., 2002 – 2003 рр., 2004 – 2005 рр., тощо. [224, с. 15].

Первинною переробкою кримського тютюну займалися місцеві тютюнові фабрики.

Добувна промисловість у досліджуваний період поступово занепадала.

У грудні 1993 р. на газовому родовищі «Штормове» у Чорному морі біля смт. Чорноморське задіяна четверта свердловина ВО «Чорноморнафтогазу». Таким чином на родовищі довели видобуток до 900 тис. куб.м. [327. - №1. – 1 січня 1994. – С.1]

Наприкінці 1993 р. «Чорноморнафтогаз» спільно з англійською фірмою «JP Keni» створив спільне підприємство «Кримська нафтова компанія», яка планувала розпочати у 1994 р. буріння пошукових свердловин глибиною понад 100 м. [327. - №2. – 5 січня 1994. – С.1]

Добувні галузі промисловості автономії демонстрували певне зростання лише протягом 2003 – 2006 рр. та 2011 – 2012 рр., відповідно у межах 4,7 – 9,8% та 1,2 – 5,5%. Падіння виробництва у добувній промисловості почалося у 2007 р. і завершився у 2010 р., становлячи від 10,1% до 4,1% на рік. У докризовий період найбільш успішним був 2004 п., коли загальне виробництво у підгалузях зросло загалом на 9,8%. [див.: http://www.sf.ukrstat.gov.ua/ukgprom2.htm#_ind]

З 2007 р. до 2010 р. включно тривало скорочення виробництва у **добувній** промисловості АР Крим.

Електроенергетика, одна з провідних галузей промисловості АР Крим, мала позитивну динаміку зростання протягом 2009 – 2011 рр.

2009 р. було вироблено 516 млн. кВт год. електроенергії (тепловими електростанціями - млн. кВт год., вітровими – 33 млн.). У 2010 р. – 756 млн. кВт год. (відповідно 721 та 36 млн. кВт год). У 2011 р. вироблено 832 млн. кВт год. (в т.ч. тепловими електростанціями – 761 млн. кВт год., вітряними – 45 млн. кВт год., сонячними – 26 млн. кВт год.). Таким чином частка альтернативної електроенергетики зросла майже до 30%.

Загалом власне виробництво електроенергії дозволяло забезпечити внутрішні потреби АР Крим у цьому виді енергії на 14% у 2009 р., на 19% - у 2010 р. і на 14% у 2011 р. [346, с. 8].

2011 р. промислове виробництво в автономії зросло загалом на 4,3%. Найбільший ріс продемонстрували електроенергетика (6,0%) та переробна промисловість (4,8%). Добувна промисловість піднялася на 1,2%, вперше з 2007 р. [346, с. 3]

Незважаючи на спад виробництва 2012 р. промисловість залишалася провідною галуззю економіки АР Крим.

Протягом 2012 р. промислове виробництво скоротилося на 1,3% до рівня 2011 р. [346, с. 3]

На тлі певного занепаду промислових галузей, орієнтованих на міжнародній ринки, протягом 2012 р. відновлювали галузі, орієнтовані на внутрішній ринок – харчова, легка та електроенергетика.

Електроенергетика у 2012 р. зросла за обсягами виробництва на 28,2% і стала провідною галуззю промисловості АР Крим.

Електростанції півострова виробили 1,2 млрд. кВт год. електроенергії, що на 38,5% більше рівня 2011 р. Це дозволило забезпечити потреби населення і народного господарства півострова на 20%.

Основу отриманого приросту дали альтернативні електрогенеруючі підприємства.

2012 р. введено в дію сонячну електростанцію у с. Миттєве Лакського району вартістю понад 80 млн. євро і потужністю 31,6 МВт. Таким чином загальна потужність кримських сонячних електростанцій була доведена до 219,1 МВт. Протягом року вони виробили 301 млн. кВт год. електроенергії (у 12 разів більше від 2011 р.).

Вітрові електростанції виробили 45 млн. кВт год.

На підставі змін до закону України «Електроенергетику», котрі встановили тарифи для малих електростанцій місцевого значення тарифи, у 1,2 – 2 рази вищі за тарифи для великих гідроелектростанцій, розширюється практика будівництва та використання міні-ГЕС. Тільки в районі Великої Ялти діє 5 міні-ГЕС.

Таким чином частка альтернативної електроенергетики зросла майже до 30%. [346, с. 8].

У харчовій промисловості діяли 829 підприємств, з котрих 133 підприємства були базовими для всього народного господарства автономії, бо давали майже 25% всієї реалізованої промислової продукції. У 2012 р.

виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів зросло на 1,3% до 2011 р. (протягом 2009, 2010 та 2011 рр. галузь демонструвала від'ємні показники). Завдяки припливу туристів на півострів вдалося наростити виробництво безалкогольних напоїв на 13,6%, мінеральних вод – на 2,6%, коров'ячого масла – на 3,7%.

Підтримка з бюджету АРК виробникам алкогольних напоїв дозволила збільшити обсяги виробництва горілки на 15,5% і коньяків на 15,7%. [346, с. 3]

Стрибок у випуску продукції в грудні 2012 р. до листопада того ж року на 15,2% дозволив вперше за останніх п'ять років збільшити випуск продукції у легкій промисловості. Загальний ріст галузі за 2012 р. склав 2,4% до рівня 2011 р. Генератором росту цієї галузі виступила взуттєва підгалузь, яка зросла за рік на 27,9%.

Хімічна промисловість, котра показала 2010 р. зростання більш ніж на 20% до рівня 2009 р., у 2012 р. продовжувала скорочення обсягів виробництва, котрі виявилися меншими за 2011 р. на 7,2%. Основними складовими цього падіння стали скорочення виробництва кальцинованої соди (на 13%) та аморфосу (на 33,8%).

Причинами такого скорочення стали: 1) нестача критичних вагонів і напіввагонів для перевезення кальцинованої соди залізницями України на країн СНД, 2) заборгованість у відшкодуванні ПДВ (на 1 січня 2013 р. бюджет автономії заборгував підприємствам-експортерам майже 604 млн. грн.), 3) зростання тарифів на газ на 52,4% (на 1322 грн. за 1 тис. куб. м), 4) скорочення попиту сільськогосподарських виробників на аморфос виробництва «Кримського ТИТАНУ».

У цілому хімічна промисловість дає 20% промислового виробництва автономної республіки.

Ключовими підприємствами галузі залишаються ПАТ «Кримський ТИТАН» та ПАТ Кримський содовий завод». Вони бають 96,9% всієї хімічної продукції автономної республіки.

«Кримський содовий завод» протягом 2012 р. розробляв Північно-Баксанське родовище вапняку з метою нейтралізувати негативний вплив на вартість його продукції від монопольного виробника вапняку на півострові, завдяки встановленню електрогенеруючої турбіни фактично повністю забезпечив себе власною електроенергією. Розпочато будівництво цеху з виробництва харчової соди потужністю 20 тис. т на рік.

У свою чергу «Кримський ТИТАН» відкрив цех з виробництва сірчаної кислоти вартістю 911 млн. грн., що дозволило знизити витрати електроенергії на 40% і природного газу – на 35,8%. [346, с. 4]

У першому кварталі 2012 р. обвалилося виробництво вогнетривкої цегли (на 65,4%) та цементних сумішей (на 20,2%). Обвал вдалося певним чином подолати. За підсумками року виробництво цих видів продукції скоротилося відповідно на 20,7 та 15,8%.

Металургійна промисловість впала на 11,5% тобто як 2010 р. показала ріст до 10% порівняно з роком 2009. При цьому скорочення випуску металопродукції становило 41,6%. Скорочення відбулося через зменшення

попиту від компаній «Консоль ЛТД» та ВОТ «Моноліт Плюс», які є великими виробниками металоконструкції для будівництва і зменшили таке виробництво на 41,6%.

У 2012 р. скорочувалося виробництво машин, обладнання та електрообладнання. Загалом машинобудування впало на 4,5% від рівня 2011 р. %). [346, с. 5]

Протягом року будівництво суден різного класу велися на ПАТ «Приморець (передано замовникам 2 лоцманські катери), ВАТ «ФСК «Море» (передані два прикордонні катери типу «Орлан», один з яких переданий закордонному замовникові; будувалися ще 5 суден і катерів різного класу), АТ «Суднобудівний завод «Залив» (протягом року збудував і передав норвезькому холдингу 6 суден, вів будівництво ще 3-х суден для нього та плавучого крану для португальської фірми Estaleiros Navais de Peniche SA). За 2012 р. ці підприємства передали замовникам 12 суден різного типу. %). [346, с. 6]

За підтримки свого акціонера «Нафтогазу України» ДАТ «Чорноморнафтогаз» здійснює докорінну якісну модернізацію видобутку нафти і газу на шельфі Чорного та Азовського морів. Самопід'ємні плавучі бурові установки «Чорноморнафтогаз» протягом 2012 р. пробурили 16 595 метрів, перевищивши об'єми буріння 2011 р. на 58%. Введення в дію нової плав бурової «Петро Годованець» дозволило збільшити видобуток газу на 11, 2%, довівши його до 1,178 млрд. куб.м. Таким чином у 2012 р. вдалося забезпечити потреби АР Крим у газі на 65% за рахунок власного видобутку (у 2011 р. забезпечувалися власним газом на 53%).

Однак обсяги видобутку нафти у 2012 р. скоротилися до 10,5 тис. т (на 13,9%. Видобуток газового конденсату зменшився на 7% через падіння пластового тиску на Штормовому і Фонтанівського газоконденсатних родовищах.

ДАТ «Чорноморнафтогаз» розпочав будівництво заводу з виробництва пропан-бутану потужністю 55 тис. тон, що повністю задовольнить потреби у ньому на півострові і дозволить отримувати додатково 18 тис. тон конденсату. Завод повинен стати до ладу у 2014 р. [346, с. 6, 7]

Структура реалізованої промислової продукції:

2011 р.: харчова промисловість – 28,1%, електроенергетика – 27,1%, хімічна промисловість – 23,8%, машинобудування – 10,8%, добувна – 5%, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції – 2,3%, металургія – 2, 1%, інші галузі промисловості – 0,9%;

2012 р.: електроенергетика – 35,2%, харчова промисловість – 25,9%, хімічна промисловість – 19,9%, машинобудування – 10,0%, добувна – 4,9%, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції – 1,9%, металургія – 1, 6%, інші галузі промисловості – 0,6%. [346, с. 6]

Сільське господарство в умовах пострадянської трансформації АРК пройшло складний шлях якісних і кількісних перетворень.

Вже у 1991 р. в республіці гостро проявився конфлікт керівників сільгоспідприємств з урядом автономії на основі. При загальному врожаї 1,8 – 1,9 млн. т зерна та загальній потребі республіки у 700 – 800 тис. т.

Колгоспи і радгоспи погодилися продати тільки 557 тис. т., створивши таким чином продовольчі проблеми навесні – влітку 1992 р. для кримського населення міст. [320. – 1992. – №1. – 27 червня 1992 р. – С.1].

1975 р. у Криму було 922,6 тис. овець, з них у громадському секторі – 900,9 тис. голів.

1993 р. поголів'я овець зросло до 983,8 тис., з них у громадському секторі – 665,8 тис. Вдалося настригти 2354 т митої вовни (20% від загальноукраїнського виробітку).

Однак у Криму не було налагоджено переробку вовни. За радянських часів кримську вовну переробляли на Чернігівській фабриці. У червні 1993 р. ця фабрика закупила в Криму значну кількість вовни, одна до березня 1994 р. не розраховувалася з поставщиками.

Це примусило радгоспи «Північний» Красноперекопського району, «Ясна поляна» Джанкойського району, «Краснодарський» Сакського району створити власні цехи переробки овчини цигейкової породи овець. Однак ця ініціатива згасла під податковим тиском. [327. - №41. – 3 березня 1994. – С.2]

На початок березня 1994 з'ясувалося, до від зимових морозів постраждали 63 тис. га садів (70% від всіх косткових порід дерев). Вимерзло 65% столових сортів винограду і 45% - технічних сортів [327. - №44. – 10 березня 1994. – С.1].

Ведення сільськогосподарських робіт 1994 р. суттєво ускладнювалися занепадом технічної бази сільськогосподарських підприємств. Так у червні 1994 р. у птахорадгоспі «Партизан» Сімферопольського району на збирані врожаю ячменю працювало 9 комбайнів проти 20 у попередні роки. Причиною стала відсутність запасних частин для ремонту техніки. Таке становище було у більшості радгоспів і колективних сільгоспідприємств [327. - № 123. – 1 липня 1994. – с.1].

Як засвідчили доповіді міністра сільського господарства і продовольства Криму С. Нікольського та голови постійної комісії Верховної Ради Ф. Снегірьова, сільське господарство півострова потерпало від випереджаючого росту цін на енергоносії, техніку, комбікорми, добрива, засоби захисту рослин і тварин порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію на фоні низької купівельної спроможності населення. В результаті 76% радгоспів і колективних сільгоспідприємств стали платоспроможними. [327. - № 127. – 7 липня 1994. – С.1]

Навесні – влітку 1994 р. Кримський півострів був вражений незвичайно потужною посухою. Від посухи постраждали до 40 сільгоспідприємств Чорноморського, Раздольненського, Первомайського і Сакського районів. Окрім того суттєво постраждала значна частина господарств Красноперекопського і Джанкойського районів. Загинула більша частина врожаю зерна, овочів, фруктів, винограду і кормових культур.

Однак тільки 22 червня Верховна Рада Криму прийняв постанову «Про заходи по стабілізації сільського господарства у 1994 – 1995 рр. і про Програму реформування аграрно-промислового комплексу (АПК) Криму». Постанова передбачала використання обіцяних Верховною Радою України 1,

7 млрд. крб. для видачі цільових кредитів підприємствам та організаціям АПК Криму під державне замовлення і державний контракт на поставку сільгосппродукції до державних продовольчих ресурсів. Окрім того планувалося направити 9,2 млрд. крб. державного фонду уряду Республіки Крим, а також зекономлених від скорочення чисельності державних службовців коштів, для надання допомоги господарствам, котрі постраждали від посухи [327. - № 127. – 7 липня 1994. – С. 1].

14 липня 1994 р. Уряд Криму прийняв постанову № 97 «Про надання допомоги колгоспам і радгоспам, котрі постраждали від посухи у 1994 році», якою Республіканському банку Криму доручено було збирати на спеціальний рахунок пожертви організацій і громадян для постраждалих господарств, міністерству фінансів Криму – організувати збір грошових пожертв на території Росії, урядові – направити з урядового резервного фонду 6,8 млрд. карб. На допомогу постраждалим господарствам, в якості яких у Чорноморському районі були визнані 11 підприємств (1 колгосп, 5 радгоспів, 2 птахорадгоспи, одна агрофірма), у Раздольненському районі – 7 підприємств (1 колгосп і 6 радгоспів), у Сакському районі – 11 підприємств (3 колгоспи, 6 радгоспів, птахофабрика та завод «Кримський»), у Красноперекопському районі – 5 радгоспів, у Первомайському районі – 4 підприємства (колгосп і 3 радгоспи), у Джанкойському районі – 3 радгоспи. [327. - № 137. – 21 липня 1994. – С.1]

2012 р. був невдалим для сільського господарства АР Крим.

Через сувору зиму були пошкоджені посіви на 17% усіх посівних площ. Пересів загиблих озимих зернових культур склав 48% загальної площі загиблих культур. Найбільш постраждали господарства Сакського, Чорноморського, Раздольненського і Первомайського районів, в яких врожайність у 2012 р. склала 8 – 12 ц/га (у 2 рази нижче за середні по півострову показники).

Валовий збір зернових 2012 р. склав 943,6 тис. т при середній врожайності 16,9 ц/га (у 2011 р. – 31,5 ц/га). При цьому пшениці зібрано 452,4 тис. т (на 61,4% менше від рівня 2011 р.), а ячменю – 255,7 тис. т (на 55,1% менше від 2011 р.). пізніх зернових зібрано 161,6 тис. т при середній врожайності 50,5 ц/га (2011 р. – 56,7 ц/га). При цьому кукурудзи зібрали 51 тис. т (на 5,1% більше за 2001 р.), проса – 4,3 тис. т (на 38,3% більше за 2011 р.), а рису 99,6 тис. т (на 3,6% менше за попередній рік). [346, с. 9].

Овочівництво менше постраждало від несприятливих погодних умов.

На відкритих ґрунтах було зібрано 391,2 тис. т овочів (на 9,5% менше попереднього року), а на закритих ґрунтах – 50,7 тис. т. Валовий збір картоплі становив 343,8 тис. т (на 26,7% менше за 2011 р.).

Як і в попередні десятиліття абсолютна більшість овочів і картоплі вирощувалася у підсобних господарствах населення (майже 97%).

Багатолітні рослини постраждали на 12,7 тис. га (майже 40% площ під багатолітніми рослинами). Однак завдяки своєчасним заходам врожай був вищий за попередній, 2011 р.

Фруктів та ягід зібрали 123,1 тис. т, тобто на 23,4% більше попереднього року. Основний приріст отриманий завдяки новим садам інтенсивного типу у Красногвардійському, Нижньогірському та Бахчисарайському районах.

Протягом 2012 р. насаджено 446 га нових садів та 461 га нових виноградників.

ПАО «Кримська фруктова компанія» Красногвардійського району провела реконструкцію двох своїх холодильників на 500 т кожний, запровадивши на них зберігання у регульованому газовому середовищі. Тим часом ВОТ «Яросвіт-Агро» Сімферопольського району збудувало і задіяло холодильник з регульованим газовим середовищем на 2400 т, а ВОТ «Сади України» бахчисарайського району – такий же холодильник на 2100 т.

За підсумками 2012 р. виявилось зростання тваринництва на 0,2% завдяки збільшенню виробництва тваринницької продукції у домогосподарствах на 3%.

При цьому виробництво м'яса виросло до 212,9 тис. т (на 54%), а виробництво яєць скоротилося до 740,2 млн. шт., тобто на 6,6%, і молока – до 319,4 тис. т (на 4,7%). Продовжувалося скорочення поголів'я корів (на 4,2%).

З метою стабілізації молочного скотарства в перше за часів автономії її уряд виділив з республіканського бюджету фінансову підтримку 10-м сільгосп підприємствами в розмірі 2,4 млн. грн. Окрім того спеціальна бюджетна дотація в розмірі 9,6 млн. грн. була надана індивідуальним підприємцям на утримання і збереження 21 тис. голів молодняка великої рогатої худоби.

За середніми розмірами щоденного привісу великої рогатої худоби склали 683 гр. (1-е місце по Україні), свиней – 515 гр. (4 місце по країні). [327, с. 9 – 11].

Серед *інших галузей народного господарства АРК* доби пострадянської трансформації визначну роль відігравали санаторно-курортна галузь. Суттєве значення мали будівництво, торгівля, транспорт і банківництво.

Санаторно-курортна галузь і туризм.

На початку 1990-х рр. на території Криму діяли 1029 рекреаційно-курортних установи на 212 тис. Місць, 500 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 15 тис. ліжко-місць [320. – 1992. – №1. – 27 червня 1992 р. – С.1].

Наприкінці липня 1994 р. Верховна Рада Криму прийняла постанову про акціонування санаторно-курортних установ Ялти і усунула з посади голову Фонду держмайна Республіки Крим В. Рибалка, котрий, серед іншого, був проти цього заходу.

Протягом 2012 р. **будівельні** організації та підприємства виконали будівельних робіт на 2067,6 млн. грн., що було на 14,3% менше за обсяги виконаних робіт у 2011 р. При цьому 85,8% робіт припали на нове

будівництво, реконструкцію та технічне переозброєння діючих підприємств, 8,6% - на капітальний ремонт, 5,6% - на поточний ремонт.

Скорочення обсягу робіт до 2001 р. було викликане припиненням фінансування за програмою Кіотського протоколу; проведенням будівельних робіт в межах республіки підприємствами некримської реєстрації; несприятливими для будівельних робіт погодними умовами.

Будівельники Сімферополя виконали 50,8% загального об'єму будівництва, а підприємства Євпаторії, Армянська, Ялти і Чорноморського району – 35%.

Таким чином, зберігалася попередньо сформована тенденція до посилення нерівномірності будівництва по регіонах АР Крим. [327, с. 12].

Торгівля внутрішня і зовнішня визначалася загальним станом виробничих галузей економіки Криму та міжнародними та загальноукраїнськими економічними процесами.

Сформований Президентом Республіки Крим Ю. Мешковим уряд Є. Сабурова у липні 1994 р. уклав кілька зовнішньоторговельних договорів з автономними республіками Російської Федерації.

«Протокол про взаємні поставки товарів та обмін послугами між Чуваською Республікою і Республікою Крим на 1994 рік» від 1 липня передбачав поставку з Чувашії картоплі, створення спільного банку, навчання кримської молоді у середніх, спеціальних та вищих навчальних закладах Чуваші в обмін на поставки вина з Криму тощо.

«Угода між урядом Республіки Крим і Кабінетом міністрів Чуваської Республіки про торгівельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво» від 1 липня визначала основні напрямки розвитку обопільної торгівлі.

«Угода про взаємодію і співробітництво в галузі банківської справи і фінансово-кредитних відносин», підписана 4 липня 1994 р. головою правління «АК Барс» Банка Республіки Татарстан та міністром фінансів Республіки Крим. Серед іншого угода передбачала

Однак до повноцінної реалізації підписаних угод справа не дійшла через відставку Є. Сабурова восени 1994 р.

За січень – листопад 2012 р. об'єми експорту та імпорту АР Крим склали відповідно 818,3 млн. дол. США і 963,6 млн. дол. порівняно з січнем – листопадом 2011 р. експорт зріс на 36,3%, імпорт зменшився на 28,6%. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі товарами склало 145,3 млн. дол., що було у 5 разів менше показника 2011 р. позитивним було сальдо торгівлі з країнами СНД (214,9 млн. дол.), Європи (32,2 млн.), Африки (74,7 млн.), Америки (72,4 млн.). Коефіцієнт покриття експортом імпорту склав 0,85 проти 0,44 у 2011 р.

Зовнішня торгівля товарами велася з 128 країнами світу. До країн СНД було експортовано 41% всіх товарів, до країн ЄС – 19,4% (за січень – листопад 2011 р. – відповідно 45,4% і 20,9%). Основу товарного експорту склали судна, продукти неорганічної хімії, шлаки і зола, котли, зерно.

З країн СНД основні зовнішньоторговельні потоки йшли до Росії, Білорусі та Казахстану. В ЄС основними торговельними партнерами Криму були Німеччина, Велика Британія, Італія, Франція, Іспанія, Словаччина. Значно була торгівля з Ліберією, Туреччиною, США, Китаєм.

Експорт товарів до Росії становив 29,6% всього експорту автономії, До ліберії – 5%, До Беларусі, Німеччини, Туреччини і Норвегії – 4 – 4,8%.

Товарний імпорнт з країни СНД становив 12,5% всього імпорту, з ЄС – 15,5%, тоді як протягом січня – листопада 2011 р. – відповідно – 7,2% і 36,0%.

Найбільша частка імпорту проходила в Крим через Сінгапур (40,1%), з Китаю (19,9%), Росії (7,4%), Туреччини (6,2%).

З країн ЄС найбільшими поставщиками товарів були Німеччина (4%), Велика Британія, Італія, Польща, Фінляндія, Нідерланди.

Імпорнт з Казахстану виріс на 38,5% (за рахунок закупівель солі та сірки), з Туреччини – на 29,2% (фрукти, овочі, одяг, біжутерія, пластмаси, полімерні матеріали), Російської Федерації на 24,9% (нафта, нафтопродукти, судна, алкогольні та безалкогольні напої).

Імпортувалися головним чином судна (бурові установки), електричні машини, котли, сіль, сірка, фрукти, літальні апарати.

У 2012 р. структура експорту товарів: продукція хімпрому – 39,2%, транспорт – 19,1%, мінеральні продукти – 15,6%, машини та електротехніка – 12,2%, недорогочінні метали – 3,4%, інше – 10,5%. [327, с. 17].

У 2012 р. структура імпорту товарів: транспорт – 49%, машини та електротехніка – 21,7%, мінеральні продукти – 5,8%, недорогочінні метали – 4,3%, рослинні продукти 4,2%, інше – 15%. [327, с. 18].

Банківництво в АР Крим набуло свого нового якісного і кількісного розвитку тільки після набуття Україною незалежності.

Формування новітньої *банківської системи* у Криму розпочалося напередодні відновлення Кримської автономії та незалежності України.

24 листопада 1988 р. у Феодосії засновано перший в Україні недержавний кооперативний банк – банк «Таврія». Наприкінці наступного року в Україні діяло вже 12 комерційних і 5 кооперативних банків. У червні 1990 р. – 25 банків 17 акціонерних комерційних і 8 кооперативних. Однак Кримській півострів суттєво відставав у справі заснування місцевих банків. В республіці залишався лише один недержавний банк.

Тим часом на півострові безумовно панують державні та державно-комерційні банки – Український республіканський банк Держбанку СРСР (з грудня 1990 р.); агропромбанк «Україна» (з вересня 1990 р.), співзасновником якого виступив й Кримський обласний агропром; Укрсоцбанк заснований у вересні 1991 р., Ошадбанк України, Промінвестбанк.

Тим часом, на території автономії були засновані і зареєстровані протягом 1991 р. – **4** комерційних банків, протягом 1992 р. – **5** комбанків.

23 грудня 1991 р. заснований акціонерний банк «СІНК» (у майбутньому – «Об'єднаний комбанк»). Акціонерний банк «Тавріка» був зареєстрований в НБУ 18 квітня 1991 р. Банк «Морской» зареєстрований 17

травня 1994 року Національним банком України.

На початок 1993 р. у Криму діяли 9 місцевих банків, тоді як в Україні в цілому було зареєстровано 135 акціонерних комерційних і кооперативних банків.

У 1996 р. у банку «СІНК» змінилися акціонери-власники, котрі ініціювали прилучення до нього Кримського регіонального управління АБ «ІНКО» та Ялтинської філії АБ «Трансбанк». Оновлений банк здобув назву «Об'єднаний комерційний банк».

У 1997 р. за підсумками перевірки від НБУ була призупинена діяльність Невиконбанку (Севастополь). [538, с. 584 – 587, 593]

Уряд АРК наприкінці 1993 р. домовилася з урядом України про суттєве розширення повноважень Кримського республіканського відділення Нацбанку України (Республіканського банку Криму). Урядові АРК надавалося право призначати керівника відділення. Банк отримував право видавати підприємствам ліцензії на торгівлю за валюту і карати порушників правил торгівлі за валюту.

На січень планувався початок роботи Банку регіонального розвитку Криму. [327. - №1. – 1 січня 1994. – С.2]

На підставі постанови ВР Криму від 3 грудня 1993 р. «Про Банк регіонального розвитку Криму» 31 грудня 1993 р. Голова ВР Криму М.В. Багров підписав постанову Президії ВР Криму «Про формування Статутного фонду Банку регіонального розвитку Криму» з капіталом 100 млрд. крб. та відповідною нерухомістю. Передбачалося передати створюваному банку до 10 січня перші 10 млрд. крб. до його статутного фонду, а завершити формування фонду до 20 лютого 1994 р. Постановою «Про Правління Банку регіонального розвитку Криму» визначався склад його правління з трьох осіб на чолі з М.Г. Труфановим, а постановою Президії ВР «Про Наглядову раду Банку регіонального розвитку Криму» визначено було склад ради на чолі з заступником Голови РС Криму А.В. Сенченком [346. - №3. – 6 січня 1994. – С.1].

На початку 1994 р. у Сімферополі був започаткований зусиллями Об'єднання підприємців «Імдат» та Меджліса кримськотатарського народу Кримський комерційний банк «Імдат-Банк» із завданням сприяти поверненню та облаштуванню на історичній батьківщині кримськотатарського та інших депортованих з Криму народів. [346. - №37. – 23 лютого 1994. – С.3].

11 квітня 1994 р. Президент Республіки Крим Ю. Мешков підписав всі указ «Про банки і банківську діяльність на території Республіки Крим», яким запровадив банківську систему Кримської автономії як складову частину банківської системи України, але складену з двох рівнів – Республіканського банку Криму і мережі комерційних банків різних видів і форм власності. Республіканський банк Криму проголошувався власністю Республіки Крим. Він повинен був бути автономним від Нацбанку України (за виключенням права готівково-грошової емісії, яке визнавалося виключною прерогативою НБУ). Республіканський банк Криму повинен був регулювати об'єм і структуру грошової маси в обігу на підставі консультацій з Нацбанком України і здійснювати політику держави в галузі грошового обігу, кредиту і

розрахунків, обслуговувати державний борг Республіки Крим, регулювати і контролювати діяльність комерційних банків в межах своєї компетенції. Комерційні банки, створені на території Республіки Крим підпорядковували контролеві Республіканського банку Криму та міністерства фінансів Республіки Крим. Указ не містив жодної згадки про підзвітність кримських комбанків Нацбанкові та урядові України.

Підприємства та організації резиденти Криму були зобов'язані продавати 50% валютної виручки через Кримську міжбанківську валютну біржу після її створення. За результатами цих торгів встановлюватиметься ринковий базовий курс карбованця до інших валют [346. - № 69. – 14 квітня 1994. – С.1].

Із 9 липня 1994 р. Республіканський банк Криму почав оприлюднювати до відома розрахункові курси українського карбованця до іноземних валют 1-ї групи класифікатора [346. - № 132. – 14 липня 1994. – С.1].

«Угодою про взаємодію та співробітництво в галузі банківської справи і фінансово-кредитних відносин» від 4 липня 1994 р., підписаній головою правління уповноваженого урядом Татарстану Ак Барс» Банку Республіки Татарстан і міністром фінансів Республіки Крим передбачалося створення за сприяння урядів цих республік філій «Ак Барс» Банку в Сімферополі і Севастополі, а також філій уповноваженого урядом Криму банку на території Татарстану [346. - № 131. – 13 липня 1994. – С. 1].

У середині липня 1994 р. уряд Криму прийняв постанову про реєстрацію (ліцензування) банків з іноземною участю на території Республіки Крим [346. - № 134. – 14 липня 1994. – С. 1].

25 лютого 1995 р. Голова НБУ В. Ющенко підписав постанову Правління НБУ, котрою комбанки України були зобов'язані подолати поширену 1994 року практику не виправданих ризиків у кредитних операціях, через що 18 комбанків завершили 1994 р. зі збитками, 62 банки порушували економічні нормативи, а 10 банків були піддані ліквідації. Постановою було доручено Республіканському банку Криму та обласним управлінням НБУ до 20 березня 1995 р. проаналізувати фінансовий стан усіх комбанків. Надалі перед радами і правліннями банків з незадовільним фінансовим станом поставити питання про припинення їх діяльності, реорганізацію або фінансове оздоровлення. Зобов'язати неліквідні, неплатоспроможні та збиткові банки 1) провести інвентаризацію боргів за наданими кредитами і неотриманими відсотками за позики для їх списання; 2) продати власну іноземну валюту та надлишок карбованцевої готівки для поповнення коррахунку цих банків; 3) прибуток направити до резервного фонду банків, а не на виплату дивідендів; 4) скоротити управлінський апарат банків; 5) припинити видачу пільгових кредитів, а видані переоформити відповідно загальних умов; 6) припинити прийом вкладів громадян; 7) до 1 липня ліквідувати збиткові філії. Надалі надавати дозвіл на створення нових філій та інших банківських установ тільки тим банкам, котрі мають сплачений і зареєстрований статутний фонд не менше 1 млн. ЕКЮ. Заборонити комбанкам міжбанківські позички загальним розміром понад двократний об'єм власних коштів банку. Заборонити новоствореним банкам, котрі

працюють менше 3 років, залучати вклади від громадян, продавати їм сертифікати та облігації. Заборонено банкам використовувати залучені кошти на власне будівництво і зарплату своїм працівникам. Обмежити для недостатніх банків максимальних розмір депозитних відсоткових ставок обліковою ставкою НБУ і заборонити попереднє нарахування і виплату відсотків за депозитами. Посилити вимоги до кандидатів на керівні банківські посади. Комбанки повинні створити систему щоденного обліку і контролю за наданням кредитів філіями. [<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0040500-95>]

На 1 квітня 1997 р. Банківська система у Криму складалася з Кримського республіканського управління Нацбанку України, який здійснював контроль над банківською системою автономної республіки, та 132 банківських установ (управлінь і філій комерційних некримських банків, кримських комерційних банків та їх філій), з яких діяли 130 установ, з котрих, у свою чергу, 119 інституцій мали право на проведення валютних операцій.

3 березня у Сімферополі прокуратура Криму видала ордер на арешт голови правління Інтерконтбанку В. Дьякова. Перевіркою встановлено, що без дозволу Нацбанку України Інтерконтбанк відкрив розрахункові рахунки у ряді банків Кіпру, через які за посередництва 31 підставних кримських фірм, зареєстрованих на недійсні паспорти, проводив операції по легалізації грошей «тіньового» сектора економіки.

На лютий 2000 р. діяли ліквідаційні комісії у наступних банках кримського місцезнаходження: Кримський комерційний церковний банк «ККЦБ» (м. Севастополь) на підставі рішення арбітражного суду від травня 1996 р.; Азовсько-Чорноморського комерційного банку «АЗЧЕРКОМБАНК» (м. Феодосія) на підставі рішення арбітражного суду від липня 1996 р.; Акціонерний комерційний банк «Крим-Банк» (м. Сімферополь) на підставі рішення арбітражного суду від липня 1998 р.; Акціонерний банк «Кримкредит» (м. Сімферополь) на підставі рішення арбітражного суду від грудня 1998 р.; Кримський акціонерний банк «Крим-Юрт» (м. Сімферополь) на підставі рішення арбітражного суду від листопада 1998 р.; Акціонерний комерційний банк «Ялта-Банк» (м. Ялта) на підставі рішення арбітражного суду від лютого 1999 р. [304. – 2000. – № 2. – с. 40]

У 2001 р. голова правління Об'єданого комерційного банку Роман Нефед позиціонував цей банк як великий банк Криму і Півдня України, здатний зазіхнути на статус загальноукраїнського банку. На 1 грудня 2001 р. його статутний фонд після шостої емісії акцій сягнув 30,1 млн. грн. (початок 2000 р. – 8 млн., початок 2001 р. – 15,5 млн.), а капітал банку – 22 млн. грн. (4,46 млн. ЄВРО) (початок 2000 р. – 5,8 млн., початок 2001 р. – 13,3 млн.). Банк мав 45 філій і відділень у 15 містах і районах Криму та готував відкриття ще двох відділень до кінця 2001 р. і 5 відділень до кінця 2002 р., а потому почати створювати відділення в інших південних регіонах країни.

У грудні 2002 р. був вилучений з реєстру банків України на підставі завершення ліквідаційної процедури рішенням НБУ АБ «Кримкредит»; у липні 2003 р. АБ «Ялтабанк» (свого часу мав філії у Ялті (1) та Сімферополі (1), у липні 2005 р. – КАБ «Кримбанк», у квітні 2004 р. – АБ «Інтерконтбанк» (м.

Сімферополь, був зареєстрований вперше 16 жовтня 1996 р., мав філію у Києві з жовтня 1997 р., у травні 1995 р. відкрив філію в Джанкої, у грудні 1996 р. відкрив філію в Ялті, Євпаторії, Алушті; всього мав по 1 філії у Києві, Ялті, Джанкої, Сімферополі, Алушті, Саках, Євпаторії, Керчі)) (рішенням господарського суду Криму оголошений банкрутом у 1999 р., його створення і діяльність пов'язувалася з напівкримінальною структурою Криму «Сайлем», керівництвом Партії економічного відродження Криму та деякими депутатами ВР АРК. [Первая Крымская информационно-аналитическая газета. – № 206. – 14 декабря / 20 декабря 2007.], [304. – 2011. – № 2. – С. 60 – 62]

На січень 2003 р. у АР Крим розташовувалися 10 місцевих комерційних банків, з числа яких 6 банків ліквідовувалися на підставі відповідних рішень НБУ, а саме:

Азовсько-Чорноморський комерційний банк «Азчеркомбанк» (зареєстрований 10 жовтня 1991 р.), який зі статутним фондом 100 тис. грн. перебував у стадії ліквідації; акціонерний комерційний банк «Крим-банк» (зареєстрований 25 жовтня 1991 р.) зі статутним фондом 1,067 млн. грн. перебував в стадії ліквідації; акціонерний комерційний банк «Інтеркомбанк» (зареєстрований 13 грудня 1991 р.) зі статутним фондом 2,5 млн. грн. перебував в стадії ліквідації; Кримський комерційний церковний банк «ККЦБ» (зареєстрований 7 травня 1992 р.) зі статутним капіталом 200 тис. грн. перебував в стадії ліквідації; акціонерний банк «Абсолют» (зареєстрований 23 листопада 1993 р.) перебував в стадії ліквідації зі статутним капіталом 2,43 млн. грн.; Акціонерно-Комерційний банк «ЯЛТАБАНК» (зареєстрований 9 липня 1996 р.) зі статутним капіталом 2,4 млн. грн. на стадії ліквідації;

акціонерний банк «Таврика» (зареєстрований 24 жовтня 1991 р.) за статутним фондом 41,35 млн. грн.; відкрите акціонерне товариство «Об'єднаний комерційний банк» (зареєстрований 23 грудня 1991 р.) зі статутним капіталом 30,065 млн. грн.; акціонерний комерційний банк «Чорноморський банк розвитку та реконструкції» (зареєстрований 22 червня 1992 р.) зі статутним капіталом 22,43 млн. грн.; акціонерний банк «Морський» (зареєстрований 17 травня 1993 р.) зі статутним капіталом 14,85 млн. грн.

Усі ці банки, за виключенням двох товариств на паях – «Азчеркомбанку» і банку «ККЦБ» – мали статус відкритих (4 банки) або закритих (4) акціонерних товариств. [304. – 2003. – № 2. – С. 36]

12 лютого 2002 р. на підставі санкції прокурора працівники податкової міліції м. Києва провели одночасні обшуки та арешти грошових коштів на рахунках 31 підприємства та 3 фізичних осіб, розміщених у 14 банківських установах. Серед останніх був і «Корал-банк», на рахунках якого було заблоковано понад 1 млн. грн.. Мета операції – запобігання відмиванню грошей [<http://korrespondent.net/ukraine/politics/40890>]. Наступні кілька місяців у банку тривала не передбачена тодішнім чинним законодавством комплексна фінансова перевірка. У червні 2002 р. голова правління банку О. Яківчук був вимушений піти на зміну першого заступника голови правління [http://www.depo.ua/ru/delovaja-stolica/2002_ds/2002_6_ds/56_toc/art4136.htm; http://www.uabanker.net/daily/2002/04/041002_1330.shtml].

У квітні 2003 р. київський «Корал-Банк» (zareestrovaniy v HBY y 1991 p.) змінився склад акціонерів (на початок року 28,34% акцій тримала страхова компанія «Інрезерв» і 21,87% акцій – «Народна фінансово-страхова компанія «Гарант Ре», правління складалося з родичів О. Ржавського). Банк було перейменовано на ВАТ «Кримський універсальний банк» і правління на чолі з новообраним головою К. Головацьким було переведене до м. Сімферополя. У м. Києві залишилася філія банку. У столиці АР Крим банк базувався до вересня 2005 р., коли правління банку, перейменованого на «Фінексбанк», було знову переведене до м. Києва [<http://www.rupor.info/spec/dosie/novoe-delo/2009/11/20/zjat-millionera-andrej-kislinskij/>; <http://www.restin.crimea.ua/article.php?id=23128>].

Таким чином на початок 2004 р. у Криму діяли такі місцеві комерційні банки: ВАТ «Кримський універсальний банк» (м. Сімферополь) зі статутним капіталом у 18,58 млн. грн., АКБ «Чорноморський банк розвитку та реконструкції» зі статутним капіталом 22,43 млн. грн., ВАТ «Об'єднаний комерційний банк» зі статутним капіталом 30,06 млн. грн., Акціонерний Банк «Морський» (м. Севастополь) зі статутним капіталом 16,46 млн. грн., АБ «Тавріка» зі статутним капіталом у 41,35 млн. грн. Окрім цих банків на півострові перебували в стадії ліквідації КАБ «Інтерконтбанк» з 2,5 млн. грн. статутного капіталу та КАБ «Крим-банк» (м. Севастополь) з 1,068 млн. грн. статутного капіталу [Вісник НБУ. – 2004. – № 2. – С. 62].

Кримуніверсалбанк мав активи 27,5049 млн. грн. (на кінець 2002 р. – 23,52 млн.), зобов'язання – 9,5941 млн. грн., балансовий капітал – 18,71 млн. грн. (на кінець 2002 р. – 17,88 млн.), статутний капітал – 1,97 млн. євро. Депозити фізичних осіб – 0,03 млн. грн., депозити юридичних осіб – 5,6422, в т.ч. до запитання – 4,97 млн, строкові депозити – 0,68 млн. грн. [http://www.vlasnasprava.info/ru/financial-catalogue/banks.html?_m=client&_t=client&_c=activity&id=10033&s=dialog;http://news.finance.ua/ru/orgtrg/~/1/1/241/31807].

За час перебування у Криму правління банку на підставі рішення акціонерів збільшило статутний фонд до 39,97 млн. грн. шляхом проведення додаткової емісії 21395 тис. акцій номіналом у 10 грн.

У середині березня 2004 р. керівництво банку оголосило про намір розглянути 23 березня питання про зміну назви банку і переведення головного офісу з Сімферополя до Києва. Однак акціонери вирішили відтермінувати вирішення цих пропозицій. Таким чином Кримуніверсалбанк перебував у Криму до вересня 2005 р., коли був перейменований на ВАТ «Фінексбанк» і в якості останнього повернутий до м. Києва.

У квітні 2005 р. «Об'єднаний комерційний банк» був позбавлений Нацбанком права на деякі відповідальні банківські операції.

У вересні 2005 р. керівництво «Об'єднаного комерційного банку» оприлюднило намір провести на листопадових загальних зборах акціонерів (сімферопольські компанії «Тер Холдінг Комп», «Крим-Афес», «Юрікс», а також компанії «Південстальмонтаж», «Кримнафтопродукт», кримські відділення Фонду соціального страхування і «Кримпошта») рішення про приєднання київського «Європейського банку розвитку та заощаджень» (

товариства з обмеженою відповідальністю, зареєстрованого у 1993 р. як «VG-Банк», 1996 року змінив назву на «Український кредитно-транспортний банк», 2000 року – на КБ «Стоік», 2001 року – на «Європейський банк розвитку та заощаджень») на засадах перетворення на регіональну філію ОКБ та обміну паїв членів ЄБРЗ на акції «Об'єднаного комбанку». При цьому за станом на 1 липня активи ОКБ склали 182,02 млн. грн., а ЄБРЗ – 228,26 млн.; капітал ОКБ становив 41,28 млн. грн., а ЄБРЗ – 39,11 млн.; кредитно-інвестиційний портфель – відповідно 137,76 млн. і 175,75 млн. грн.

11 – 12 листопада 2005 р. спільні збори власників цих банків затвердили рішення про об'єднання шляхом приєднання ЄБРЗ до ОКБ. Правління банку залишалося у Сімферополі. На момент об'єднання фінансовий стан обох банків суттєво погіршився. Тому об'єднані активи становили 459 млн. грн., балансовий капітал – 75,8 млн. грн., зобов'язання – 383,43 млн. грн., кредитно-інвестиційний портфель – 323,69 млн. грн.

У той же час «системні» загальноукраїнські банки продовжували демонструвати підвищену зацікавленість у своїй присутності на півострові. З цією метою вони створили і утримували тут свої регіональні інституції для оперативної координації діяльності своїх же банківських відділень. Так, АППБ «Аваль» для цього мав Кримську обласну дирекцію, АКБ «Укрсоцбанк» - Кримську республіканську філію, ЗАТ КБ «Приватбанк» - Кримське регіональне управління, Промінвестбанк – Кримське центральне відділення, Ощадбанк України – Кримське республіканське управління, тощо.

30 червня 2006 р. Головне управління НБУ по Києву та Київській області зареєструвало «Європейський центр розвитку та заощаджень» в якості філії «Об'єднаного комерційного банку».

Однак таке злиття призвело до відтоку з банку значної частини клієнтів, переважно приналежних раніше до «ЄБРЗ». Для відновлення втраченого 21 жовтня 2006 р. на загальних зборах акціонерів «Об'єднаного комерційного банку» у м. Київ вирішили перейменувати банк на «Європейський банк розвитку та заощаджень», провести додаткову емісію акцій з наміром збільшити статутний капітал до 100 млн. грн., продавши частину нових акцій швейцарській компанії з управління активами та англійському приватному інвестиційному фондові, але з таким розрахунком, щоб обом інвесторам дісталось по 4,99% загальної кількості акцій банку, але з наміром довести їх спільну частку не менше, ніж до 25%.

На 1 січня 2007 р. основними акціонерами банку залишалися товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) «Владі і Ко» (14,92%) та ТОВ СП «Стоік» (10,66%). Активи банку досягли 535,22 млн. грн., кредитний портфель – 319,744 млн. грн., власний капітал – 65,056 млн. грн. Банк мав 5 філій і 54 відділення у Києві та Криму. Обслуговував понад 40 тис. юридичних і фізичних осіб, серед котрих були ТОВ «Монастирський квас», ВАТ «Телерадіокомпанія Ера», ЗАТ «Інформаціо-Видавнича Група «Телеграфъ», ДАТ «Чорноморнафтогаз», ВАТ «Кримгаз», Федерація незалежних профспілок Криму, ЗАТ Страхова компанія «Кий Авіа Гарант», ВАТ «Українсько-середземноморські авіалінії» тощо.

У лютому 2008 р. КБ «ПриватБанк», за домовленістю з акціонерами ВАТ «Європейський банк розвитку і заощаджень» (ЄБРЗ), придбав 75% акцій статутного капіталу ЄБРЗ плюс одну акцію. Банк планував реструктуризацію ЄБРЗ. При цьому, за інформацією "ПриватБанку", з метою прискорення реструктуризації ЄБРЗ і активізації його роботи Національний банк України виділив банку довгостроковий стабілізаційний кредит у розмірі 200 млн. грн.

На 1 січня 2008 р. у АР Крим мали свої правління тільки 3 діючих місцевих комерційних банки, а саме: ВАТ банк «Морський» (м. Севастополь) зі статутним капіталом 48,46 млн. грн. та 1 філією (у м. Сімферополі); ВАТ «Європейський банк розвитку та заощаджень» (м. Сімферополь) зі статутним капіталом 100 млн. грн. та 5-ма філіями; АКБ «Чорноморський банк розвитку та реконструкції» (м. Сімферополь) зі статутним капіталом 45 млн. грн. та 2-ма філіями [304. – 2008. – № 2. – С. 46 – 54].

Постановою Правління НБУ від 22.02.2008 р. N 39 відкликано банківську ліцензію та ініційовано процедуру ліквідації відкритого акціонерного товариства «Європейський банк розвитку та заощаджень» (м. Сімферополь).

Через рік, у розпал фінансової та економічної кризи в Україні, склад власне кримських банків та розміри їх статутних капіталів і мережі філій не змінилася. Тільки «Європейський банк розвитку та заощаджень» поступово позбавлявся свої фінансових і матеріальних активів через пряме та аукціонне відшкодування своїх боргових зобов'язань перед вкладниками, підприємствами-клієнтами [304. – 2009. – № 2. – С. 46 – 54].

На січень 2011 р. у АР Крим зберігалися ті ж 3 місцевих банки: ВАТ «Європейський банк розвитку та заощаджень» (м. Сімферополь, заснований у грудні 1991 р.) зі статутним капіталом 100 млн. грн. (знаходився в процесі ліквідації), публічне акціонерне товариство «Чорноморський банк розвитку і реконструкції» (м. Сімферополь, з червня 1992 р.) зі статутним капіталом 47, 107 млн. грн. та публічне акціонерне товариство Банк «Морський» (м. Севастополь, з травня 1994 р.) зі статутним капіталом 78,46 млн. грн. [304. – 2011. – № 2. – С. 58].

Таким чином обидва діючих кримські банки для подолання економічних труднощів вимушені були збільшити свої статутні капітали. Особливо значне збільшення мало місце в Банку «Морський» (майже на 70%, а порівняно з 2003 р. – більш ніж у 5 разів).

У березні 2012 р. було завершено ліквідацію «Європейського банку розвитку та заощаджень», і НБУ вилучив його з реєстру банків України.

Протягом 2012 р. на кримський грошово-кредитний ринок вийшли 5 нових банків.

Наприкінці 2012 р. на території Криму, з врахуванням м. Севастополя, оперували 86 банків (48,% всіх діючих в Україні банків). Серед них були 2 власне кримських банки. Свою діяльність вони здійснюють через 14 філій і 1581 відділення.

За концентрацією банківських установ Крим займав 8 місце серед областей країни. За депозитами населення в ресурсній базі банків – 2-е місце, за депозитними і кредитними портфелями – 7-е і 8-е місця. [<http://www.ark.gov.ua/blog/tag/nbu/>]

На січень 2013 р. у АР Крим діяли тільки 2 місцеві акціонерні банки, а саме: публічне акціонерне товариство «Чорноморський банк розвитку і реконструкції» (м. Сімферополь) зі статутним капіталом 60,407 млн. грн. та публічне акціонерне товариство Банк «Морський» (м. Севастополь) зі статутним капіталом 145,96 млн. грн. [304. – 2013. – № 2. – С. 66]

Таким чином, досить чітко прослідковується стійка тенденція до поступового витиснення місцевих кримських банків із банківсько-кредитного простору Кримського півострова.

Єдиним комбанком у м. Севастополі залишився Банк «Морський», основними акціонерами якого є кілька компаній. Спеціалізованих на морських та залізничних перевезеннях вантажів. У банку ведуться рахунки більше ніж 1500 юридичних осіб, понад 4000 рахунків фізичних осіб та понад 2000 пенсійних рахунків. Банк кредитує і приймає вклади від підприємств і громадян, веде операції з іноземними валютами, розрахунково-касові операції, здійснює грошові перекази через систему Western Union, випускає та обслуговує електронні картки міжнародних платіжних систем, зарплатні картки депозитні рахунки міської держадміністрації, фінансує будівельні проекти, обслуговує цінні папери, тощо [<http://banki.simf.com.ua/>].

Протягом усього досліджуваного періоду місцеві банки Криму відрізнялися від більшості комерційних банків України абсолютною нерозвиненістю мережі власних філій та відділень.

Так у часи свого найбільшого піднесення не мали відділень взагалі «Крим-Кредит» (м. Сімферополь), «Крим-Юрт» (м. Сімферополь), «Абсолют» (м. Сімферополь) та «Аксі-Банк» (м. Сімферополь). Об'єднаний комерційний банк (м. Сімферополь) до поглинання ним київського банку мав 2 філії у Севастополі і по 1 філії у Феодосії та Ялті, а також 54 відділення на території півострова. Банк «Морський» (м. Севастополь) мав 1 філію. Чорноморський банк розвитку і реконструкції (м. Сімферополь) мав 2 філії (у Тарутино та Києві). «Європейський банк розвитку та заощаджень» (м. Сімферополь) мав 5 філій, включно міську філію в м. Києві.

Найбільшу мережу власних відділень вдалося створити «Крим-Банку» (м. Сімферополь). По одній філії було облаштовано у Красноперекопську, Алушті, Євпаторії, Леніно, Судаку, Сімферополі, Білогорську, Старому Кримі, Севастополі.

Певною мірою можна було сподіватися на те, що місцеві кримські банки намагатимуться компенсувати нестачу власних відділень підвищеною увагою до створення власної мережі банкоматів на базі промислових підприємств, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, мереж супермаркетів, універмагів, автостанцій та аеропортів.

Однак і цей новітній і достатньо ефективний інструмент обслуговування грошових потоків між населенням і торговельними і

банківсько-кредитними установами не був використаний у достатній мірі. На заваді, знов таки, стали більш потужні фінансово і матеріально-технічно забезпечені найбільші банки України та спеціалізовані термінальні платіжні карткові системи.

Безумовно, ані за розміром свого статутного капіталу, ані за технічним оснащенням, ані за можливостями залучати кошти населення та кредитні ресурси державних і кредитних установ регіональні кримські банки не могли чинити гідного опору загальноукраїнським комерційним і державним акціонерним банкам і навіть великим регіональним і міжрегіональним банкам з правліннями у Києві, Донецьку, Харкові та Дніпропетровську.

Для узгодженого лобіювання спільних інтересів та проектів банки Криму та повноважні інституції загальноукраїнських (системних) на півострові створили Асоціацію «Кримський банківський союз». 25 листопада 2005 р. до складу «Союзу» був прийнятий «Об'єднаний комерційний банк».

Головний офіс ПАО «Чорноморський банк розвитку та реконструкції» («ЧБРР») розташовувався в Сімферополі з 1994 р.

Він має власну розгалужену мережу філій і відділень у Криму (Ялті, Джанкої, Алушті, Євпаторії, Керчі, Красноперекопську, Сімферополі та м. Севастополь). За межами Криму банк має регіональну дирекцію у Києві (відкрита 8 серпня 2003 р.), відділення у Запоріжжі та регіональну дирекцію у Тарутині Одеської області, звідки цей банк і почав свою діяльність у 1992 р. 4 банкомати банку діють у м. Сімферополі, по 1 банкомату в Ялті, Севастополі, Алушті, Євпаторії, Джанкої.

«ЧБРР» входить до Кримського Холдингу.

Акціонерами банку є 34 фізичні та юридичні особи, які ведуть бізнес на території АР Крим в галузі медицини, будівництва, сільського господарства, фармацевтики, туризму і торгівлі. 19 акціонери-фізичних осіб тримають 41,097% статутного капіталу, 15 акціонерів-юридичних осіб є власниками 58,903% статутного капіталу. При цьому ні один з акціонерів не має 10% акцій.

Частина акцій ВАО «Чорноморський банк розвитку та реконструкції» належить державним інституціям (Фонду державного майна України та Фонду державного майна АР Крим).

Банк обслуговував термінові грошові перекази міжнародних електронних платіжних систем MoneyGram, Western Union, AVERS, Privat Money. Він обслуговує підприємства та установи в галузі харчової, газової, будівельної, автомобільної промисловості, сільського господарства, туризму, торгівлі та медицини на території АР Крим та деяких областей України. Реалізує своє ліцензоване право на ведення всіх основних банківських операцій [<http://banki.simf.com.ua/>; <http://www.chbrt.crimea.ua/page/informacija-o-banke>].

Акціонерний банк «Тавріка» Спочатку була невеликою фінансово-кредитною установою, котра обслуговувала потреби місцевого малого і середнього бізнесу.

На момент початку ліквідації АБ «Тавріка» мав у Севастополі 7 відділень та 1 банкомат, у м. Сімферополі – 1 відділення. Раніше мав по одній філії у Ялті та Євпаторії, банкомат у смт. Заозерне.

Був членом Кримського банківського союзу та Кримської міжбанківської валютної біржі.

«Кримспецсервіс» до кінця залишався найбільшим акціонером банку, стабільно тримаючи протягом 2009 – 2011 рр. 6,12% – 7,32% – 6,62% акцій.

Його найбільшими акціонерами були ЗАО «Кримспецсервіс» будівельного профілю (пряма участь – 19,26%, опосередкована – 0,25%), ЗАО «Торговий дом «Артбухта» (відповідно – 19,33%, 0,25%), ООО «Таврія Інвест» (21,46%), ООО «Генезис».

Усього 80 банків (17 іноземних, 1 з іноземним капіталом) мали у Криму 985 філій і відділень та 1235 банкоматів. Не рахуючи банкоматів спеціалізованих платіжних систем.

А-Банк (Акцент-Банк) мав у Криму 8 філій (Сімферополь – 5, Керч, Євпаторія, Феодосія – по 1).

Альфа-Банк (Україна) мав у Криму 5 філій (Сімферополь – 2, Севастополь – 2, Ялта – 1) та 15 банкоматів (Сімферополь – 6, Севастополь – 7, Ялта – 2).

Укрсоцбанк мав у Криму 28 філій та відділень (Сімферополь – 8, Севастополь – 7, Алушка, Алушта, Бахчисарай, Керч, Красноперекопськ, Партеніт, Саки, Старий Крим, Феодосія. Ялта, Щерьятівка – по 1, Євпаторія – 2. У Севастополі було 24 банкомати цього банку.

Ощадбанк бав у Криму 289 відділень і філій (Сімферополь – 26, Севастополь – 25, Керч – 14, Феодосія – 11, Алушта – 6, Джанкой – 6, Євпаторія – 6, Саки – 6, Бахчисарай – 4, Ялта – 3) та 121 банкомат (Сімферополь – 22, Севастополь – 17, Керч – 10, Феодосія – 8, Євпаторія – 7, Джанкой і Ялта – по 4, тощо)

Публічне акціонерне товариство «Піреус Банк МКБ»

В Україні Група Піреус Банку почала свою діяльність у вересні 2007 року після придбання Міжнародного Комерційного Банку (МКБ). АТ «Піреус Банк МКБ» є правонаступником ВАТ "Міжнародний комерційний банк". Має відділення у 9 населених пунктах Криму – 13 відділень (Сімферополь, Бахчисарай та Феодосія – по 2, Аграрне, Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Судак, Ялта – по 1).

Універсал банк мав у Криму 2 відділення (Сімферополь, Севастополь).

Фідобанк (м. Київ) мав у Криму 2 відділення (Сімферополь, Севастополь) і 2 банкомати (Сімферополь, Севастополь).

Фідокомбанк (м. Київ) мав у Криму 3 філії та відділення (Сімферополь – 2, Севастополь - 1) і 3 банкомати (Сімферополь – 2, Севастополь – 1).

Банк «Фінанси і кредит» мав у Криму 23 філії та відділення (Сімферополь – 6, Севастополь – 7, Керч – 3, Ялта – 2, Феодосія, Євпаторія, Красноперекопськ, Алушта, Форос – 1) та 33 банкомати (Сімферополь, Севастополь – по 10, Гаспра, Євпаторія, Феодосія. Ялта – по 2, Керч – 3, м. Форос, смт. Заозерне - 1).

Банк «Фінансова ініціатива» мав у Криму 5 філій (Сімферополь - 3, Севастополь - 1, Євпаторія – 1).

Юнекс банк (м. Київ) бав у Криму 3 відділення (Севастополь – 2, Сімферополь) та 3 банкомати (Севастополь, Сімферополь, село Каменоломня).

За регіональною ознакою банківська мережа Криму подібна до мережі загальноукраїнської.

Головним банківсько-кредитним центром півострова безумовно є м. Севастополь, в якому розташували свої головні офіси, регіональні дирекції та 199 відділень і філій 71 банк (16 іноземних банків, в т.ч. 7 російських, 1 російський з французьким капіталом). У місті встановлено 369 банкоматів різних банківських установ.

У Феодосії 27 банків (7 іноземних (4 російських, 1 французький, 1 грецький) та 1 з іноземним капіталом (італійським)) мали 61 філію і відділення та 53 банкомати.

У Керчі 25 банків (8 іноземних (4 російських, 1 угорський, 1 грецький, 1 австрійський, 1 російський з французьким капіталом), 1 з іноземним капіталом) мали 58 відділень і 73 банкомати.

У Севастополі нараховувалося 187 відділень 59-ти банків та 368 банкоматів. [підраховано автором за: <http://ubanks.com.ua/ru/city/.php>].

Саме завдяки експансії загальноукраїнських та іноземних, переважно російських, банків АР Крим потрапила, разом з Львівською, Одеською та Полтавською областями, до категорії регіонів з середнім рівнем розвитку банківської інфраструктури [364, с. 136-141].

Інтеграція банків АР Крим і м. Севастополя, та й усієї економіки півострова, у загальноукраїнську та світову кредитно-банківську систему відбувалася, таким чином, практично виключно шляхом поступової, але незворотної деградації власної мережі банківських установ і опанування кредитно-грошового ринку півострова загальноукраїнськими («системними») та іноземними банками.

За останні три роки регіональна структура банківської системи України не зазнала суттєвих змін. Кількість діючих банків збільшилася на 3 одиниці за рахунок збільшення кількості банківських установ – юридичних осіб у Київській обл. та м. Києві.

Крім банків-юридичних осіб, суттєвий вплив на розвиток економіки має процес утворення регіональної банківської мережі, який відбувається з різною інтенсивністю. Дослідження показали, що ядром регіональних мереж залишалося та м. Київ, що об'єднують 82,5% усіх банків (1129 банківських установ). Значна роль у створенні регіональної банківської мережі відводиться Дніпропетровській та Одеській (по 51 установі), Харківській (34), Донецькій (29) та Львівській (25) областям.

Очевидним є і те, що розгалужена мережа філій банків в регіонах пов'язана не з реалізацією засад регіональної політики, а з надмірним відтоком ресурсів з регіонів в регіон, де розташований головний офіс банку. Практична відсутність регіональних банків призводить до економічної залежності Кримської автономії та вимивання коштів, перш за все заощаджень постійного населення АРК, до регіонів економічно більш

динамічних, перш за все до м. Києва, м. Донецька, м. Харкова та м. Дніпропетровська.

Одні регіони стають донорами, з яких через банки вилучаються фінансові ресурси до інших регіонів, а інші – отримувачами, що залучають фінансові ресурси з інших регіонів. До першої групи віднесено Автономну Республіку Крим, Донецьку, Житомирську, Івано-Франківську, Київську, Луганську, Львівську, Тернопільську, Черкаську області. Найбільшими «донорами» в Україні є Донеччина, Львівщина та Автономна Республіка Крим. [393, с. 6-7].

Отже, бачимо, що значна питома вага активів банків, банківського капіталу, залучених ресурсів, кредитного портфеля зосереджена саме у вищезазначених динамічних регіонах. Така надмірна концентрація в декількох регіонах країни активів банківських установ істотно гальмує роботу господарюючих суб'єктів і погіршує умови життя населення інших регіонів. А це процес негативний, і такі диспропорції не можуть не позначитися на кількості, якості та ціні послуг на банківські продукти в окремих регіонах.

Крім того, функціонування філій та відділень банків обмежується їх залежністю від органів, яким вони підпорядковуються. Така залежність знижує якість і оперативність їх діяльності, негативно відображається на тривалості кредитного процесу, ускладнює вирішення проблем клієнтів банку [384, с. 38].

Транспорт. Обсяги перевезень пасажирським транспортом зросли на 0,1% протягом 2012 р. Всього перевезено 269,5 млн. пасажирів. Зменшення перевезень автомобільним транспортом на 28,2 млн. чол. (-20,2%) компенсувалося перевезеннями пасажирів тролейбусами (на 26,4 млн. чол, або 26,1%).

Кримська авіакомпанія «AirOnix» перевезла 118 тис. пасажирів (біля 10% обсягу авіапасажироперевезень в АР Крим в 7 разів перевищила рівень 2011 р.

У 2012 р. Сімферопольський аеропорт (1113,9 тис. пасажирів, що на 15,6% більше за 2011 р.) вийшов на друге місце в Україні після Борисполя (8468,9 тис. чол.). на нього припало 9%. 358 тис. пасажирів на внутрішніх лініях (32%), 755,9 тис. пасажирів закордонних рейсів (68%) [Автономная Республика Крым: макроэкономические обозрение. 2012. – Симферополь: Министерство экономического развития и торговли АРК. – 2013. – С. 13].

Вантажоперевезення протягом 2012 р. зменшилися на 8,4% і склали 11,4 млн. т, а вантажооборот скоротився на 13% і склав 6,2 млрд. тонно-км.

Основні вантажоперевезення здійснювалися залізничним транспортом (понад 50% всіх перевезень вантажів). Перевезення промислової сировини впали на 14,8%, хімікатів і соди – на 8,9%. Скорочення викликане зменшенням промислового виробництва.

Об'єми перевезення вантажів підприємствами морського транспорту АР Крим скоротилися на 37,1% через припинення вантажоперевезень ДП «Керченський морський торговельний порт» протягом січня – лютого 2012 р. та простоем протягом більшої частини 2012 р. ДП «Євпаторійського

морського торговельного порту».

Всього протягом 2012 р. морські торговельні та рибні порти і промислові причали АР Крим обробили 12,5 млн. т вантажів, що менше обсягів 2011 р. на 13,4%. При цьому обробка імпорتنих, експортних і вантажів внутрішнього перевезення зменшилося до рівня 2011 р. відповідно на 22,9%, 35,2% і 71,5%.

Тим часом обсяги обробки транзитних вантажів зросли на 9,8%, досягнувши 8759,8 тис. т [346, с. 13 – 14].

Приватизація в Автономній Республіці Крим та її вплив на економічне життя регіону в 1990-ті – на початку 2000-х років.

Одним з основних елементів реформування та модернізації української економіки 1991 – 2000 рр. вважалася і дійсно була приватизація основних галузей виробництва та обміну речових товарів. Стратегія і тактика української приватизації, характер її здійснення наклали свій специфічний відбиток на соціально-економічне і суспільно-політичне життя пострадянської України.

У Криму діяли чотири промислові вузли регіонального значення: Сімферопольський, Севастопольський, Керченський та Саксько-Євпаторійський.

Визначне значення для економіки Криму мав Кримський рекреаційний район, який поділявся на три зони: Південнобережний (Ялта – Сімеїз), Західнобережний (Саки – Євпаторія), Південно-східнобережний (Судак – Феодосія). Саме тут розташована більша частина із 517 км пляжів, 26-ти родовищ лікувальних грязей, 200 свердлових 100 джерел мінеральних вод [23, с. 245; 17, с. 669].

Саме навколо цих вузлів і зон, а також навколо виноробно-садівничих виробничих об'єднань загальносоюзного і загальноукраїнського значення зосередилося приватизаційне протистояння 1990-х рр. у Кримській автономії.

25 вересня 1992 р. ВР Криму прийняла постанову «Про розмежування державного майна санітарно-курортних установ, розташованих на території Криму» [12, арк. 39]. Виконання цієї постанови протягом 1993 р. викликало низку гострих конфліктів як з міноборони України, так і з урядовими установами та державними підприємствами Росії, Білорусі та Узбекистану. Так, в супереч тодішньому українському законодавству ВР Криму намагалася привласнити 11 з 14 оздоровчих закладів, які дісталися мінобороні України у спадщину від МО СРСР. При чому владні органи Криму не мали коштів, необхідних для належного утримання цих закладів [12, арк. 9, 10, 39, 140].

26 березня 1993 р. ВР Криму схвалила передати управління держмайном на території автономії Раді Міністрів Криму [11, арк. 44]. Таким чином РМ автономії, яка тоді наполегливо зазіхала на відокремлення від України з наступним наміром приєднатися до Російської Федерації, була безпосередньо втягнута у боротьбу за прямий контроль над виробничими потужностями, розташованими в межах Республіки Крим.

У свою чергу вищі виконавчі органи влади України на чолі з Президентом Л. Кравчуком максимально можливо уповільнювали передачу відповідної частини держмайна на території автономії у безпосереднє підпорядкування Ради Міністрів Криму, позбавляючи таким чином останню незалежних джерел фінансування.

15 лютого 1994 р. ВР Криму звернулася до Л. Кравчука з відповідним листом-скаргою, а 27 березня 1994 р. провела за ініціативи і наполягання президента Криму Мешкова опитування кримського населення, фактично спрямоване на надання президентові Криму диктаторських владних повноважень у внутрішній і зовнішній політиці автономії. З липня 1994 р. протистояння вищих органів влади Криму та України переросло у фактичне протиборство президента Мешкова і проти власне ВР Криму і проти нового президента України Л. Кучми, активно підтримуваного більшістю ВР України. У вересні 1994 р. диктатура Мешкова впала. До кінця 1994 р. україно-кримські відносини остаточно входять у конституційне річище [12, арк. 2, 10, 15, 17, 24 – 27].

Це дозволило певною мірою зрушити з місця приватизацію в автономії. На кінець 1994 р. було приватизовано 25 підприємств, в т.ч. 15 у Севастополі. Їх фактична вартість становила 21793,3 млн. крб. На майнові сертифікати прийшлося 97,6% доходу, на гроші – 2,4%. [1, арк. 253 - 258]. Прийнято також було рішення про заборону приватизувати кримські порти та державні заповідники.

Приватизувалися виключно об'єкти комунальної власності.

Так у Ялті на аукціонах були грудні 19 об'єктів міської власності (6 підприємств громадського харчування, 3 – служби побуту, 10 торговельних, 3 автомобілі). На березневому 1994 р. аукціоні продавалися 2 торговельних павільйони і 3 бувших у вжитку автомобілі. Павільйон-кіоск біля міського парку продали за 490 млн. крб. при оголошеній ціні 45 млн. крб. Павільйон-кіоск біля тролейбусного вокзалу продали за 800 млн. крб. При початковій ціні 50 млн. Через відсутність кримського закону про приватизацію 50% виручки відправляли до Києва.

За зразком Ялти готували власні муніципальні аукціони у Керчі, Алушті, Красноперекопську, Феодосії на основі власних муніципальних приватизаційних програм. [327. – 1994. - №43. – 5 березня. – С. 1].

Напружене листування уряду АР Крим з Кабміном України, міністерствами і відомствами України, ВР Криму протягом 1995 р. засвідчує активну підготовку до широкомасштабної приватизації на півострові, одну з головних перепон якій тоді була організована злочинність [ДААРК. – Ф. Р-4973. – Оп. 1. – Спр. 344. – арк. 3].

У 1992 р. основною формою переходу від державної власності на основні засоби виробництва до недержавної було взяття трудовими колективами своїх підприємств та закладів у дострокову модерну та оренду с правом наступного викупу. У 1993 р. було започатковано нову форму часткового роздержавлення – акціонерну форму власності. Першим акціонерним товариством виробничого профілю у Криму став «Інкерманбуд», частка якого у промисловому виробництві автономії складала біля 0,1%. [21

, с. 29].

Протягом 1993 р. у Кримській автономії та м. Севастополі було приватизовано 33 підприємства (14 у роздрібній торгівлі та громадському харчуванні, 7 промислових, 8 у капітальному будівництві, 3 у побутовому обслуговуванні населення, 1 у галузі інформаційно-обчислювального обслуговування). Наступного року було приватизовано 49 підприємств (26 – торговельних і громадського харчування, 6 будівельних, 5 матеріально-технічного постачання, 4 промислових, 2 транспортних, 1 медичне). 1995 року приватизовані 189 підприємств і закладів (109 торговельних і громадського харчування, 29 побутового обслуговування, 24 промислових, 12 будівельних, 5 матеріально-технічного постачання, 4 сільськогосподарських, 3 інформаційно-обчислювальних, та 2 інших). При цьому в 1993 р. з приватизовуваних підприємств і закладів 19 перебували у загальнодержавній власності і 14 – у комунальній, 1994 р. – відповідно – 29 і 20, у 1995 р. – 30 і 159 [20, с. 44, 45].

На цьому фоні загальна динаміка процесу «роздержавлення» економіки півострова протягом 1992 – 1995 рр. за показником валового суспільного продукту виглядала наступним чином: 1992 р. з 297,8 млрд. крб. валового суспільного продукту (далі – ВСП) автономії 210,2 млрд. крб. (70,6%) дали підприємства державної форми власності і лише 87,6 млрд. крб., або 29,4%, – підприємства інших форм власності. 1993 р. із загальної суми ВСП у 10345,1 млрд. крб. на перший різновид підприємств припало 73,42%, а на другий різновид – 26,58%. 1994 року з 67645,4 млрд. крб. ВСП регіону недержавні підприємства дали вже 39,5% від загальної суми, а 1995 року – 42,44% [підрах. автором за: 22, с. 3]. Ще більш виразним процес роздержавлення був за показником основних виробничих фондів. 1992 року на недержавні форми власності припадало понад 41% їх вартості, 1993 р. – 46,3%, 1994 р. – 57,93%. Однак у 1995 р. частка недержавних виробничих фондів впала до 42,0% через особливі умови індексації цих фондів державою [підрах. автором за: 22, с. 3].

У 1993 р. з 33 приватизованих підприємств 14 були викуплені товариствами покупців, 12 – викуплені на підставі попередньої оренди, 3 – за альтернативним планом приватизації, 2 – через продаж акцій відкритих акціонерних товариств, по 1 – через аукціон і конкурс з відстрочкою платежу. 1994 року з 49 приватизованих підприємств 33 викуплені колективами орендарів, 10 – через продаж акцій відкритих акціонерних товариств, 3 через викуп товариством покупців 2 через комерційний конкурс, 1 – через аукціон. 1995 р. з 189 приватизованих підприємств 82 були викуплені колективами орендарів. 53 – товариствами покупців, 30 – через продаж акцій, 17 – через викуп за альтернативним планом приватизації, 7 продані з аукціонів [20, с. 46]. Таким чином до 1996 р. домінуючими формами приватизації залишалися викуп орендуєчими трудовими колективами, викуп товариствами покупців, продаж пакетів акції.

Протягом 1992 – 1996 рр. кількість формально діючих промислових підприємств коливалася таким чином: 1992 р. – 354, 1993 р. – 310, 1994 р. – 311, 1995 р. – 322, 1996 р. – 337. З них у державній власності залишалися відповідно

213 підприємств (60,2%), 203 (65,5%), 165 (53,1%), 188 (58,4%) та 150 (44,5%) [22, с. 4].

У галузі сільського господарства державний сектор виробництва і за радянських часів не був домінуючим, хоча і тоді Кримська область відрізнялась від інших регіонів радянської України дещо більшим відсотком його у сільськогосподарському виробництві.

Протягом 1992 – 1996 рр. у сільському господарстві АР Крим суттєво зменшувалася роль господарств державної форми власності при одночасному відносному збільшенні питомої ваги господарств колективної (кооперативної, орендної та акціонерної) форми власності, а також приватної (особистих підсобних і фермерських) господарств. При загальному скороченні обсягів сільськогосподарського виробництва за п'ять років на 42% частка господарств державної власності у цьому виробництві становила у 1992 р. – 45,7%, у 1993 р. – 42,6%, 1994 р. – 37,9%, 1995 р. – 37,3%, 1996 р. – 18,4%. Тим же часом частка підприємств «колективних» форм власності становила 1992 р. – 29,54%, 1993 р. – 27,21%, 1994 р. – 24,59%, 1995 р. – 23,18% і в 1996 р. – 37,98%. Підприємства приватної форми власності виробили продукції відповідно 24,8%, 30,1%, 37,5%, 39,5% та 43,6%, в т.ч. особисті підсобні господарства – 24,7%, 30,0%, 37,3%, 39,2%, 43,4% [підрах. автором за: 22, с. 33].

Великий внесок особистих підсобних господарств у загальне сільськогосподарське виробництво був характерним і для часів існування СРСР. Тому з точки зору успіхів приватизації у галузі сільського господарства автономії суттєвим показником є збільшення кількості зареєстрованих фермерських господарств. 1992 р. їх було 710, 1993 р. – 1094, 1994 р. – 1090, 1995 р. – 1218 і 1996 р. – 1321.

У 1992 р. найбільше фермерських господарств було зафіксовано у Сімферопольському (200), Сакському (134), Бахчисарайському (93), Ленінському (87) та Джанкойському (83) районах автономії. Надалі стабільно переував у фермерській справі Сімферопольський район (1993 р. – 355 господарств, 1994 р. – 398, 1995 р. – 391, 1996 р. – 388). На другому місці стало перебував Сакський район (відповідно: 326, 176, 236 і 296 господарств) [22, с. 41].

Однак слід зазначити, що значна частина легалізованих фермерів так і не розпочала систематичної роботи у свої господарства, причиною чого були переважно утиски з боку чиновництва, сільрадівських службовців, односельців та нестача обігового капіталу та відсутність сучасних знарядь праці, придатних до використання на відносно невеликих ділянках землі (наприклад, у Сімферопольському районі на фермерське господарство припадало у 1992 р. в середньому 10,5 га, у 1993 р. – 8,3 га, 1996 р. – 9,98 га; правда у Первомайському районі 1996 р. на фермерське господарство припадало 30,44 га, у Красноперекопському – 30,9 га, у Ленінському – навіть 34 га).

Таке становище не могло не позначитися на частці фермерський господарств у загальному обсязі сільськогосподарської продукції Криму (1992 р. – 0,1%, 1993 р. – 0,1%, 1994 р. – 0,2%, 1995 р. – 0,3%, 1996 р. – 0,2%) [22, с. 33].

Найбільш успішно роздержавлення на основі малої приватизації у формі оренди трудовими колективами закладів державної (переважно комунальної)

власності здійснювалося у сфері торгівлі і, певною мірою, у сфері надання платних послуг населенню.

Частка недержавної торгівлі у загальному обсязі роздрібного товарообігу становила у 1992 р. – 62,34%, 1993 р. – 62,41%, 1994 р. – 67,21%, 1995 р. – 72,48% та 1996 р. – 71,79%. У сфері надання платних послуг позиції представників недержавного сектору економіки були менш вражаючими, ніж у роздрібній торгівлі, але також переважаючими перед держсектором. У 1992 р. недержавний сектор забезпечив надання 51,35% об'єму легальних послуг, 1993 р. – 44,6%, 1994 р. – 42,7%, 1995 р. – 39,95%, 1996 р. – 41,14% [підрах. автором за: 22, с. 5].

Заради об'єктивності необхідно наголосити, що у більшості наведених вище прикладів під недержавною формою власності розумілася сукупність підприємств колективної власності (колективної та акціонерної власності трудових колективів), змішаної власності (спільної власності держави і трудових колективів), власності інших країн та індивідуально-приватної власності (за виключенням кооперативів і малих підприємств).

Протягом 1993 – 1996 рр. кількість акціонерних товариств у промисловості автономії зростає з 1 до 111 (32,9% від загальної кількості підприємств і 60% - у недержавному секторі). 1996 р. вони виробили 27,7% загального обсягу промислової продукції проти 2,9% у 1994 р. та 8,9% у 1995 р. [21, с. 29].

Про участь держави у приватизованих акціонерних промислових товариствах свідчить такий факт. 1996 р. загальна вартість державної частки у статутних фондах цих товариствах становила 147 млн. грн., тобто 84%. Особливо великою була вона в акціонованих підприємствах хімічної і нафтохімічної промисловості – 99,9%, акціонованих підприємствах легкої промисловості (86,3%), промисловості будматеріалів (64,1%) та харчовій промисловості (63,4%) [підрах. автором за: 21, с. 15].

1992 року кримські підприємства традиційної державної форми власності виробили 70% всієї промислової продукції, підприємства в оренді трудових колективів – 26%, кооперативи – 4%. 1996 р. – частка державних підприємств складала 63%, орендних – 5%, акціонерних – 28%, спілки споживчих товариств – 3%, спільних, колективних та кооперативних – 1% [21, с. 30].

Всього у 1995 р. в промисловості півострова нараховувалося 3311 підприємств, включно кооперативи малі та спільні підприємства, з них до колективної форми належали 1740 (52,6%), які виробили 30,4% всієї промислової продукції, до державної – 1369 (412,3%), які виробили 68,8% продукції, до приватної – 200 (6,0%) з 0,7% продукції. 2 підприємства належали до власності інших держав (0,1%) [20, с. 39].

За ініціативи Фонду держмайна України і на підставі указу Президента Л. Кучми від 18 серпня 1995 р. було створено Фонд майна АР Крим через об'єднання Фонду держмайна Криму і Регіонального відділення Фонду держмайна України в АР Крим. Фонд складався з 33 відділів та 22 місцевих представництва з відповідно 161 і 136 службовцями, які через діючий в автономії мораторій приватизацію не проводили, але вивчали нормативну базу і проводили відповідні консультативні семінари з керівниками підприємств.

Таким чином масова приватизація великих і середніх підприємств та радгоспів Криму розпочалася тільки з 1996 р. Завдяки зняттю кількарічного мораторію на повноцінну приватизацію дійсно відбувається рішучий перелом у приватизації не аграрних галузей економіки автономії [див.: 4, 5, 6].

Того року планувалося рішуче змінити ситуацію шляхом продажу більшої частини акцій державної власності. Так, у цілому по промисловості передбачалося продати державних акцій на 122,6 млн. грн., залишивши в руках держави цінні папери тільки на 24,2 млн. грн. (переважно у хімічних і нафтохімічних підприємствах, 10,7 млн. грн.) [22, с. 15].

Не менш масштабна приватизація планувалася у торгівлі та громадському харчуванні, де при 11582,6 тис. грн. статутних фондів державі належали у 1996 р. акції на 11429,4 тис. грн., з яких в руках чиновництва повинні були залишитися тільки акції на суму 1055 тис. грн. Планувалося практично повністю розпродати державну частку в акціонованих підприємствах матеріально-технічного постачання і збуту [22, с. 14].

Всього очікувалося отримати від реалізації приватизовуваних об'єктів а) через продаж на пільгових умовах 33,8 млн. грн. (в т.ч. при продажі за приватизаційні папери – 22,6 млн. грн. і за реальні гроші – 11,2 млн. грн.), б) через продаж на конкурсних засадах – 5,5 млн. грн. (в т.ч. при продажі за приватизаційні папери – 702,3 тис. грн., при продажі за реальні гроші – 4,8 млн. грн.). При цьому промислові підприємства підлягали продажу майже виключно на пільгових умовах (16,6 млн. грн.) за приватизаційні папери (14,5 млн. грн.) і не через конкурси. Підприємства торгівлі і громадського харчування також передбачалося продавати на 80% не через конкурси, а на пільгових умовах (12,4 млн. грн. проти 3,4 млн.), але при цьому переважно за реальні гроші (9,3 млн. грн. проти 6,4 млн. грн.) [підрах. автором за: 22, с. 16 – 17].

На відміну від попередніх років, в галузі промисловості передбачалося приватизувати в першу чергу підприємства чорної металургії (виключно на пільгових умовах і на 90% на пільгових умовах, а не за реальні гроші). Призначені для приватизації підприємства машинобудування і металообробки передбачалося реалізовувати майже виключно на пільгових умовах і переважно за приватизаційні папери, отримані працівниками цих підприємств [22, с. 18 – 19].

Продаж пакетів акцій призначених до приватизації підприємств і закладів здійснювався на спеціальних аукціонах через регіональні філії державної акціонерної компанії «Національна мережа аукціонних центрів» за участі представників місцевих адміністрацій. До складу комісій приватизації, комісій з інвентаризації та оцінки вартості майна обов'язково включалися представники трудового колективу підприємства, яке підлягало приватизації (здебільшого голови профкому). Безпосередньо перд приватизацією провоилися збори трудового колективу [8, арк. 71].

Всього протягом 1995 – 2000 рр. планувалося продати на території автономії через аукціони за приватизаційні майнові сертифікати і за компенсаційні сертифікати 249 відкритих акціонерних товариств (95 промислових, 45 сільськогосподарських, 38 транспортних, 34 будівельних, 24

оптових і роздрібних торгівельних, 13 в інших галузях народного господарства). Фактично приватизовано з них було 240 підприємств і закладів (відповідно: 94, 42, 37, 31, 24, 12) із загальним статутним фондом 427515 тис. грн. В результаті аукціонів було продано акцій на 73662 тис. грн. (тобто 17,23% вартості статутних фондів). Фізичні особи придбали акцій на 21870 тис. грн., юридичні особи – на 51792 тис. грн. У процесі продажу юридичні особи внесли в якості платежу 492747 приватизаційних майнових сертифікатів і 348744 – компенсаційних, а фізичні особи – відповідно 48247 і 270293. [27, ч. 2, с. 444].

Під час цих аукціонів основних наголос робився на продаж промислових підприємств. Однак від 94 товариств із сумарний статутним фондом у 303,7 млн. грн. вдалося продати акцій лише на 48,9 млн., тобто 16,11% від статутного фонду. У той же час у будівельних підприємств було придбано 28,15% акцій, у торгівельних – майже 23% [там само, с. 444].

Серед промислових відкритих акціонерних товариств найбільш успішно продавалися акції обох скляних і фаянсових заводів (продано 45,5% акцій їх статутних фондів), 10 з 11 виставлених на продаж підприємств легкої промисловості (39,9% акцій) та усіх приватизовуваних 26 машинобудівних і металообробних підприємств (реалізовано 34,3% акцій). Найменшим попитом користувалися підприємства електроенергетики. Продавалися акції 1 такого підприємства зі статним фондом 43,24 млн. грн., з яких вдалося реалізувати 3,0% [27, ч. 2, с. 482 - 483].

20 травня 1997 р. у Сімферополі, при виході будинку свого помешкання був вбитий найманцем голова Фонду держмайна Криму О. Головізін. Вбивство і наступні зміни у керівництві Держмайна фактично паралізували приватизаційні процеси майже на 3 місяці. У листопаді 1997 р. ВР України призупинила своєю постановою підписання актів куплі-продажу, включно АР Крим.

Непослідовна загальноекономічна і приватизаційна політика ВРУ, кабінету Міністрів України, Верховної Ради та урядів Кримської автономії, ускладнена політичним протистоянням загальнодержавних і кримських органів влади, призвела до суттєвого занепаду економічного життя на півострові навіть на тлі загальнодержавної економічної кризи першої половини 1990-х років.

Так, у 1997 р. ВВП АР Крим склав 31,8% від рівня 1990 р. [23, с. 127].

При цьому валова додана вартість в межах АР Крим формувалася промисловістю на 22,7% (16,3% зайнятих), сільським господарством – на 16,4% (21,9% зайнятих), будівництвом – на 4,3% (6,5% зайнятих), іншими галузями виробництва речових товарів – на 1,5% (2,6% зайнятих), сферою надання послуг – на 55,1% (52,7% зайнятих). При цьому, 1997 року частка АР Крим у загальноукраїнському потенціалі становила: за валовою доданою вартістю – 3,1%, ВВП – 3,6%, капіталовкладеннями – 2,4%, обсягом промислової продукції – 2,1%, валовою продукцією сільського господарства – 3,4%, виробництві споживчих товарів – 3,2%, споживанням електроенергії – 3,3% [23, с. 29, 195 – 198].

Тобто при загальному скороченні фізичних і вартісних (у порівняльних цінах) обсягів виробництва та обміну товарів за 1991 – 1997 рр. у Кримській

автономії частка галузей, які виробляють речові товари, скоротилася з 71,5% до 42,2%, а частка галузей надання послуг (включно транспорт і зв'язок) зросла з 28,5% до 57,8% [23, с. 212].

У 1997 р. галузева структура господарського комплексу АРК складалася наступним чином: промисловість – 18,7% , сільське господарство – 16,4%, будівництво – 4,3%, інші галузі виробництва речових товарів – 1,5%, транспорт і зв'язок – 14,4%, сфера обміну – 8,7%, житлокомунгосп – 8,0%, охорона здоров'я та соцзабезпечення – 12,0, інші галузі послуг – 16,0%. [23, с. 215]

У промисловості автономії явно домінувала харчова галузь (52,3% обсягів всієї промислової продукції). Машинобудування і хімічна галузі відігравали суттєво меншу роль (відповідно 15,5% та 9,5%). [23, с. 216]

З другої половини 1999 р. на всій території України припинилася чинність приватизаційних майнових сертифікатів і компенсаційних сертифікатів, що вимусило перейти до приватизації виключно за реальні гроші [див.: 9].

Протягом 1998 – 1999 рр. ВР АР Крим не затвердила ні одного нового переліку підприємств, пропонуванних для приватизації. Більш того, депутати систематично вилучали із раніше затверджених списків окремі перспективні для реалізації об'єкти [див.: 9].

Протягом 1996 – 2000 рр. питома вага АР Крим в українській економіці змінилися наступним чином. Частка кримської продукції у загальному обсязі доданої вартості не змінилася (відповідно - 3,6% і 3,6%). Кримська частка у продукції промисловості України зменшилася з 2,5% до 1,9%. Частка сільськогосподарської продукції у загальнонаціональному виробництві впала з 3,8% до 3,6% [17, с. 32].

Після падіння промислового виробництва АРК, як тривало до 1997 р. включно, за час фінансово-економічної кризи 1998 – 1999 рр. продукція кримської промисловості зросла до 47% від рівня 1990 р., а протягом 2000 р. до 54% від 1990 р. Частка збиткових промислових підприємств за 1999 – 2000 рр. зменшилася з 52,0% до 46,7%, а частка реалізованої за бартером промислової продукції – з 40,9% до 22,3% [17, с. 59]. У сільському господарстві автономії протягом 1995 – 2000 рр. виявилася подібна загальна тенденція: певне зростання обсягів продукції (у 1995 р. – 53% від рівня 1990 р., 1999 р. – 38%, 2000 р. – 42%), поліпшення рентабельності виробництва (у 1998 р. мінус 20%, у 2000 р. – мінус 2,5%) та зменшення частки збиткових підприємств (1999 р. – 76,9%, 2000 р. – 46,1%).

За цих обставин певною мірою змінилася загальна структура економіки АР Крим. На 2000 р. галузева структура валової доданої вартості в регіоні: промисловість – 19,9%, сільське господарство – 18,8%, будівництво – 6,6%, інші галузі виробництва речових товарів – 45%, транспорт і зв'язок – 13,1%, сфера обміну – 11,7%, житлокомунгосп – 6,2%, наука, освіта, охорона здоров'я і культура – 14,7%, інші галузі послуг – 4,5%. Тобто протягом 1996 – 2000 рр. в економіці автономної республіки зросла частка промисловості (+ 1,2%), сільського господарства (+2,4%), будівництва (+2,3%), інших галузей виробництва речових товарів (+3%) та сфери обміну (+2,9%). У той же час суттєво скоротила частка галузей виробництва неречових товарів, особливо –

науки, освіти, культури та охорони здоров'я (на 7,6%) [17, с. 672].

Протягом 1990 р. – 2000 рр. на півострові продовжувалося невпинне скорочення виплавки сталі (з 15,4 млн. тонн до 1,1 млн. тонн), мінеральних добрив (з 138 тис. тонн до 8,4 тис. тонн), взуття (з 3694 тис. пар до 131 тис.), верхнього трикотажу і білизни (з 7859 тис. шт. до 78 тис. шт.), цементу (з 578 тис. тонн до 184 тис. тонн), консервів (з 834 млн. банок до 140 млн.), молока і молокопродуктів (з 446 тис. тонн до 36 тис.) тощо. Збільшився лише видобуток газу. З'явилося незначне виробництво металорізальних верстатів та розпочали збирання автомобілів (понад 10400 одиниць у 2000 р.) [17, с. 674, 679].

Однак промисловість АРК займала наприкінці досліджуваного періоду лише 15 місце серед регіонів України. [17, с. 671].

2000 року була затверджена нова державна програма приватизації на 2000 – 2002 рр. На її підставі Фонд держмайна АР Крим підготував переліки об'єктів приватизації в автономії. 15 березня 2000 р. ВР АР Крим затвердила перелік 53 об'єктів, призначених до приватизації на виконання цієї програми.

Почався новий етап приватизації окремо визначених підприємств і закладів і виключно за реальні грошові кошти через аукціон [див.: 10].

На той час структура власності на промислові підприємства АР Крим виглядала наступним чином: власність у підпорядкуванні органів влади АРК – 4,5%, власність у підпорядкуванні загальноукраїнських органів влади – 15,0%, приватна власність – 1,3%, власність закордонних суб'єктів господарювання – 0,6%, власність трудових колективів, кооперативів та акціонерних товариств – 78,6% [351, с. 94].

Отже, вищевикладене дозволяє констатувати, що протягом 1992 – 1999 рр.:

- приватизація проводилася у два етапи: перший – 1992 – 1995 рр., коли відбувалося часткове, «половинне» роздержавлення або через передачу державних підприємств у строкову і безстрокову оренду трудовим колективам с правом наступного викупу, або через акціонування; другий – 1996 – 1999 рр., коли почала переважати повноцінна приватизація, здійснювала шляхом продажу підприємств, закладів та установ за майнові приватизаційні сертифікати і за реальні гроші;

- фактично повноцінна приватизація в УР Крим розпочалася на 2 – 3 роки пізніше за інші регіони України, що призвело до значного відтоку майнових приватизаційних сертифікатів з території автономії, а також до суттєвого ускладнення самого процесу приватизації;

- до 1996 р. на території автономної республіки були приватизовані переважаюча більшість діючих закладів роздрібної та оптової торгівлі, малих і середніх промислових і ремонтних підприємств та закладів;

- найбільш ефективні середні, а також неперспективні великі підприємства, котрі не мали статусу стратегічних загальноукраїнського та загальнокримського значення і до приватизації належали переважно до прямого відання всеукраїнських органів влади, були приватизовані переважно протягом 1996 – 1999 рр.;

- протягом усього досліджуваного періоду процес приватизації неодноразово штучно переривався під впливом переважно політичних і

певною мірою криміногенних чинників;

– за межами процесів роздержавлення заходами приватизації залишилися такі галузі надання послуг населенню, як охорона здоров'я та освіта.

– приватизація практично не торкнулася банківської сфери.

Промінвестбанк і банк «Україна» певною мірою успадкували на території Криму частину матеріальної бази спеціалізованих державних банків, створених в рамках банківської реформи М. Горбачова;

– економічні показники абсолютної більшості у тій чи іншій формі приватизованих підприємств не покращилися.

Отже, протягом досліджуваного періоду відбулися суттєві якісні і кількісні зміни як в економіці Автономної Республіки Крим в цілому, так і в окремих її галузях.

Державний сектор економіки поступився своїм провідним місцем корпоративному приватному секторові. Суттєво зріс у кількісному вимірі індивідуальний приватний сектор, який став панівним у галузі внутрішньої торгівлі і сфері побутових послуг.

Суттєво скоротився розрив в загальних обсягах промислового, сільськогосподарського виробництва та виробництва не речових товарів.

Практично припинила своє існування чорна металургія на півострові при одночасному перетворенні кольорової металургії в системоутворюючу галузь.

Запропоноване бачення процесів економічних перетворень на території Кримської автономії та безпосередніх впливів цих процесів на розвиток народногосподарського комплексу регіону та України в цілому на засадах приватизації та включення у всесвітній глобалізаційний процес, безумовно не є остаточним. Безумовно, подальше розширення джерельної бази через поступове відкриття доступу до нині закритих архівних матеріалів, публікацію мемуарів і листування державних і громадських діячів України і, особливо, Криму дозволить суттєво скорегувати запропоноване даним дослідженням наукове розуміння складних і суперечливих процесів приватизації в автономній республіці та їх впливу на трансформації та розвиток її економічного життя.

РОЗДІЛ 3

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК АР КРИМ В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

На рубежі третього тисячоліття Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін. Питання політичного життя суспільства перебувають в фокусі особливої уваги не лише науковців чи державних діячів, але й пересічних громадян. За результатами всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Горшенина в березні 2013 року «кожен другий українець цікавиться суспільно-політичним життям країни» [620]. Відповідно сучасні реалії потребують посилення уваги до вивчення та врахування тенденцій розвитку політичних процесів як в Україні в цілому, так і в її окремих регіонах.

Одним з найбільш специфічних регіонів унітарної України, в тому числі й з точки зору суспільно-політичної ситуації, є Крим – «важливий стратегічний регіон південно-східного вектора зовнішньо-політичних орієнтацій України. Втрата контролю над Кримом здатна створити велику загрозу національній безпеці й національним інтересам української держави» [484, с. 25].

В Автономній Республіці Крим існує ціла низка специфічних проблем, які визначають розвиток політичної ситуації в автономії, і мають бути враховані при плануванні конкретних кроків щодо втілення в життя Стратегії економічного і соціального розвитку АР Крим на 2011-2020 роки, розробленої Радою міністрів АР Крим спільно з Національним інститутом стратегічних досліджень відповідно до доручення Президента України та затвердженої постановою № 121-6/10 Верховної Ради АР Крим 22 грудня 2010 року [619].

В сучасному українському суспільстві відбуваються масштабні зміни у всіх його сферах. Особливо відчутними й важливими є перетворення в соціально-політичному становищі України, що розпочалися й тривають з часу відновлення її незалежності. Зі становленням державності в Україні виникли умови динамічного розвитку суспільства, суттєвими ознаками якого є такі явища, як процес демократизації та процес набуття країною ознак інформаційного суспільства. Найпомітніші зрушення сталися на терені державотворення. Але через різні об'єктивні та суб'єктивні обставини конструктивні процеси далеко не завжди переважали над руйнівними. Досить часто позитивна динаміка суспільно-політичного життя в Україні залежала від етнополітичної та релігійної ситуації в країні в цілому, та в окремих її регіонах зокрема.

Особливий інтерес для науковців та для визначення перспектив подальшого позитивного розвитку не лише українського, а й всього європейського суспільства, зокрема запобігання конфліктних ризиків, становить історія та сучасний досвід суспільно-політичного життя такого специфічного регіону унітарної України, як Автономна Республіка Крим.

В АР Крим існують проблеми, які визначають розвиток суспільства та політичної ситуації в автономії. Перш за все це координація взаємин центральної і регіональної влади у постановці та вирішенні тих чи інших питань в різних напрямках державної політики, етнополітичні взаємини в регіоні, ризик виникнення соціально-політичної нестабільності, необхідність нейтралізації впливу зовнішньополітичних чинників на внутрішню ситуацію на півострові та ін.

Кримська автономія у складі незалежної України пройшла складний шлях становлення, від відтворення 12 лютого 1991 р. Кримської АРСР до Автономної Республіки Крим, яка у 21 жовтня 1998 р. ухвалила свою Конституцію, а 22 грудня 2010 р. затвердила Стратегію економічного і соціального розвитку АР Крим на 2011-2020 роки.

Сучасний статус автономії визначений, насамперед, Конституцією України та Конституцією АР Крим і відповідає нормам міжнародного права та міжнародній практиці, що дозволяє цивілізовано вирішувати проблему взаємодії між суверенною державою та автономною республікою.

Важливою особливістю суспільно-політичного розвитку АР Крим є наявність власних органів державної влади та місцевого самоврядування. Це перш за все Верховна Рада АР Крим та Рада Міністрів. Важливу роль в суспільному житті автономії виконує Представництво Президента України в Криму. За період з 1991 р. на посту голови Верховної Ради АР Крим змінилося 8 осіб – Багров М.В., Цеков С.П., Супрунюк Є.В., Кисельов В.О., Гриценко А.П., Грач Л.І., Дейч Б.Д., Гриценко А.П (вдруге), Константинов В.А. (з 17 березня 2010 р.). Протягом того ж часу Раду міністрів Криму очолювали 15 осіб – Курашик В.В., Самсонов Б.І., Мешков Ю.О., Франчук А.Р. (тричі), Дроботов А.І., Демиденко А.Ф., Куніцин С.В. (двічі), Горбатов В.М., Матвієнко А.С., Бурдюгов А.Ф., Джарти В.Г., Могильов А.В. (з 8 листопада 2011 р.).

Період новітньої кримської історії, відлік якого ведеться від часів набуття Україною незалежності та відновлення в Криму статусу автономії на початку 90-х років, можна поділити на декілька етапів відповідно до тенденцій суспільного життя, що домінували на півострові та визначали політичну ситуацію.

Перший етап (1991-1994 рр.) характеризувався посиленням негативних тенденцій в політичному житті кримського суспільства. Він був позначений гострими проявами кримського сепаратизму та недостатнім впливом офіційного Києва на процеси в автономії.

Основними тенденціями цього етапу розвитку політичної ситуації в Криму були:

- Активізація політичного життя, яка виявлялася перш за все у створенні політичних організацій та партій, більшість яких декларували проросійську спрямованість або взагалі виступали за перетворення Криму у незалежну державу.

- Вихід Криму за межі правового поля України, коли 5-6 травня 1992р. Верховною Радою Криму були прийняті «Акт про державну

самостійність Республіки Крим» та Конституція Республіки Крим. Цими актами Крим фактично проголосив себе як самостійне державне утворення, як суб'єкт міжнародних відносин і, по суті, вийшов за межі правового поля України [112].

- Прийняття цілої низки взаємовиключних по змісту законів під час формування органами державної влади Республіки Крим правового поля власної діяльності, визначення своїх функцій та повноважень. Деякі дослідники навіть цю ситуацію «війною законів» [437].

- Поступова втрата контролю органами центральної влади України за подіями в Криму. Українська влада в той час була настільки слабка, що не могла скасувати рішення про запровадження посади Президента Республіки Крим та проведення президентських виборів, що ще більше дестабілізувало політичну ситуацію [118, арк.57]. Президент Республіки Крим Ю.Мешков навіть створив власну Службу безпеки і проголосив про підпорядкування йому місцевих українських правоохоронних структур [211, с.222].

- Зростання сепаратистських, проросійських настроїв у Криму. Так, навесні 1993р. лише 17,1% кримчан були готові дати позитивну відповідь на питання всеукраїнського референдуму у грудні 1991р. про незалежність України. Проти висловилися 60,5% населення Криму. Восени 1993р. ці показники становили 9,3% та 63,4%, відповідно [219, с.57].

- Перемога проросійських сил на виборах до Верховної Ради АРК і президентських виборах 1994р. в Криму. Зазначені процеси завершилися перемогою Ю.Мешкова на президентських виборах у Криму. Реально постало питання про вихід Криму з-під юрисдикції України і об'єднання його з Росією. Отже, було поставлено під сумнів майбутнє існування України як цілісної унітарної й загалом – незалежної держави.

- Негативний вплив на політичні процеси в АР Крим з боку окремих органів державної влади та політичних сил Росії. Верховна Рада РФ ухвалила, а та політична еліта Росії практично підтримала заяви про «неправомірність» актів щодо передачі Криму та Севастополя до складу України. Ситуація загострювалася внаслідок невизначеності статусу Чорноморського флоту [426, с. 149]. Негативний вплив на політичну ситуацію в Криму справляли й заяви окремих політиків Росії та діяльність її органів державної влади. Присутність ЧФ, невизначеність його статусу також була дестабілізуючим фактором у Криму і в українсько-російських відносинах загалом.

- Початок повернення кримських татар на історичну батьківщину. Кримські татари виявилися не інтегрованими до політичної системи на Кримському півострові: невирішеність політико-правових і соціально-економічних проблем кримськотатарського народу створювала додаткові чинники дестабілізації ситуації автономії.

Другий етап (1995-1998 рр.) був етапом конституювання взаємин і характеризувався проявами конфронтації між центром й автономією та виявами сепаратизму з боку владних кримських структур. «У середині 1990-х років різноаспектна тематика кримського політичного дискурсу, як правило,

традиційно актуалізувалася в періоди розгортання конфліктів та криз, рушієм яких слугували питання унормування взаємин між центром та автономією, боротьба за розподіл сфер політичного та економічного впливу й зокрема боротьба за вплив на загальну ситуацію в АР Крим криміногенних угруповань» [426, с.154]. Упродовж 1995–1998 років тривав процес законодавчого узгодження статусу автономії в складі України. Тодішня стратегічна спрямованість кримських еліт на здобуття самостійності Криму зумовлювала й основні напрями діяльності Верховної Ради Криму на початковому етапі. Цьому сприяли й зовнішні впливи з боку Російської Федерації стосовно статусу Криму.

Фактичний перелом у відносинах між центром і автономією відбувся після ліквідації в березні 1995 р. інституту президентства в Криму та скасування низки законів Республіки Крим, які фактично проголошували її самостійним утворенням. Зокрема, було скасовано Конституцію РК у редакції від 6 травня 1992 року. З 97 нормативно-правових актів, ухвалених Верховною Радою Криму, постановами Верховної Ради України було скасовано 48 – як такі, що суперечать українському законодавству [528, с. 67]. Всі ці дії привели до появи ознак певної стабілізації політичної ситуації.

Ключовим чинником, який справив визначальний вплив на повернення автономії в рамки правового поля України, стало затвердження Конституції України, де було представлено й положення щодо статусу та повноважень АР Крим.

У 1998 р. було ухвалено Конституцію АР Крим. В основу нового проекту було покладено статус автономії, закріплений у Конституції України. Крим проголошувався автономною республікою, яка є складовою суверенної України і хоча не має суверенітету, але має самостійність у межах питань її відання. У тексті були відсутні такі поняття, як «держава», «громадянство АР Крим», «закони АР Крим», які би вказували на наявність статусу суверенного утворення. Саме навколо цих понять тривалий час продовжувалися суперечки і саме їх наявність не дозволяла українському парламенту затвердити цей документ.

Після ухвалення нової Конституції АР Крим розпочався третій етап розвитку політичної ситуації в автономії (1998-2004 рр.). Одною з потужних тенденцій цього періоду була зростаюча, порівняно з іншими регіонами України, підтримка населенням Криму лівих сил, зокрема КПУ. Так, якщо в Україні в цілому за КПУ готові були проголосувати 14%, то в Криму – більше чверті громадян (25,5%) [595]. Про вплив КПУ в автономії свідчить і той факт, що за чисельністю – до 15 тис. осіб – вона займала перше місце в регіоні [595]. На виборах до Верховної Ради АРК у березні 1998р. регіональне відділення Комуністичної партії України отримало більше третини місць у представницькому органі автономії (36 мандатів) [595]. Лідер кримських комуністів Л.Грач був обраний головою Верховної Ради АРК, що дозволило КПУ контролювати роботу представницького органу автономії. [600].

Друге місце, за рівнем впливу в АР Крим на цьому етапі займали політичні партії, які підтримували діючого Президента України Л.Кучму –

це НДП, СДПУ(о) та ін. Зокрема, ці політичні сили контролювали Уряд автономії, який у травні 1998р. очолив лідер регіональної організації НДП С. Куніцин. Наприкінці 2000р. – на початку 2001р. у Верховній Раді Криму була сформована більшість (координатор В.Кисельов), яка мала на меті змістити голову кримського парламенту Л.Грача, що в результаті їй вдалося.

В цей період також суттєвий вплив на політичну ситуацію в АР Крим мали кримськотатарські політичні сили, зокрема Меджліс, заснований в 1991 році для представництва інтересів кримських татар перед українською та кримською владою, а також у міжнародних організаціях. Меджліс (протягом усього часу існування головою Меджлісу є Мустафа Джемільев) обирається на Курултаї (з'їзді) кримських татар і претендує на статус представницького органу кримськотатарського народу. Почали проявляти активність і інші кримськотатарські суспільно-політичні рухи, які на той час в органах юстиції України ще офіційно не були зареєстровані [603].

Народний Рух України (НРУ) був представлений в Криму лише нечисельною регіональною організацією. Розраховуючи на зменшення проросійських настроїв у Криму, НРУ зорієнтував свою діяльність на співробітництво з Меджлісом. Саме за партійним списком НРУ голова Меджлісу був обраний до Верховної Ради України [219, с. 177].

Період 1998-2004 рр. відрізнявся й значно нижчим ніж загалом по Україні рівнем підтримки населенням Криму діяльності органів центральної державної влади.

Наступний, четвертий етап, суспільно-політичного розвитку сучасної України (2005-2010 рр.) розпочався з «помаранчевої революції».

З перемогою на Президентських виборах в Україні в кінці 2004 року В. Ющенко політична ситуація в Криму набула певної напруги оскільки він мав досить низький рейтинг в цьому регіоні. Більшість населення півострова підтримувало проросійські налаштованого на той час В.Януковича. Проте 2005 рік пройшов без особливих загострень в суспільно-політичному житті автономії.

Протягом 2005–2010 років суспільно-політична ситуація в АР Крим привертала особливо пильну увагу центральної влади в період виборчої кампанії до українського парламенту та Верховної Ради Криму, органів місцевого самоврядування в 2006 році. Це насамперед було пов'язано зі зростанням рівня суспільно-політичної нестабільності в регіоні, на тлі якої проходила виборча кампанія. Одним із чинників, які впливали на перебіг електоральних перегонів, були питання, пов'язані зі зміною статусу російської мови на території автономії.

В жовтні 2005 р. Кримський виборчий блок «За Януковича!», до складу якого входили Партія регіонів України, Руський блок та Російська община Криму, ініціював проведення загальнокримського консультативного референдуму про статус російської мови на півострові. 5 лютого 2006 р. кампанію було завершено. Було зібрано 300 тис. підписів [325]. Тодішній голова ВР Криму Б. Дейч писав, що «більшість депутатів також не мали права ігнорувати волю 306 тисяч кримчан (понад 20% виборців автономії),

які поставили свої підписи під вимогою про проведення референдуму... Як відомо, це рішення викликало великий політичний резонанс і неоднозначну оцінку політиків. Особливо в центрі». Але спікер підкреслював, що «не є активним прихильником розв'язання гострих суспільно-політичних проблем, які торкаються державних основ, на референдумах» [324].

Центральна влада відреагувала на кримські події досить різко. Прем'єр-міністр України Ю. Єхануров заявив, що «багато політичних сил Криму фінансуються з-за кордону... і ...дуже активно працюють». «Я пам'ятаю, що там було два роки тому, і, ви знаєте, ситуація змінилася істотно в гірший бік... І потім будемо усі з вами, шановні патріоти українські, думати, як нам виходити із ситуації, яка там складеться», – застерігав він [306].

8 лютого 2006 р. ситуація в АР Криму була розглянута на засіданні апарату РНБОУ України. Йшлося про стратегію розвитку автономії з метою забезпечення суспільно-політичної та соціально-економічної стабільності на території півострова. Відповідні рішення знайшли відображення в Указі Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» № 154 від 8 лютого 2006 року [619]. Указ передбачав здійснення комплексу заходів у соціальній, економічній, земельній сферах, що могло би позитивно вплинути на ситуацію на півострові, вплинути на гармонізацію міжетнічних та міжконфесійних взаємин. Зокрема, низка заходів була спрямована на сприяння процесу інтеграції кримських татар в українське суспільство, покращення керування цим напрямом політики.

27 лютого 2006 р. було видано Указ Президента України №153/206, яким було передбачено створення робочої групи з проведення комплексного аналізу стану виконання Конституції та законів України в АР Крим. Завдання робочої групи, яку очолили глава Секретаріату О. Рибачук та секретар РНБОУ А. Кінах, полягало в підготовці програми дій з метою забезпечення стабільного розвитку Автономної Республіки Крим. Було розроблено план заходів з 18 пунктів, які стосувалися найгостріших кримських проблем [619]. Але подальші події дозволяють припустити що діяльність групи була спрямована перш за все на збереження контролю за ситуацією в Криму в контексті поточної виборчої кампанії та на налагодження взаємодії з новим кримським керівництвом, яке буде сформоване в результаті виборів. Напередодні дня виборів, керівництво групи наголошувало, що розв'язання багатьох кримських проблем залежить від того, чи буде поглиблено діалог між Києвом і Сімферополем.

Вибори депутатів Верховної Ради АРК та місцевих рад відбулися у березні 2006 р. Вони продемонстрували політичні уподобання кримського електорату. Якщо подивитись на політичні сили, що потрапили до кримського парламенту, – 32,55% голосів виборців отримав Блок «За Януковича!», 7,63% – партія «Союз», 6,55% – Комуністична партія України, 6,26% – Народний рух України і т.п. [620].

Після завершення виборчої кампанії сталися зміни у складі керівництва РНБОУ України та Секретаріату Президента України. А після зміни

керівництва уряду діяльність згаданої робочої групи було фактично призупинено, а її доручення так і не було виконано. Поточні події продемонстрували, що успіх справи залежав не так від кількості доручень, як від ефективності імплементації політичних рішень. Наприклад, так і не було ухвалено угод про координацію зусиль між Радою Міністрів АР Крим та Кабінетом Міністрів України, як це передбачалося. Натомість брак відповідальності виконавців, недостатня узгодженість та координованість політики фактично уможливили ті негативні сценарії, за перебігом яких можна було спостерігати в Криму протягом 2005–2007 рр.

У черговому Указі Президента України стосовно питань Криму «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2006 року «Про виконання Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 року «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» № 822 констатовалося, що «в результаті невиконання значної частини завдань, передбачених рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 року «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим», введеним у дію Указом Президента України від 28 лютого 2006 року № 154, суспільно-політична ситуація в Автономній Республіці Крим продовжує залишатися складною і суперечливою, дестабілізуючі чинники та джерела загроз національній безпеці України в регіоні не нейтралізовано», а «діяльність відповідних центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо реалізації завдань у цій сфері є переважно неефективною» [606].

Як свідчать документи, в цей період серед пріоритетних напрямів державної політики в АР Крим залишалось розв'язання проблем у сфері міжетнічних відносин. Зокрема, йшлося про «комплексне і послідовне вирішення завдань всебічної адаптації та інтеграції до українського суспільства осіб із числа кримських татар, німців, греків, вірмен, інших депортованих за національною ознакою, їх нащадків, які повертаються до Автономної Республіки Крим» та «забезпечення міжетнічного і міжрелігійного миру та злагоди, недопущення поширення серед населення Автономної Республіки Крим ідеологічних та релігійних течій екстремістського і радикалістського характеру» [344, с 87].

Одним із стратегічних пріоритетних завдань, судячи з офіційних документів, було й розв'язання низки проблем гуманітарного розвитку автономії, посилення інтеграції півострова в загальноукраїнський контекст. Зокрема, це впливає з Указу Президента України «Про деякі заходи щодо розвитку гуманітарної сфери в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі» від 20 листопада 2007 року № 1122/2007 [9].

Проте встановити ефективність виконання місцевою та центральною владою скоординованої політики стосовно регіону видається завданням вельми проблематичним. Адже деякі рішення, задекларовані в указах Президента, не виконувались роками. Це було констатовано в Указі Президента В Ющенка № 589/2008 від 26 червня 2008 року «Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України щодо

ситуації в Автономній Республіці Крим». Хід виконання передбачених заходів та положень було визнано неефективним [594].

Сучасний етап суспільно-політичного життя Криму пов'язаний з перемогою В.Януковича на президентських виборах в Україні у 2010 р. Новим головою Ради Міністрів АР Крим 17 березня 2010 р. став В.Джарти. Як зазначали кримські експерти у 2010-2011 рр., «упродовж останніх півтора року ключові посади в кримському уряді і парламенті, в регіональних структурах центральної влади та в органах місцевого самоврядування обійняли щонайменше 60 членів «команди Джарти» [620]. На посаду спікера кримського парламенту фракція партії регіонів запропонувала кандидатуру В.Константинова, кримського бізнесмена. Кримським урядом було заявлено, що АР Крим має стати одним із лідируючих регіонів в Україні, «локомотивом територій України» [619]. В. Джарти зумів вибудувати чітко визначену вертикаль виконавчої влади в автономії незважаючи на певний спротив кримського політикуму.

Проте, суспільно-політична ситуація в АР Крим, після відносної стабільності кінця 1990-х- початку 2000-х років, на думку деяких експертів, останнім часом погіршилася [536, с.5].

З'ясовуючи особливості суспільно-політичної ситуації в АР Крим перш за все треба враховувати її геополітичне становище та різновекторну взаємодію етнополітичних факторів, які впливають на перебіг подій у регіоні

Загалом етнополітична ситуація в АР Крим в досліджуваний період визначалася взаємодією трьох найбільших етнічних груп Криму – кримських татар, українців та росіян. Головним конфліктогенним чинником етнополітичної ситуації була й залишається невирішеність соціально-економічних, соціокультурних, політичних проблем кримськотатарської спільноти.

Значна частина конфліктогенних чинників у Криму визначалась перш за все наявністю у свідомості слов'янської більшості кримчан численних стереотипів у відношенні до кримськотатарської спільноти, а також спорадичними політичними конфліктами і конфліктами на економічному підґрунті.

Вплив цих чинників на суспільно-політичну ситуацію та на стан міжетнічних відносин в автономії посилювався з огляду на існуючу «цілеспрямовану антитатарську та ісламофобську інформаційну кампанію» [536, с. 75]. Так, в російськомовних кримських виданнях публікувались матеріали, які були не просто некоректними, а й такими, що розпалюють міжнаціональну ворожнечу. Конфлікти інколи призводили до актів вандалізму щодо татарських установ, мусульманських цвинтарів чи навіть до нападів на фізичних осіб. Нерідко конфлікти навколо земельних ділянок чи побутові сварки набували характеру міжетнічних зіткнень із великою кількістю постраждалих [513, с. 214].

Спостерігалось небажання деяких жителів України бачити представників кримськотатарської етнічної спільноти серед громадян

держави. Збереження цієї тенденції та відсутність активних дій влади щодо подолання упереджень та негативних етностереотипів стосовно кримських татар ускладнювало процес гармонізації міжетнічних відносин в АР Крим та в Україні загалом.

Негативні стереотипи стосовно кримських татар у масовій свідомості населення Криму ефективно використовували окремі кримські політики, намагаючись на цьому небезпечному підґрунті здобути підтримку виборців та в решті-решт контроль над комплексом ресурсів кримського регіону, в тому числі й земельними [503, с. 127].

Одним із чинників, здатних сприяти гармонізації етнополітичної ситуації в АР Крим є, на думку багатьох дослідників, визначення «кінцевої мети інтеграції» етносів [488, с. 85] як створення єдиної для всіх поліетнічної держави, яка буде мати спільні духовно-культурні ознаки, але з врахуванням особливостей етнічних культур. «Така стратегія потребує від етнічних спільнот поступової адаптації до основних цінностей домінуючого суспільства, а від цього суспільства – адаптації своїх соціальних інститутів (системи освіти, культуру, управління, судову справу тощо) заради їх кращої відповідності потребам етнічно негетерогенного суспільства, враховуючи й поточні особливості кримського соціуму» [425, с.43]. Проте, політика інтеграції не повинна підмінятися політикою асиміляції.

Досить небезпечним для позитивного вирішення етнополітичних проблем кримського соціуму можна вважати факти неврахування під час формулювання тих чи інших завдань та рішень владними центральними та регіональними структурами наявних етнополітичних проблем. Наприклад, у Державній програмі соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим на період до 2017 року з-поміж 16 завдань лише 3 присвячено розв'язанню питань, дотичних до етнополітичної сфери, але й вони стосуються виключно культурної та освітньої сфер [619].

Автономна Республіка Крим – єдине в унітарній Україні адміністративно-територіальне утворення, де в силу низки історичних обставин та причин у складі населення домінують етнічні росіяни, які відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 року складають 58,5% від загальної чисельності мешканців Криму. Етнічні українці становлять тут 24,4%. У результаті масового повернення на півострів кримських татар їх частка в складі населення автономії сягнула 12,5%. Інші умовні 5% складають представники десятків інших національних меншин та етнічних груп. [205, с. 345, 357].

Починаючи з 2001 р. з бюджету Автономної Республіки Крим на розвиток традицій і культур національних меншин щорічно виділяються грошові кошти [352, с. 78].

З огляду на таку етнічну специфіку потенційно конфліктогенний характер має процес урегулювання мовного питання в автономії. «Мовне питання» активно експлуатувався деякими політиками, про що свідчать численні спроби проведення в АР Крим референдуму з приводу надання статусу державної російській мові. До подібних наслідків вела й активізація

кримськотатарської спільноти у справі відродження рідної мови та розширення її вжитку. Як наслідок - зростала конфліктогенність мовного питання.

Віднаходження компромісів у мовній політиці потребували, на нашу думку, й сфера засобів масової інформації та сфера освіти.

Як показує дослідження, медіа-ресурси Криму виявилися чітко структурованими за мовною ознакою: найбільшим і найстабільнішим сегментом друкованих ЗМІ (засобів масової інформації) був російськомовний, найменшим, відповідно, - україномовний. Сукупний наклад друкованої продукції українською та кримськотатарською мовами не перевищував 7, 2% [620]. Державна телерадіокомпанія «Крим» та комерційні телерадіокомпанії вели основний обсяг передач російською мовою [620].

Кількість періодичних друкованих видань кожного року зростала. Так, станом на серпень 2006 року в Криму було зареєстровано 1290 газет і журналів.

За цільовим призначенням найбільше було громадсько-політичних видань (333) [277]. У 2009 р. в Криму виключно українською мовою видавалось лише 5 друкованих видань, 4 – виключно кримськотатарською, тоді як російськомовних видань було 987 [607]. На території Криму виходила єдина україномовна газета «Кримська світлиця» та її додатки, а також україномовний щотижневий додаток до газети «Крымские известия» – «Кримський діалог».

Особливе місце в кримському інформаційному просторі посідала кримськотатарська преса. Окрім газет «Полуостров» та «Диалог» тут виходив цілий ряд видань, зареєстрованих у Києві. Загальна тенденція цих газет – прагнення до розширення сфери використання національної мови.

Явний мовний дисбаланс у сфері ЗМІ свідчив про недостатнє втілення в життя владними органами автономії політики сприяння випуску україномовної продукції.

Медіа-простір Криму досліджуваного періоду був чітким віддзеркаленням суспільно-політичних відносин в автономії, і – надзвичайно поляризованим. Інформаційна політика деяких кримських ЗМІ, котрі транслювали «мову ворожнечі» виступали каталізатором суспільної напруженості. Результати моніторингу друкованих видань, інформагенцій та Інтернет-ресурсів свідчать про наявність на шпальтах деяких з них елементів нетолерантності, ксенофобії, екстремістських висловів і закликів [607].

Можна констатувати й відсутність компромісів у сфері мовної політики в системі освіти АР Крим на різних етапах суспільно-політичної трансформації кримського суспільства. Про це свідчила, зокрема, неузгодженість рішень центральної і місцевої влади в цій галузі. Це стосувалось, наприклад, Концепції розвитку освіти в АР Крим на період до 2012 року, затвердженій Постановою ВР АР Крим від 18 жовтня 2006 року № 215–5/0; наказу Міністерства освіти і науки України № 461 від 26 травня 2008 року «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням

мовами національних меншин на 2008-2011 роки» і т. ін. [606].

Наявні мовні проблеми та недостатня інтегрованість освіти Криму в український освітній простір у контексті вивчення української мови суттєво обмежували можливості вступу кримських абітурієнтів до вищих навчальних закладів України. Ситуація в Криму із вивчення української у всі роки досліджуваного періоду була досить складною з огляду на незначну кількість україномовних шкіл, відсутність спеціальних програм для вчителів, а також з політизацією мовного питання кримськими політиками, які наприклад, в запровадженні тестування українською мовою вбачали спробу насильної українізації молоді Крим. Так, один із відомих представників кримського політикуму Леонід Грач стверджував, що «проведення зовнішнього незалежного оцінювання в Криму українською мовою є грубим нехтуванням конституційних прав кримчан, глибоко зачіпає етнічні почуття учнів та їхніх батьків, а також є, по суті, необ'єктивним, бо учні проходять курс навчання російською мовою, до того ж, наказ видано в середині навчального року» [317].

Ситуація з вирішенням мовного питання в освітянській площині є один із яскравих прикладів гостроти питань, пов'язаних з етнополітичними та етномовними взаєминами в АР Крим досліджуваного періоду.

Одним із чинників, що формував в 1990-ті -2010-ті рр. загальну суспільно-політичну ситуацію в Криму, є питання інтеграції, адаптації та облаштування кримських татар в українському суспільстві.

Можна виокремити три головні аспекти проблеми інтеграції кримських татар : політико-правові; соціально-економічні; освітньо-культурні.

- політико-правові – відсутність реабілітації кримськотатарського народу, закону про статус кримськотатарського народу, невизнання кримських татар корінним народом України, невизнання національних органів самоврядування (Курултай, Меджліс), недостатнє представництво в органах виконавчої влади, нерозв'язані питання представництва у ВР АРК та в «силових структурах»;

- соціально-економічні – питання земельної приватизації, безробіття, нерозвиненість інфраструктури в місцях компактного проживання репатріантів;

- культурні, освітні – потреби у відкритті шкіл з кримськотатарською мовою навчання, поверненні кримськотатарської топоніміки, налагодженні функціонування в АРК кримськотатарської мови, виданні книг, газет, випуску телепередач, поверненні культурних цінностей, відновленні «святих місць» (стародавніх мечетей та авізів) тощо.

На середину 2000-х років, за даними виконкомів міських рад і райдержадміністрацій, в Автономну Республіку Крим на постійне місце проживання повернулися і були зареєстровані близько 265 тис. кримських татар. [526, с.158]. Частка колишніх депортованих громадян та їх нащадків у складі населення Автономної Республіки Крим (без м. Севастополя) на

кінець 2000-х років сягнула 13% [526, с. 160].

Незважаючи на реалізацію державних програм, зусилля неурядових організацій процес облаштування репатріантів проходив не завжди ефективно.

За інформацією Державного комітету у справах національностей та релігій, починаючи з 1991 року в державному, а з 1999 року – й у бюджеті Автономної Республіки Крим окремим рядком передбачаються витрати на облаштування депортованих. Загальна сума витрат, виділених на ці потреби в 1991–2007 роках, сягнула суми в 1063,93 млн. грн. [532, с. 211]. Понад 500 млн. із цих коштів було виділено в 1991–1993 рр. і використано для вирішення загальнодержавних завдань, пов'язаних не лише з розселенням й облаштуванням депортованих громадян, але й зі зміцненням та розвитком матеріально-технічної бази організацій і підприємств, що забезпечують життєдіяльність населення Криму [532, с. 345].

Проте, на 2008 р. до 100 тис. депортованих громадян не мали власного житла [244, с. 437].

Українською державою здійснена велика робота з облаштування та соціальної адаптації репатріантів, задоволення їхніх культурних та релігійних потреб. Виконувалась затверджена постановою уряду України від 11 травня 2006 р. Державна програма розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року. Серед іншого, в ній було визначено пріоритетні напрямки роботи місцевих органів влади. Серед першочергових завдань органів виконавчої влади АР Крим було вирішення проблеми розселення репатріантів, їх облаштування, адаптації та інтеграції в українське суспільство [280].

Взагалі, перший етап діалогу між кримськими татарами й українською владою розпочався під час набуття Україною незалежності та подій, пов'язаних із визначенням статусу Кримського регіону. Ще у вересні 1991 року голова Верховної Ради України Л. Кравчук заявив про підтримку прагнення кримськотатарського народу повернутися на свою батьківщину [290]. З того часу в державному бюджеті України почали передбачатися видатки на облаштування депортованих. Ці бюджетні кошти спрямовувалися головним чином на будівництво житла, інженерних комунікацій, об'єктів соціально-культурного призначення. Уже з 1992 р. процес облаштування кримських татар почав фінансуватися фактично за рахунок коштів із державного бюджету України [230].

Під час кампанії, пов'язаної з так званим «кримським сепаратизмом», політичне керівництво кримських татар зайняло проукраїнську позицію. Такий стан речей можна проілюструвати висловлюванням першого заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубарова. Торкаючись історії становлення проукраїнської позиції кримських татар, у лютому 1993 р. він стверджував: «Ми дуже важко напрацьовували позицію Меджлісу в цій територіальній суперечці. І коли вийшли на цю формулу –

«непохитність існуючих кордонів», побачили, що розчарували багатьох в офіційних колах Росії. Але вони повинні зрозуміти, що ця позиція вирішує долю не тільки кримськотатарського народу, але й проблеми двох слов'янських націй. Інший підхід з нашого боку був би не політикою, а політиканством» [296].

Враховуючи такі обставини, кримські татари користувалися підтримкою центральної влади, яка вбачала в них надійний запобіжник проти цілого комплексу негативних тенденцій, породжених антикримськотатарськими настроями на початку 1990-х років. Це сприяло тому, що кримські татари стали потужними, авторитетними учасниками політичних перетворень та почали справляти відчутний вплив на перебіг подій на своїй автохтонній території.

Наступний період розвитку взаємин політичного керівництва кримських татар й офіційного Києва та кримського політикуму ознаменувався поступовим входженням кримських татар до політичних еліт півострова. В результаті виборів до Верховної Ради АР Крим у 1994 р., які відбувалися за квотним для етнічних спільнот принципом, у парламенті автономії було сформовано фракцію Курултаю. В її складі були 14 депутатів ВР АРК. Обрання 14 депутатів з виборчого списку Курултаю поклало початок якісно новому етапу розвитку не тільки кримськотатарського руху як такого, але й самого процесу репатріації, облаштування й інтеграції кримських татар. Політична еліта кримських татар, працюючи у парламенті, долучилася таким чином до публічної політики.

Початок третього етапу інтеграції кримськотатарської політичної еліти до українського політикуму пов'язаний із створенням при Президентові України Ради представників кримськотатарського народу. Указом Президента України № 518/99 від 18 травня 1999 року до складу цієї ради було включено 33 члени Меджлісу кримськотатарського народу. Головою Ради представників було призначено голову Меджлісу кримськотатарського народу, народного депутата України Мустафу Джемілева [219]. Ця Рада отримала консультативно-дорадчий статус. Факт утворення такого органу співпраці демонстрував наявність у керівників держави політичної волі до розв'язання питань кримськотатарської спільноти.

За часів президентства Л. Кучми, а потім і В. Ющенко політико-правові питання щодо проблем кримських татар майже не підіймалися, обмежувалися в основному розв'язанням економічних проблем та часткового задоволення культурних потреб. Проте, ухвалення Закону України «Про відновлення прав осіб, раніше депортованих за національною ознакою» [622] давало можливість уникати багатьох суперечностей та невідповідностей нормативно-правової бази у сфері репатріації, адже цей документ відображав пріоритетні напрямки державної політики у сфері облаштування репатріантів. Серед таких найважливіших завдань були такі, як «визначення політико-правового статусу кримських татар» і розробка механізмів представництва кримських етносів у владних та економічних інституціях [622].

Слід також зауважити, що кримські татари під егідою Меджлісу були доволі стабільним та мобільним електоратом. Під час президентської кампанії 2004 р., коли існувала реальна загроза скорочення або й розпуску Ради кримськотатарського народу при Президентові та виникнення інших негативних наслідків, політичне керівництво кримських татар позиціонувало себе як силу, що підтримує кандидата на посаду Президента В. Ющенка. На В. Ющенка покладалися великі надії в контексті остаточного визначення дискурсу державної політики у відношенні до кримських татар, розгортанні системного діалогу української влади з кримськотатарською політичною та соціальною елітою. Але ці надії не справдилися. Можливості, що надавала б співпраця з Радою представників кримськотатарського народу при Президентові, президентськими структурами фактично не використовується. Хоча публічна комунікація між центром і політичним керівництвом кримських татар була досить інертною, можна говорити про певне зростання присутності кримськотатарського етносу в суспільно-політичному житті півострова. Про це свідчили, наприклад, відчутне збільшення рівня представництва кримських татар в органах влади [620]. Так, у 2007 р. частка депутатів-кримських татар у депутатському корпусі Автономної Республіки Крим складала понад 15% [324].

До невідкладних проблем кримсько-татарської спільноти, які мали яскраво виражене політичне забарвлення, відносилось і «земельне питання». Нагальним було здійснення повної інвентаризації земель півострова, введення процесу виділення земельних ділянок в рамки законності. Із приводу «земельного питання» кримські татари навіть змушені були вдаватися до акцій протесту, тому що досить часто питання розподілу ресурсів в автономії вирішувалися із розрахунку інтересів місцевих бізнес-політичних груп. Такій підхід до вирішення економічних питань, які мали етнічне забарвлення, провокував конфлікти у суспільно-політичній та етнополітичній ситуації в автономії.

Однією з проблем в етнополітичній сфері автономії в досліджуваний період була відсутність чіткої стратегічної концепції етнополітичного розвитку Криму на перспективу, яка б враховувала динаміку розвитку етнополітичних процесів у регіоні, системно, а не ситуативно, сприяла б збалансуванню інтересів етнічних груп, які проживають на півострові, розвивала політику міжкультурного діалогу та міжетнічної взаємодії. У 2003 р. з ініціативи Верховної Ради АР Крим Радою Міністрів автономії було розроблено проект документа «Концепція етнополітичного розвитку кримського суспільства», в якому було визначено деякі пріоритети розвитку політики в етнополітичній сфері [158, арк. 59]. Проте ці зусилля так і не отримали свого логічного продовження. Цей потенційно важливий консультативно-дорадчий орган з питань міжетнічних взаємин фактично так і не запрацював.

На думку окремих дослідників та експертів «Брак результативних ініціатив може пояснюватися відсутністю спільного стратегічного бачення розвитку етнополітичної ситуації в АР Крим у майбутньому, браком у

політикуму України та Криму розуміння комплексу етнополітичних проблем та консенсусних підходів до їх компромісного розв'язання» [536, с. 59] .

Високий рівень конфліктного потенціалу було накопичено в зв'язку з незадоволенням ряду політико-правових вимог кримських татар щодо: визнання офіційного статусу кримських татар як корінного народу України; визнання меджлису як представницького органу кримськотатарського народу; встановлення квоти представництва кримських татар у Верховній Раді АРК, визнання кримськотатарської мови як офіційної мови автономії тощо. При цьому, визнання кримськотатарського народу як корінного могло викликати в перспективі негативні наслідки.

По-перше, вони пов'язані з можливою реалізацією права на самовизначення, створення національної автономії кримських татар, що (в свою чергу) може призвести до вимог забезпечення права власності кримськотатарського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси тощо. До того ж, за оцінками демографів, в районах, де частка кримських татар складає 20—25% населення, їх чисельність протягом наступних 10 років може збільшитися до 40% [574, с.78]. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення, на 1 грудня 2001 року в Автономній Республіці Крим проживало 243,4 тис. кримських татар, а на початок 2007 року, за даними виконкомів міських рад і райдержадміністрацій, в Крим на постійне місце проживання повернулися і були зареєстровані вже близько 264,5 тис. кримських татар[602] .

В подальшому зазначені райони можуть стати основою формування національної державності кримських татар. По-друге, це може створити прецедент для інших народів і національних меншин і призвести до подальшої автономізації України, поставив під сумнів її існування як цілісної держави. По-третє, визнання кримськотатарського народу як корінного може спричинити зростання політичної напруги в АРК, оскільки таке рішення навряд чи знайде підтримку населення АРК: загалом лише 14,2% респондентів (за даними 2001 р.) вважали за потрібне надати кримськотатарському народу статус корінного народу України; майже три чверті кримчан були (73,4%) переконані, що цього робити не потрібно [201]. У разі вирішення проблем кримських татар, насамперед соціально-економічних, налагодження співробітництва між ними і владою, поступового підвищення рівня їх життя, ситуація в автономії стабілізується. З іншого боку, невирішеність політико-правових і соціально-економічних проблем кримських татар може спровокувати їх до радикальних дій, політизації кримськотатарського руху.

На думку доктора філософських наук Б. Параховського, можна «позначити дві протилежні концепції бачення кримськотатарської проблеми, відмінність між якими криється у вихідному визначенні - чи є кримські татари окремим народом - *нацією*, яка має право на свою територію і власне політичне життя, з усіма наслідками цього, аж до права утворення самостійної держави, або ж кримських татар варто трактувати як *національну меншину* - етнос поряд з іншими етнічними групами, що мешкають в Україні,

й тоді їхні права полягають лише в забезпеченні національно-культурної автономії та громадянської рівноправності» [484, с. 26].

Обидві концепції мають своїх прибічників і опонентів відповідно до досить серйозних аргументів, зумовлених інтересами тих або інших політичних сил. В залежності від прийнятої моделі бачення проблеми шукають і шляхи її вирішення. В першому випадку робиться акцент на політичних правах народу, в другому - на соціально-економічних питаннях.

Якщо говорити про сьогоденний стан суспільно-політичної активності кримськотатарського соціуму та про тенденції розвитку кримськотатарського національного руху, громадських об'єднань та організацій кримських татар, то можна констатувати досить високий його рівень. Встановити точну чисельність кримськотатарських організацій сьогодні практично неможливо. Хоча деякі автори стверджують, що в Криму у 2007 році було зареєстровано близько 100 громадських організацій кримських татар, половина яких мала кримський статус [338]. Водночас на офіційному сайті Меджлісу кримськотатарського народу в розділі «Кримськотатарські громадські та політичні організації» наведено відомості й контакти 21 організації [620].

Додатковою гострото у розвиток етнополітичної ситуації в регіоні додавали окремі політичні сили проросійського спрямування в АР Крим налаштовують місцевих росіян на сприйняття процесу створення в Україні політичної нації як загрози так званій «слов'янській російській ідентичності». Частина кримських політичних еліт пропагує міфологему народження суто кримської ідентичності [620].

Ці політичні сили трактували кримськотатарське національне відродження та національний рух кримських татар як «націонал-радикалізм», який нібито прагне «розірвати зв'язки Криму з Росією й російською культурою, ... насильницькі вирвати зі східнослов'янського світу» [606]. Така позиція, відображаючи певні настрої деяких мешканців Криму, сприяє деструкції суспільно-політичної ситуації та своєрідній сегрегації регіону від України, консервувала світоглядні ідеологеми, які склалися ще за радянської доби. Подібні пропагандистські сюжети були активною складовою електоральних кампаній в автономії [606].

Актуальною в досліджуваний період залишалась й проблема налагодження взаєморозуміння та співпраці між політичним керівництвом кримських татар і владою загалом. Щоб такий діалог в українському суспільстві став «складником запобігання конфліктам», він «мусить мати реальний зміст і може також слугувати ідентифікації проблем та ініціювати способи їх розв'язання», – вказував у 1990-х роках Верховний комісар у справах меншин ОБСЄ Макс ван дер Стул [622].

Особлива роль у суспільно-політичному житті АР Крим в цілому та у житті кримськотатарського народу зокрема в досліджувані роки традиційно відігравали громадські організації. На кінець 2000-х років в Криму було зареєстровано майже 100 громадських організацій кримських татар. Половина із них - з кримським статусом [607]. Неурядові організації залишались найпоширенішою серед кримськотатарського народу формою

відстоювання власних прав. Саме кримськотатарський національний визначив особливу роль громадських організацій та був їх джерелом. Організація Кримськотатарського національного руху (ОКНД) була заснована в 1989 р.

Наприкінці 1980-х років ОКНД стала найчисельнішою організацією кримських татар. На з'їзді ОКНД у 1990 р. було вирішено скликати загальнонаціональний Курултай, що і відбулося у червні 1991 р. в Сімферополі. На цьому зібранні був сформований виконавчий орган – Меджліс кримськотатарського народу. З того часу з'їзди Курултаю проводилися регулярно, а Меджліс став невід'ємною складовою суспільно-політичному житті України.

Курултай кримськотатарського народу – вищий повноважний представницький орган кримських татар. На Курултаї кримськотатарський народ представлений делегатами, що обираються кримськими татарами та членами їхніх родин незалежно від їх етнічної належності, які постійно проживають на території України, та кримськими татарами і членами їхніх родин – громадянами України незалежно від місця їх проживання. До складу Курултаю входить 250 делегатів, що обираються на п'ять років. Діяльність Курултаю і його органів фінансується за рахунок надходжень від юридичних і фізичних осіб.

Курултай, як представницький орган, мав ухвалювати рішення щодо всіх істотних питань суспільно-політичної, соціально-економічної, культурної та інших сторін життя кримськотатарського народу.

Курултай затверджує положення про Меджліс кримськотатарського народу, визначає основні напрями та форми його діяльності, ухвалює рішення щодо його формування й розпуску, вносить зміни до його складу. На Курултаї також обирається голова Меджлісу.

Відповідно до регламенту Курултай повинен скликатися за рішенням Меджлісу не рідше одного разу в 2,5 роки. Але в реальному житті він збирався щорічно. Традиційно на сесії Курултаю запрошувалися представники різних державних органів, політичних партій та громадських організацій.

Виконавчий орган Курултаю – Меджліс – теж має обиратися раз на 5 років і складатися з 33 осіб. З 1991 року беззмінним головою Меджлісу був Мустафа Джемільєв. На останніх виборах до Меджлісу в 2007 році М. Джемільєв заявив про свій намір піти з посади голови й при внесенні кандидатур на цей пост узяв самовідвід. Однак делегати, що виступили категорично проти такого рішення, вилучили з регламенту Курултаю пункт про можливість самовідводу без згоди більшості й переобрали М. Джемільєва на наступний строк [536, с. 76].

У період між сесіями Курултаю Меджліс наділяється правами єдиного вищого повноважного представницько-виконавчого органу кримськотатарського народу. В своїй діяльності Меджліс підзвітний Курултаю. У положенні про Меджліс кримськотатарського народу, ухваленому на першій сесії II Курултаю, відзначено: «Основною метою

Меджлісу є ліквідація наслідків геноциду, заподіяного радянською державою відносно кримських татар, відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу та реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території» [220, с. 89]. Меджліс є особливим, ексклюзивним представницьким органом національного самоврядування кримськотатарського народу. Його вплив на суспільно-політичні процеси в кримському регіоні безперечний. Але меджліс має й достатньо активних опонентів, які постійно нагадують про те, що чинне законодавство України не передбачає існування органів національного самоврядування, і, що Меджліс є нелегальним утворенням з ознаками етнічного парламенту. Проте цю юридичну прогалину певним чином заповнив Указ Президента України від 18 травня 1999 р. «Про Раду представників кримськотатарського народу», який створив деяке законодавче підґрунтя існування в Україні такого представницького органу [219, с. 109].

Меджліс має розвинену мережу місцевих меджлісів (близько 300) у більшості населених пунктів Криму і відіграє важливу роль у суспільно-політичному житті АР Крим.

Окрім того, понад тисяча членів місцевих меджлісів увійшли до складу місцевих органів влади по всьому півострову. Загалом у результаті виборів до Верховної Ради та місцевих органів самоуправління автономії, які проходили водночас із виборами народних депутатів України 26 березня 2006 року, 7 представників кримських татар стали депутатами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, 137 було обрано депутатами міських і районних рад в АРК, а понад 1000 – депутатами селищних та сільських рад. [318].

Незважаючи на прояви тенденції до роз'єднання кримських татар, опозиційні виступи всередині Меджлісу проти його керівництва, саме він постійно шукав компроміси, виступаючи посередником між кримською владою. Іноді, коли компромісу досягти не вдається, на півострові виникали гострі конфлікти. Один із промовистих прикладів подібного протистояння – масова бійка, що виникла влітку 2006 р. в Бахчисараї [320].

У 2006–2007 рр. Крим охопила друга від початку 1990-х р. хвиля самовільного захоплення земельних ділянок. І саме Меджліс став найактивнішим противником ідеї введення кримінальної відповідальності за самовільне захоплення земель.

Окрім земельних питань, керівництво Меджлісу кримськотатарського народу приділяло велику увагу проблемам освіти кримських татар, оскільки відсутність шкіл із кримськотатарською мовою навчання поступово призводила до мовної асиміляції народу. На 2008 р. лише близько 10% кримськотатарських школярів мали можливість навчатися рідною мовою [607].

Протягом досліджуваного періоду Меджліс докладав зусиль до розробки та ухвалення Закону України «Про відновлення прав осіб,

депортованих за національною ознакою». Законодавчі спроби врегулювати цю проблему в Україні робилися неодноразово.

Крім цього закону український парламент, на думку лідерів Меджлісу, повинен прийняти закони про статус кримських татар як корінного народу України та про відновлення історичної топоніміки Криму. Втілення цих законодавчих ініціатив у життя було одним з пріоритетних завдань Меджлісу.

Помітну роль в суспільно-політичній трансформації Криму, в вирішенні нагальних проблем кримськотатарської спільноти відігравали в досліджуваній період кримськотатарські молодіжні організації. Серед найбільш потужних, які діяли в автономії з початку 1990-х років, був Кримськотатарський молодіжний центр (КМЦ) на чолі з Е.Барієвим. Ця організація мала представників в Курултаї і виступала за надання Курултаю статусу національного парламенту. Серед своїх першочергових завдань КМЦ називав і на практиці втілював координацію участі молоді в національній політиці [622].

На початку 2000-х рр. помітною стала діяльність іншої кримськотатарської молодіжної організації – Міжнародної громадської організації «Бизим К'ирим» («Наш Крим»). Дехто називає її «комсомолом Меджлісу» [622]. Метою цієї організації, створеної в 2004 р. було заявлено захист національних інтересів, сприяння відновленню політичних, соціально-економічних, культурних, мовних та релігійних прав кримськотатарського народу. В подальші роки керівники організації проявили себе як активні учасники суспільно-політичного життя півострова., зокрема у виборах до Курултаю в одному блоці з М. Джемієвим.

У 1990-х – 2006 рр. однією з найактивніших молодіжних організацій на півострові була «Бірлік–єдність», що декларувала своєю метою єдність народів Криму. Організація припинила свою діяльність у зв'язку із загибеллю свого лідера.

Своєрідне, але помітне місце в творенні суспільно-політичної ситуації кримського регіону в 1990-ті – 2010 рр. мали організації кримських татар, діяльність яких була спрямована на розв'язання земельного питання.

Оскільки Меджліс не міг повністю контролювати процес земельних самозахоплень з боку кримських татар, з метою встановлення контролю цим процесом була створена і поступово набрала сили організація «Авдет» («Повернення»). Організація була легалізована перед виборами до Курултаю влітку 2007 р. Очолив її Д. Аметов. Прихильниками організації, іноді вимушено, були родини, що жили на захоплених землях. «Авдет» був здатен зібрати на акції протесту близько 5 тисяч осіб [293].

Проблемами виділення землі займалася й Кримська республіканська громадська організація «Койдешлер» («Односельць»), створена в 2005 р. У деяких питаннях національного розвитку ця організації опонувала Меджлісові, висловлюючи невдоволення тим, як Меджліс та окремі

представники кримськотатарського народу працюють в органах влади, розв'язують проблеми репатріантів.

Крім земельних питань «Койдешлер» відома прагненням представників громадських організацій до участі в підготовці законопроекту про поновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. Організація також звернулася до російської влади з проханням допомогти раніше депортованим із Криму кримським татарам – нинішнім громадянам Росії – повернутися на історичну батьківщину [293].

Окремо треба зупинитись на діяльності опозиційних до Меджлісу громадсько-політичних рухів та організацій. Головними внутрішніми опонентами керівництва Меджлісу були лідери громадської організації «Азатлик» («Воля»), створеної в 2004 р. Їх опозиційні настрої посилюються в основному під час наближення чергових виборів.

Серед зовнішніх опозиційних до Меджлісу організацій та громадських рухів перш за все треба назвати політичну організацію «Міллі Фірка" («Національна партія»), яка своєю стратегічною метою проголошувала поступове перетворення у всеукраїнську партію задля відновлення кримськотатарської державності.

В цілому, оцінюючи діяльність кримськотатарських організацій в досліджувані роки, можна констатувати їх певний вплив на кримськотатарську громаду та на суспільно-політичні процеси в АР Крим. Спільним для більшості цих організацій було те, що кожна з них у своїй сфері, використовуючи різні методи, працювала задля відродження кримськотатарської нації, її мови, духовності, культури.

Найбільш впливові громадські організації кримських татар відрізнялися занадто високим ступенем заполітизованості [498, с.179], що було наслідком слабкого розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та недостатнього впливу місцевих громадських організацій на владу. Це було й причиною того, що громадські організації кримських татар намагалися виконувати свої стратегічні та тактичні цілі перш за все за рахунок входження до владних структур й таким чином впливати на національну політику в АР Крим та на суспільно-політичний розвиток регіону в цілому.

Проте ідея єдності кримських татар упродовж років була головним гаслом кримськотатарських організацій. Її суть виразно висловив у своїй промові на I Курултаї кримськотатарського народу глава Меджлісу Мустафа Джемілев: «Говорячи про необхідність єдності наших співвітчизників, я зовсім не маю на увазі те, що всі вони повинні об'єднатися в одну громадсько-політичну організацію і діяти під єдиним керівництвом. Такої єдності не буде та й навряд чи вона можлива, тому що люди не можуть думати абсолютно однаково та дотримуватися тих самих політичних і соціальних поглядів.... На мій погляд, навіть бажаніше, щоб у наших співвітчизників були різні і конкуруючі за вплив на народ громадсько-політичні організації зі своїми добре продуманими уставами і програмами» [623].

Серед найсерйозніших проблем, які в своїй сукупності невирішеності у 1990-х – 2010-х рр. утворювали так зване «кримське питання», ми можемо назвати й вузол міжконфесійних відносин. Він був обумовлений цілим комплексом факторів, глибоко вкорінених у реаліях суспільно-політичного життя. Релігійно-конфесійна ситуація в АР Крим була досить своєрідною і за кількістю діючих релігійних суб'єктів, і за типами релігійних структур. Серед 58 віросповідних напрямів, офіційно зареєстрованих Держкомнацрелігій, в автономії в 2010 році діяли понад 50. Питома частка нехристиянських громад, переважно мусульманських, – була найвищою в Україні [622]. За етноконфесійною ознакою в Криму діяло близько 380 релігійних організацій, що становить майже 30 % від всієї релігійної мережі Криму [622].

Відмінною рисою було й зростання релігійної мережі: якщо протягом 1991-2009 рр. за середньо-українськими показниками вона виросла в 4,5 рази, то в Криму – в 33 рази [2607]. Найбільш динамічно зростала мусульманська мережа релігійних громад. З початку процесу релігійного відродження в Криму і до середини 2000 р. розвиток православ'я та ісламу проходив паралельно і їх стосунки були достатньо толерантними. З 1992 року керівники двох найбільших конфесій: єпархії Української Православної Церкви і Духовного управління мусульман Криму очолювали міжконфесійну раду «Мир - Дар Божий». Вони уникали будь-яких конфліктних ситуацій, звертаючи свої претензії, якщо вони мали місце, до органів влади. Але ситуація змінилась починаючи з 2000 р., коли муфті мусульман Криму зробив резонансну заяву про призупинення членства Духовного управління мусульман Криму у складі міжконфесійної ради. В заяві висловлювались різні протести з приводу ювілейних заходів, присвячених 2000-річчю Різдва Христового і зокрема, щодо встановлення в Криму християнських монументів, стендів і символіки [607].

Пізніше декілька протестних акцій організованих регіональними меджлисами під виглядом захисту інтересів мусульман, поглибили розділення між двома провідними для Криму конфесіями.

В цілому іслам в Криму сприймався доволі толерантно з боку місцевого, не мусульманського населення. Разом з тим, деякі внутрішні та зовнішні сили намагалися використати процес відродження ісламської конфесії в автономії для досягнення власних політичних і геополітичних цілей. Національні політичні лідери як зі сторони кримських татар, так і зі сторони лідерів проросійських сил продовжували експлуатувати тему міжконфесійних відносин. Еволюція міжконфесійних відносин в Криму демонструє посилення конкурентної боротьби в суспільному житті між двома найчисельнішими етноконфесійними спільнотами – православними та мусульманами. Протягом 2006-2008 рр. було засвідчено помітне збільшення числа та інтенсивності локальних конфліктів, перш за все в соціальній, національній та міжконфесійних сферах. Тільки в 2006 р. кількість масових протестних акцій зросла, – за словами Г.Москаля в

інтерв'ю ТРК Україна, – втричі порівняно з попереднім роком [307]. Факти міжконфесійної напруженості в АР Крим відзначені й у щорічному звіті Держкомнацрелігій України за 2009 р. [622]. Високий в цілому конфліктний потенціал регіону підтверджують й соціологічні дослідження 2009 р.: понад 51% кримчан відносили Крим до конфліктогенних регіонів [622]. Серед чинників, які, на нашу думку, створювали підстави для протистояння на конфесійному ґрунті, можна назвати процеси радикалізації релігійного середовища.

В кримському регіоні з другої половини 2000-х рр. активно розбудовувалася мережа мусульманських радикально-орієнтованих релігійно-політичних рухів і організацій, серед яких «салафіти» «Хізб ат-Тахрір аль Ісламі», «Табліг Джамаат» тощо. Відбувався процес зростання кількості їх осередків. Вони активно поширювали власну ідеологію, вели інформаційну та просвітницьку роботу, позиціонуючи себе як альтернативну політичну силу.

Якщо говорити про кримський іслам кінця 2000-х років, то він організаційно представляв 320 мусульманських громад у складі Духовного управління мусульман Криму і 5 духовних навчальних закладів, а також 30 автономних мусульманських громад [622]. Основна орієнтація кримського ісламу - на Туреччину. Це можна пояснити насамперед історичним минулим і тим, що кримськотатарська мова на 90% відповідає турецькій, що полегшує користування літературою, запрошення турецьких вчителів. Очевидним є вагомий вплив арабських країн на мусульманське середовище Криму, і перш за все, через громадські організації, які створені студентами з арабських країн, що навчаються в Україні і в Криму, а також громадян Кувейту, Пакистану, Саудівської Аравії і інших країн, які прибувають до Криму з різних причин (бізнес, туризм, гостьові візи). Під впливом вищеназваного чинника в Криму почали формуватись релігійно-політичні радикальні угруповання, такі як ваххабіти та політична партія «Хізб-ут-Тахрир» («Визволення»). Основною ідеєю партії було наближення до мусульманського способу життя з наступною побудовою ісламської держави - халіфату. Прикриваючись ісламськими лозунгами, ця релігійно-політична організація збільшувала кількість своїх прихильників, в основному, з числа молоді. Пік зростання кількості послідовників чистого ісламу - салафітів (ваххабітів) відбувся в 2001-2002 рр.

Про зміцнення позицій ісламських радикальних угруповань говорить хоча б той факт, що у вересні 2004 р. на III сесії Курултаю кримськотатарського народу М. Джемільов відзначив, що кількість ваххабітів та прихильників партії «Хізб-ут-Тахрир» сягає близько 1000 чоловік [607]. В день спомину жертв депортації в м. Сімферополі і інших населених пунктах Криму розповсюджувались листівки з роз'ясненнями сутності програми політичної партії «Хізб-Ут-Тахрир». У одному із звернень наголошувалось: «Мусульмане! Ваши предки завоевали страны и установили справедливость в различных частях мира. ...Почему вы не идете по стопам своих предков и не уничтожите новых крестоносцев...

Уничтожьте этих продажных правителей-агентов, которые ... препятствуют джихаду, который является вершиной ислама» [296.].

Проте, українські та закордонні експерти з конфесійної складової суспільно-політичного становища АР Крим вважають, що мусульманське духовенство та абсолютна більшість населення, ідентифікуючого себе як мусульмани, не виявляли великої зацікавленості до ідеології і практики ісламського радикалізму.

Тенденції етнічної і релігійної нетолерантності в кримському суспільстві виявилися і в ставленні населення до діяльності громадських об'єднань. В 2010 р. в АР Крим діяло 589 зареєстрованих і 205 легалізованих шляхом повідомлення громадських організацій. Понад 100 з них були створені за національною ознакою і претендували на участь в політичному житті автономії [622].

Серед проросійських і кримськотатарських об'єднань громадян, які з початку 2000-х рр. беруть активну участь у суспільно-політичному житті регіону, мають найбільший вплив в АРК, найбільш конфліктогенними, на думку експертів, можна вважати діяльність угруповань «Адалет», «Авдет», «Прорив», «Євразійський союз молоді», «Союз російського народу» тощо [622]. Радикальні компоненти їх ідеології, готовність до силових протестних дій, заперечення легітимності Курултаю та Меджлису – все це сприяло поживавленню антигромадянських, антиукраїнських настроїв.

Важливим чинником, якій мав відчутний вплив на розвиток суспільно-політичних процесів в АР Крим в 1990-ті – 2010-ті рр., був зовнішній фактор впливу за трьома основним напрямками: російським, турецьким та ісламським. Цей вплив включав фінансову, політичні, культурну, інформаційну, а в окремих випадках – є воєнну складові. Ступень впливу російського чинника на політичну ситуацію в автономії коливався на різних етапах досліджуваного періоду. Так, наприкінці 1990-х років дослідники констатували певне його зменшення [49, с.45]. При цьому результати соціологічного дослідження УЦЕПД (Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова) свідчили про значний потенціал проросійських настроїв в АР Крим, який мав латентну форму і не проявлявся в активних діях. Майже половина (47,3%) кримчан прагнула входження Криму до складу Росії (в Україні так вважали лише 4,1%) респондентів [622]. В Україні переважали думки, що Крим має бути звичайною областю в складі України (37,7% респондентів в Україні, 10% — в Криму), і що Крим повинен бути автономною республікою за територіальною ознакою (38,8% — в Україні, 25,9% — в Криму). Невисокою була й підтримка статусу Криму як кримськотатарської автономії або незалежної держави (3% і 8,2%, відповідно) [622].

В другій половині 2000-х рр. загроза активізації проросійського сепаратизму в Криму знову стала актуальною [491].

Одним із приводів для виникнення подібних побоювань стала поява цілої низки нових проросійських організацій радикального гатунку, які

декларували цілковите неприйняття всього українського, а іноді й ставали за мету приєднання півострова до РФ [491].

Незважаючи на те, що більшість із них мало чисельна, діяльність цих організацій широко висвітлювалася в ЗМІ, що створювало відповідне тло в інформаційному просторі України та Росії.

Одні кримські проросійські організації брали активну участь у внутрішньо-українській політичній боротьбі, інші – свою активність демонстрували на спірних питаннях в україно-російських відносинах, виконуючи зовнішнє замовлення і здебільшого навіть не приховуючи, що їхня діяльність фінансується з Російської Федерації. Останні, як правило, активно виступали і проти вступу України до НАТО та виведення Чорноморського флоту з Криму [491].

Зі 199 політичних партій України, реєстр яких опублікований на сайті Державної реєстраційної служби [621], 14 політичних партій (принаймні за назвою та ідеологією) мають проросійський напрямок діяльності. До проросійської можна віднести Комуністичну партію України (голова - Петро Симоненко), Комуністичну партію України (оновлену) (голова - Михайло Савенко) та Комуністичну партію робітників і селян (керівник - Олександр Савенко), а також Прогресивну соціалістичну партію (голова – Наталія Вітренко), що виступають за пріоритетний розвиток відносин з країнами СНД і передусім – з Росією та Білоруссю.

До політичних партій, що також відстоювали таку ідеологію можна віднести партію «Родина», зареєстровану в Одесі (керівник – І.Марков), партію «Руський блок», зареєстровану в Севастополі у 2001 році (керівник Г. Басов). Список можна продовжити.

Організації та громадсько-політичні рухи проросійської орієнтації, що постали відразу після розпаду СРСР протягом досліджуваного періоду здебільшого інтегрувались у кримський та й український політикум і в другій половині 2000-х рр. не часто дозволяли собі робити відверті сепаратистські заяви. Найбільш впливовою проросійською організацією на півострові була Російська община (громада) Криму (офіційна аббревіатура – РОК або РГК). Від моменту свого створення в жовтні 1993 року РОК зареєстрована як загальнокримська громадська організація. Проте фактично вона представляла собою політичну структуру, що брала активну участь у виборчих процесах, делегуючи своїх представників до органів влади автономії і навіть усю Україну. Основу РОК свого часу склали члени двох колись потужних проросійських організацій, що активно діяли на півострові на початку 1990-х років – Республіканського руху Криму (РРК) та Республіканської партії Криму (РПК). Саме ці дві організації, створивши виборчий блок «Росія», привели тоді до влади першого й останнього «президента Криму» Юрія Мешкова, який зусиллями центральної влади згодом був зміщений із цієї посади й емігрував до Росії. Важливим етапом у становленні РОК стало її об'єднання наприкінці листопада 2003 р. з іншою проросійською організацією, що діяла на

півострові, – Російським рухом Криму. Головним своїм завданням об'єднана структура, що зберегла назву РОК, визначила входження України до складу союзної держави разом із Росією й Білоруссю. [621]. РОК уміло використовував в політичних цілях проросійські настрої частини жителів автономії, а також наявні в Криму міжнаціональні протиріччя, пов'язані з поверненням на півострів кримських татар, інтереси яких іноді пересікаються з інтересами представників інших етнічних груп.

Уже на першому етапі свого існування, ще не маючи представництва в органах влади Криму, РОК налагоджувала взаємини з владними структурами Російської Федерації та урядом Москви. Як результат – від середини 1990-х рр. Російській общині Криму почали надавати матеріальну й політичну підтримку московський мер Юрій Лужков і його тодішній радник, а згодом депутат Державної Думи РФ К. Затулін.

На 2008 р., за даними самої РОК, кількість її членів сягала 15 тисяч осіб – жителів Криму та м. Севастополя [491].

Важливо відзначити, що формально РОК є позапартійною організацією, і тому до її складу могли входити члени різних політичних партій. Більшість членів РОК досліджуваного періоду були членами Руського блоку, Партії регіонів, Компартії України та Прогресивної соціалістичної партії України [437,с.342]. Ця особливість допомагала РОК проводити своїх членів у представницькі органи влади Криму за списками різних політичних сил. Однак упродовж перших 10 років свого існування РОК мала дуже обмежене представництво у Верховній Раді АРК. Так, у 2002 р. до парламенту автономії було обрано лише 4 її представники (із 100 депутатів ВР АРК) [318]. Але ситуація кардинально змінилася в ході парламентських виборів 2006 р. Депутатами Верховної Ради АРК стали вже 19 членів РОК [318]. Сам голова громади Сергій Цеков обійняв посаду першого віце-спікера Верховної Ради АР Крим. Слід визнати, що, прийшовши до влади й ставши українськими держслужбовцями, лідери РОК практично відмовилися від радикальної антиукраїнської й сепаратистської риторики, натомість змістивши акценти в політичну площину. Показовим у цьому плані стали висловлювання лідера РОК, зроблені ним наприкінці 2006 року. «Ми вже перейшли той рубіж, коли ми дуже знервовано ставилися до українських прапорів», – відзначив С. Цеков [325].

В другій половині 2000-х років РОК розширила свою діяльність, створивши цілий ряд підконтрольних організацій, що діють у різних суспільних сферах. Наприклад, роботою з молоддю опікується Російський молодіжний центр Криму, а з дітьми працює скаутська дружина «Крим», що мала декілька регіональних філій і т. ін. Свою організацію лідери РОК воліли називати «організацією російських співвітчизників». Як заявив на відкритті Всесвітнього конгресу співвітчизників 12 жовтня 2001 року мер Москви Ю. Лужков, «співвітчизники – це колосальний резерв» для міжнародного впливу Росії [325]. РОК дійсно змогла домогтися значних успіхів у цьому напрямі діяльності й здобула визнання на рівні різних

державних і недержавних структур РФ. Голова РОК С. Цеков не приховував, що община отримує із РФ кошти на підтримку на своєю діяльності. В одному зі своїх недавніх інтерв'ю він прямо заявив, що встановлення партнерських відносин між РОК і різними структурами в Росії дозволило общині «зміцнитися й заявити про себе не тільки в Криму й на Україні, але й на міжнародному рівні» [325].

Активно проявляли себе кримські осередки КПУ. Вони, як і РОК розраховували на російські ресурси. Як наслідок в 2007 р. та в наступні роки стосунки між лідерами цих організацій були позначені конфронтацією, в тому числі й політичній сфері. Особливу активність в політичних дискусіях проявляв лідер кримських комуністів Л.Грач. Так, в січні 2008 року Л. Грач висловив свій жаль із приводу того, що «російські державні й політичні структури так і не наважуються взятися до послідовної боротьби за збереження східнослов'янського простору» [600].

Російська община Криму особливою активною була на мовному фронті та у боротьбі з «українізацією» Криму. Так, община різко виступила проти підписаного наприкінці 2007 р. указу Президента України «Про деякі заходи щодо розвитку гуманітарної сфери в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі», розцінивши його як крок до примусового переведення навчальних закладів автономії на українську мову навчання. Традиційно РОК виступав проти політики євроатлантичної інтеграції України, за продовження базування на території Криму Чорноморського флоту РФ. У сфері міждержавних відносин РОК пропагував зближення України з Росією та входження країни в Єдиний економічний простір. У червні 2007 року община разом із партією «Руський блок» оголосила про початок всеукраїнської акції з возз'єднання України і Росії під гаслами «Майбутнє України – в союзі з великою Росією!» та «Даєш другу Переяславську раду!» [607].

Ще одна сфера, в якій традиційно активно діє РОК, – міжнаціональна. Тут община виступала опонентом органів національного самоврядування кримських татар, а також українських громадсько-політичних організацій Криму. Одним із своїх завдань РОК вважала протидію спробам трансформації нинішньої кримської територіальної автономії в національно-територіальну автономію кримських татар, чого, зокрема, домагається Меджліс кримськотатарського народу.

Своєю чергою, лідери Меджлісу обвинувачували РОК у проведенні цілеспрямованої антидержавної політики на території Криму. Зокрема, про це неодноразово заявляв перший заступник голови Меджлісу Рефат Чубаров. «Російська община Криму – це одна з багатьох проросійських організацій, що проводить цілеспрямовану проросійську, антидержавну політику серед населення Криму», – стверджував він [308].

Конфронтація між РОК і Меджлісом сягнула свого апогею в серпні 2006 року, коли відбулася масова бійка в Бахчисараї між кримськотатарськими активістами, що вимагали перенесення ринку з території древнього мусульманського цвинтаря, і представниками

російського населення, які обстоювали продовження торгівлі саме на цьому місці.

РОК мала плани виходу на загальноукраїнський рівень. 15–16 грудня 2007 р. з її ініціативи в Ялті відбулася всеукраїнська конференція російських співвітчизників, основним підсумком якої стало створення Всеукраїнської ради російських співвітчизників (ВРРС) як «федерації російських організацій України». ВРРС мало на меті «максимально мобілізувати російсько-культурне населення України в боротьбі за свої права проти деструктивної, антинаціональної політики представників українських правонаціоналістичних сил, що узурпували політичну владу на Україні» [607]. Надалі ВРРС докладала зусилля щодо консолідації всіх проросійських організацій України. До складу ВРРС увійшли 25 організацій із різних регіонів України [607].

Складнощі у керівництві РОП з'явилися після відмови кримської організації Партії регіонів від політичної співпраці. Цьому передувала активна участь представників Російської громади разом із «Російським блоком» у спробі усунення спікера-регіонала Анатолія Гриценка. Після краху ідеї з усуненням кримського спікера РГК опинилася на межі розколу, а С. Цеков та інші представники Російської громади вимушені були залишити свої посади в органах влади. А. Гриценко факт блокування регіопалів з представниками Російського блоку у 2006 році назвав «найсерйознішою політичною помилкою». Такої ж думки дотримувався майбутній прем'єр-міністр Криму, а тоді - куратор автономії від Партії регіонів, народний депутат України Василь Джарти. «Для нас це були великі гирі – «Російський блок» та Російська громада. Хай намагається працювати над собою», - заявив він в одному з інтерв'ю у вересні 2009 р. [621].

Утім, на узбіччі політичних процесів РГК пробула зовсім недовго. Уже 14 грудня 2009 року Російська громада Криму разом із громадською організацією «Громадський актив Криму» (ГАК) оголосили про створення Всекримського громадсько-політичного руху «Російська єдність», який згодом трансформувався в політичну партію. Головною метою було оголошено здобуття влади в автономії для «захисту гуманітарних і соціально-економічних інтересів російських та російсько-культурних громадян Криму» [621].

Формально співголовами «Російської єдності» стали лідер РГК С. Цсков та голова ГАК Сергій Аксьонов. 13 березня 2010 р. було підписано Угоду про співпрацю громадських організацій і політичних партій в межах Всекримського громадсько-політичного руху «Російська єдність». Тоді до складу руху, крім РГК і ГАК, увійшли кримські республіканські організації партії «Російський блок» (керівник О. Родівілов), Слов'янської партії (Ю. Петров), а також громадські організації "Громадський контроль" (С. Баранов), «Російські сили Криму» (В. Попов), «Об'єднання козаків Криму» (С. Юрченко), «Російський фронт» (С. Шувайников) [622].

У березні 2010 року після того, як кримський спікер А. Гриценко склав із себе повноваження «Російська єдність» почала відновлювати свої колишні позиції у владі.

Протягом 2006–2007 років у Криму гучно заявили про себе дві організації з практично ідентичними назвами – Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія» і Національний фронт «Севастополь–Крим–Росія».

Обидві провели значну кількість різних акцій, поширили масу заяв і звернень, однак на свої заходи «фронти» зазвичай збирали не більше сотні осіб. Проте характер діяльності цих організацій був досить радикальний. Існує думка про те, що обидва ці проекти створено для розколу проросійського руху в Криму. Принаймні, самі лідери ворогуючих «фронтів» періодично обвинувачували у цьому один одного [318].

Досить активно в 2000-ні рр. в Криму проявили себе також проросійські молодіжні організації – «Прорив» та Кримське відділення Євразійського союзу молоді (ЄСМ). В їх діяльності, радикальній за змістом і формою, прослідковується тісний зв'язок з Російською общиною Криму.

Кримське відділення ЄСМ було структурним підрозділом Міжнародного євразійського руху, що діє в Росії, Болгарії, Молдові, Білорусі. Як основну свою мету декларували «відновлення великої Російської імперії» [607].

Кожен із факторів зовнішнього впливу на стан суспільно-політичної ситуації в АР Крим мав як позитивні, так і негативні ознаки. З одного боку, їх дія могла сприяти покращенню економічної складової життя півострова, зокрема за рахунок залучення фінансової допомоги, в т.ч. для облаштування депортованих; поглиблював культурні зв'язки. З іншого боку, за певних умов, вплив зовнішніх факторів використовувався для ескалації політичної напруги в Криму, для активізації діяльності радикальних сепаратистських організацій, у т.ч. проросійської або ісламської орієнтації.

Загалом суспільно-політичні процеси в такому специфічному регіоні України, як АР Крим у 1990-ті – 2010 - ті рр. були досить динамічними. Але водночас вони дуже залежали від історичного минулого та від етнополітичної й етнорелігійної ситуації, що здебільшого й визначало особливості актуальних для кримського регіону суспільно-політичних питань.

Очевидними були недоліки чинного законодавства в частині визначення прав і повноважень АР Крим, регуляції відносин автономії з Києвом, презентації і захисту її інтересів у вищих органах державної влади.

Невирішеними залишались проблеми облаштування і соціальної реабілітації репатріантів, передусім представників кримськотатарського народу. Попри значну роботу з вивчення цих проблем, проведену державними органами України та представницькими органами

кримськотатарського народу в досліджуваний період не відбулося повного взаєморозуміння з питань відновлення комплексу прав кримськотатарського народу, визначення його місця в правовому просторі України та її державній системі.

Відсутність стратегічних підходів української влади до комплексного вирішення кримських проблем, переважання політики ситуативного реагування на окремі проблеми або їх ігнорування позначалося на громадській свідомості мешканців Криму у вигляді зростання сепаратистських настроїв та активізації діяльності радикальних громадсько-політичних сил і релігійних організацій.

Помітним було зростання зовнішніх впливів на ситуацію в АР Крим особливо в політичній, релігійній та інформаційній сферах. Так, Російська Федерація зберігала в Криму сильні демографічні, а також економічні і військово-стратегічні позиції. Посилився вплив ісламського фактору на суспільно-політичне життя півострову, в тому числі його релігійної складової. Посилення зовнішнього впливу на ситуацію в регіоні стимулювався й лідерами кримськотатарського національного руху, які були зацікавлені в економічній та політичній підтримці. Не всі зовнішні впливи можна відносити до розряду негативних, але значна їхня частина була спрямована на повне відсторонення Криму від політичного і соціокультурного простору України.

На цьому фоні в кримському суспільстві відбувалися трансформаційні процеси, зокрема розмежування домінуючих етнічних груп за соціокультурними ознаками, зростання між ними різнопланової конкуренції.

РОЗДІЛ 4 ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В КРИМСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1990 – 2010-ТІ РР.)

Перебіг етнічних і демографічних процесів на всіх етапах української історії був тісно пов'язаний з соціально-економічним розвитком країни. Радянська історична наука досить тенденційно підходила до цих питань, тому завдання сучасної гуманітаристики полягає у всебічному вивченні українського суспільства, керуючись об'єктивними тенденціями та руйнуючи попередні ідеологічні нашарування. Докорінні зміни в політичній, соціальній та культурній сферах розвитку країни повинні враховувати характер і тенденції розвитку всіх народів, що населяють територію української держави. Наукове всебічне вивчення демографічних процесів, їх прогнозування має важливе загальнодержавне значення для практичного застосування в галузі соціально-економічного розвитку країни. У зв'язку з кардинальними геополітичними змінами після дезінтеграції СРСР, що стали причиною масштабних міграцій населення, особливої науково-теоретичної та практичної ваги набуває всебічний аналіз соціально-демографічних процесів, які відбулися протягом 1990-х – 2010-х рр.

Аналіз динаміки чисельності та етнодемографічного складу населення, густоти заселення території має значну практичну цінність. Актуальність такого дослідження зумовлена гострою демографічною ситуацією України. Попри те, що зменшення темпів зростання населення – явище закономірне, а, на думку деяких науковців, потрібний процес [389, с.36], демографічна криза може загрожувати «подальшому існуванню населення нашої країни в досягнутій суспільній якості» [494, с.9].

Особливо актуальним з цього погляду є вивчення суспільства Автономної Республіки Крим, яке в силу історичних, політичних і демографічних причин є найбільш етнічно строкатим з-поміж інших регіонів України. Протягом останнього двадцятиліття воно зазнало значних змін в етнонаціональному й соціально-демографічному аспектах. Всебічний аналіз демографічного розвитку суспільства Автономної Республіки Крим дасть змогу пояснити витoki кризи відтворення населення та визначити пріоритетні напрями соціальної, демографічної та етнонаціональної політики автономії.

Головними джерелами вивчення трансформаційних процесів у кримському суспільстві є офіційні дані переписів 1989 та 2001 років, а також поточна статистика Державного комітету статистики України та Головного статистичного управління в Автономній Республіці Крим. Їхні результати дозволяють у цілому проаналізувати основні параметри змін у соціумі на підставі зіставлення статистичних матеріалів.

З-поміж соціально-демографічних характеристик населення Криму нами проаналізовані чисельність населення, рівень його урбанізації, демографічного старіння, охарактеризовано статеві-віковий, етнічний та мовний склад. Відзначимо, що при характеристиці етнодемографічних процесів автором не враховувалися дані щодо м. Севастополя та його

околиць, оскільки це місто, згідно з Конституцією України, має спеціальний статус.

Статистика свідчить, що протягом останніх двадцяти років суттєво змінилися кількісні показники населення. Якщо за Всесоюзним переписом 1989 р. на Кримському півострові проживало 2 млн 064 тис. осіб, то за Всеукраїнським переписом населення 2001 р. – 2 млн 033,7 тис. [216, с. 136–138; 229]. Отже, за період між переписами кількість населення півострова скоротилася на 30 тис. осіб і становить 99 % до даних попереднього перепису. Негативна тенденція спостерігалась у більшості міст республіканського значення, крім міст Сімферополя, Красноперекопська й Судака, де показник практично залишився на рівні 1989 р. Разом з тим варто відзначити зростання населення в більшості районів АРК, крім Джанкойського, Ленінського та Чорноморського (Додаток Б.1.1). Це є наслідком зростання населення здебільшого в сільській місцевості півострова та невеликих містах.

Варто зазначити, що в останні роки радянської влади населення Криму виявляло тенденцію до зростання: так, з 1959 до 1989 рр. кількість населення півострова зросла майже вдвічі. Це зумовило трансформації територіальної структури населення. Так, частка кримчан в загальній чисельності населення України протягом 1959–2001 рр. зросла в 1,5 разу – з 2,5 до 4,2%.

На кількісні характеристики населення суттєво вплинули природний і міграційний рухи, зміна політичної та соціально-економічної ситуації як у Криму, так і в Україні. Одним з чинників, який суттєво вплинув на чисельність населення Кримського півострова, стали міграції. За радянського періоду історії Криму вони набули примусового, фактично репресивного характеру, коли в 1941–1944 рр. відбулися масові виселення народних мас з території півострова за етнічною ознакою – кримських татар, вірменів, болгар, німців греків та ін. На зміну цим етносам на українські землі прибували здебільшого представники російської та інших національностей Радянського Союзу. Отже, така міграція мала внутрішній характер, а головною її рушійною силою були переважно пошуки сприятливіших умов. Помітну частину в'їзду на півострів складали переселенці з інших республік, яких приваблювали сприятливі кліматичні умови, порівняно високий рівень життя та соціально-економічний рівень розвитку [460, с.8–13].

Зовсім іншого характеру набули міграції з початку 1990-х рр. Міжнаціональні конфлікти, кровопролиття на Кавказі й у Середній Азії спричинили масову міграцію передусім етнічно слов'янського, зокрема й українського, населення з цих регіонів. Саме тоді змінилися міграційні пріоритети, набули розвитку нові різновиди міграційного руху. Колишні внутрішні переміщення стали міждержавними або міжнародними. Разом з тим, з 1990 р. почалася репатріація депортованих з України етносів – кримських татар, німців, греків, вірмен, болгар [492, с.55]. Особливо багато мігрантів прибуло в 1990–1992 рр. Отже, можна цілком стверджувати, що доволі незначне, порівняно з більшістю регіонів України, скорочення кримського населення пояснюється саме зовнішнім чинником. Додатне

міграційне сальдо України з іншими країнами зберігалось до 1994 р., що, на перший погляд, є позитивним явищем [456, с.76–80]. Але масові переміщення населення, які за роки СРСР здійснювались переважно у формі оргнаборів, мобілізацій за комсомольськими путівками, розподілу молодих спеціалістів тощо, лише погіршували демографічну ситуацію в цілому по УРСР. Так, Уже в 1970-ті рр. міжреспубліканські та міжобласні переселення, зокрема й на Південь України, призвели до нестачі робочої сили в областях Центрального, Західного та Північно-Східного регіонів [588, с.11]. Разом з тим вважаємо, що міграційні процеси на півострові потребують спеціального наукового дослідження.

У цілому ж для півострова притаманне явище депопуляції населення, яке негативно вплинуло на динаміку змін у складі населення за статтю, віком, співвідношення працездатного населення, перешкоджало нормальному функціонуванню сімейно-шлюбних відносин, погіршувало економічне становище півострова. Зокрема, внаслідок цілого ряду чинників Автономна Республіка Крим, як і вся Україна в цілому, мала одні з найвищих показників у світі щодо смертності – понад 14 осіб на 1000 населення [229]. Цей факт, а також низька народжуваність призводить до того, кількість населення продовжує зменшуватися і далі. Так, за даними Головного управління статистики Автономної Республіки Крим, лише протягом січня – грудня 2011 р. кількість населення півострова скоротилася з 1965,3 тис. до 1963,5 тис. осіб, тобто більш ніж на 2 тис. осіб. При цьому впродовж того ж року природний приріст населення був негативним і становив –4145 осіб [612]. Разом з тим, Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим відзначає позитивні тенденції в демографічній ситуації в автономії за період з січня по травень 2012 р.: збільшення кількості народжених на 9% до 9,7 тис. ; зниження кількості померлих на 3,5% (11,8 тис. осіб); зменшення кількості померлих дітей у віці до 1 року, а також стабільний позитивний приріст у міграційних процесах, тобто переважання кількості прибулих над кількістю тих, що виїхали [612]. Більш чітку відповідь на зміну чисельності населення Криму та основні їх тенденції в останнє десятиріччя має дати новий Всеукраїнський перепис населення.

Отже, аналіз динаміки чисельності населення Криму дозволяє виявити ознаки демографічної кризи, які виявляються насамперед у природному зменшенні населення.

Вивчаючи демографічну ситуацію в регіоні, варто проаналізувати ступінь заселення території Криму. Урахування показника густоти населення сприятиме визначенню впливу на формування демографічної структури регіону низки факторів [419, с.55]. У цілому по Україні показник густоти населення становить 80 осіб на 1 кв. км, тоді як, наприклад, у Західній Європі середня густота населення складає близько 100 осіб на 1 кв. км. Відомо, що Південний регіон України є найменш заселеним. Одним з головних показників, який визначає рівень заселення території, є природно-кліматичні умови. Вони впливають на формування найнижчих показників густоти населення на півдні степової зони України. Однак за останні 40 років густота

заселення Криму значно зросла – майже в 1,5 разу і за переписом 2001 її показник наближений до загальноукраїнського – 78 осіб на кв. км. Найменшою є густота в Чорноморському районі (24 особи на 1 кв. км.), найвищою – у Сімферопольському районі (85 осіб на 1 кв. км.) [612]. Найбільший вплив на щільність розселення у 1990-ті рр. мала депопуляція, пов'язана зі зростанням смертності, зменшенням народжуваності та обсягів зовнішньої міграції. Також варто зазначити, що населення Криму розміщене неоднаково по всій території півострова. Найбільшу густоту мають південні райони Криму, що зумовлене насамперед розвитком курортного бізнесу, та Сімферопольський район, який має статус центрального району півострова, у якому зосереджено багато промислових підприємств. Проживання на цих територіях дає більше перспектив населенню. Натомість степові райони півострова заселені слабо, що зумовлено насамперед природним чинником, а також практично повною відсутністю тут об'єктів промисловості.

Отже, збереження тенденції нерівномірності розселення жителів автономії стало однією з причин існування полярності соціально-демографічного розвитку її частин.

Великий інтерес становить дослідження рівня урбанізації в Криму, яка стала одним з головних чинників змін у структурі населення радянського періоду історії України. Із перетворенням промисловості в основну галузь матеріального виробництва зростає кількість міст та їхнього населення. Найшвидше збільшувалась частка міст у складі міських поселень у період з 1989 по 2001 рр., коли разом із зростанням чисельності міст зменшилась кількість селищ міського типу. Особливо в цей період зростали малі міста, переважно з чисельністю населення від 5 до 10 тис. мешканців, що зумовлювалось погіршенням соціально-економічної та екологічної ситуації. Всього в Криму 16 міст та 56 селищ міського типу. Із селищ міського типу найпоширенішими є курортні селища, середня чисельність населення яких становить 5,4 тис. осіб. Хоча ще в 1959 р. Південний регіон характеризувався найменшою в УРСР густиною міських мешканців: 9 поселень на 10 тис. кв. км. Однак завдяки організованому переселенню робочої сили, що спричинило найвищі в Україні темпи зростання міст і міського населення, ситуація значно змінилась. У 2001 р. густота міських населених пунктів в АР Крим склала вже 27 поселень на 10 тис. кв. км. Найшвидшими темпами зростали дрібні міські поселення з чисельністю мешканців до 3 тис. внаслідок будівництва курортних селищ у тодішній Кримській області, а також середні міста, у яких проживало від 50 до 100 тис. населення. У великих містах (Сімферополі, Керчі та Євпаторії) зосереджувалось 49% міських жителів, у середніх містах (Феодосії та Ялті) – 12,6%, у малих містах (до 50 тис.) – 38,4%. Приток до великих міст зменшився наприкінці 1970-х рр., що пов'язується з несприятливими темпами економічного зростання [555, с. 58]. Особливістю урбанізаційних процесів на півострові було й те, що завдяки притоку населення в села Кримської області, зростання міст і міського населення не супроводжувалося стрімким зменшенням чисельності сільського населення. Натомість спостерігаються зворотні тенденції. Так, з

1959 по 2001 рр. сільське населення Криму збільшилося в 1,8 разу, тоді як всі інші регіони України, за винятком Закарпаття, зазнали скорочення сільського населення. Така специфічна ситуація пояснюється тим, що під час проведення оргнаборів з інших областей УРСР в колгоспи та радгоспи Криму постановою Ради Міністрів СРСР від 13 березня 1959 р. розміри одноразової грошової державної допомоги та кредитів на будівництво будинків були найбільшими [588, с.12]. У наступні десятиліття переміщення робочої сили до регіону не припинялося, причому в кримські села населення прибувало безпосередньо з інших регіонів УРСР [588, с.13]. До 1989 р. спостерігалась тенденція збільшення населення саме у великих містах. Розвиток урбанізації відбувався головним чином завдяки міграційному притоку до міст із сільської місцевості: у 1960–1980-х роках сальдо міграцій сільського населення України становило –150–250 тис., а сальдо міського населення – +150–350 тис. осіб на рік [492, с.45–74]. Так, у Криму кількість міського населення на 1989 р. у загальній структурі становила 65%, а сільського – 35%. З початком системної кризи початку 1990-х рр. потік мігрантів з сіл уповільнився, натомість різко зріс зворотний міграційний потік. В умовах поширення безробіття та обмежених можливостей знайти достатньо оплачувану роботу посилювалося значення особистого підсобного господарства як надійного джерела прибутків. Місто втрачало економічну та соціальну привабливість для селян і самих міських мешканців. Як свідчать соціологічні дослідження, у 1992 р. кожен третій, а в 1993 р. кожен четвертий мешканець міста розглядав можливість переїзду до сільської місцевості [492, с.45–74]. Унаслідок цього протягом періоду існування незалежної держави частка міських жителів автономії переважно зменшувалась.

Загалом в Автономній Республіці Крим міське населення станом на 2001 р. складало 1247,3 тис., або 62,7%, а сільське – 759,4 тис., або 37,3% (Додаток Б.1.2). Отже, збільшення сільського населення порівняно з 1989 р. склало 2,7%. Однак період з 1989 по 2001 рр. відзначився зменшенням темпів зростання сільського населення в Криму. Хоча зараз автономія є одним з трьох регіонів України, де чисельність сільського населення збільшилась, і за цим показником поступається лише Закарпатській області. Позитивно на таку ситуацію вплинула репатріація кримських татар, які переважно є сільськими жителями. Так, лише за 1991–1992 рр. до України прибуло 63,3 тис. кримських татар [460, с.15]. У 1989–1993 рр. саме Крим характеризувався найвищим додатним сальдо міграції, яке в 1990–1992 наближалось до 18% і перевищувало республіканський показник у 3,5 – 9 разів. При цьому в селах Криму з 1989 по 1992 рр. сальдо міграції складало 21,8 – 29,2%, що дало змогу запобігти депопуляції в сільській місцевості автономії та посприяло зростанню чисельності селян за період з 1989 по 2001 рр. на 5,4%.

В абсолютних показниках порівняно з 1989 р. міське населення зменшилося на 65 тис. осіб, а сільське збільшилося на 35 тис. Частка міського населення зросла в 2 містах і 4 районах, зменшилася в 3 містах і 7 районах, в інших 6 містах і 3 районах залишилась без змін. Проте лише в Білогірському

райони засвідчено відчутне зростання частки міських жителів – з 35% до 39%., на 1% зросла частка містян у Кіровському та Первомайському районах. У більшості ж районів спостерігається зворотна тенденція, хоч переважно в межах 1–2%. Лише Ленінському районі відбулось відносно помітне зростання частки селян – з 61 до 64%. Однак, слід зауважити, що збільшення частки сільського населення відбувається насамперед не внаслідок природного приросту, а за рахунок міграційних процесів. Інтенсивність урбанізаційних процесів не сприяє збільшенню народжуваності.

Варто також визначити співвідношення у складі кожної з великих етнічних груп Криму міського й сільського населення. Ще після проведення Всесоюзного перепису населення 1970 р. особливо зростає питома вага проживання в міських поселеннях півострова росіян (з 80,8 до 84,5%), білорусів (з 73,2 до 76,5%), греків (з 51,9 до 64,2%), євреїв (з 96,4 до 98,3%). У сільських поселеннях найвищою була частка українців (54,2%). Після соціально-демографічних змін початку 1990-х рр., повернення депортованих народів, зокрема кримських татар, ситуація змінилася. За нашими підрахунками, здійсненими на підставі аналізу відповідних даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р., питома вага сільського населення серед українців становить майже 37 %, серед росіян — 13, білорусів — бл. 22, молдован — 71, кримських татар — 66, болгар — 58, угорців — 64, румунів — 78, серед поляків — 31 %.

Отже, особливість урбанізаційного розвитку Криму була зумовлена особливостями географічного розташування та тенденціями міграційних зрушень. Урбанізаційні процеси в Україні вплинули на динаміку змін у чисельності й демографічній структурі населення.

Важливими для розуміння процесів розвитку населення, прогнозування його чисельності є статеві й вікові характеристики. Статеві-вікові структури формується під впливом демографічних і суспільно-економічних факторів [533, с.70–71]. Їхнє врахування важливе в демографічному, економічному, а також соціальному контекстах. Саме від того, наскільки «молоде» населення країни, значною мірою залежить інтенсивність демографічних процесів, а також структура трудового потенціалу суспільства, який значною мірою визначає функціонування і розвиток усіх сфер життєдіяльності. Результати статистичного дослідження статево-вікового складу населення створюють емпіричну основу для подальшого соціально-демографічного осмислення ролі і функцій різних вікових груп, для розробки відповідних заходів демографічної політики. Без використання результатів досліджень статево-вікового складу населення не можуть бути задоволені базові потреби державного управління, включаючи розробку і здійснення заходів демополітичного спрямування.

Статевий склад населення Автономної Республіки Крим у досліджуваній період повільно вирівнювався у зв'язку з пересуванням найбільших вікових деформацій у старші вікові групи. У міських поселеннях чисельна перевага чоловіків над жінками у 2001 р. спостерігалась до віку 24 років, у сільській місцевості – до 49. Це пов'язано не лише з тим фактом, що серед народжених

у демографічно значущій сукупності хлопчиків завжди буває більше, ніж дівчаток, а й із статевою пропорцією міграційних контингентів. Особливо зменшилась статева диспропорція у сільській місцевості.

За результатами перепису 2001 р., кількість чоловіків на півострові становила 937,6 тис., або 46,1%, жінок – 1 млн. 96 тис 100 осіб, або 53,9%. У 1989 р. пропорція між чоловіками і жінками сягала 47% проти 53%. Тобто, в цілому диспропорція статей збільшилась: якщо в 1989 р. на 1000 чоловіків припадало 1149 жінок, то в 2001 – 1169. Однак, за даними останнього перепису, співвідношення кількості жінок і чоловіків у репродуктивному віці стало більш сприятливими: на 1000 чоловіків відповідного віку припадало 1054 жінок. Ці зміни відбулися в основному за рахунок сільського населення.

Характеризуючи віковий склад населення Криму, варто відзначити, що попри те, що середній вік населення республіки – 38,6 р. (у чоловіків – 36,0 р., у жінок – 40,7 р.) – 11-й показник з усіх регіонів України, – головною ознакою є старіння, тобто збільшення питомої ваги груп похилого і старечого віку у в загальній чисельності населення. Воно давно стало глобальною проблемою усіх економічно розвинених суспільств. Старіння населення в АРК відбувається швидкими темпами: якщо в 1989 р. частка осіб віком 60 років і більше становила 15,2% (12,8% у чоловіків і 22,4% у жінок), то на момент 2001 р. – 20,1%, при тому, що середній показник по Україні становить 21,4% [248, с.13–25]. Це свідчить про те, що населення як півострова, так і країни в цілому має дуже високий рівень демографічної старості. При цьому частка осіб працездатного віку становить 59,5%: у містах – 60,6%, у сільській місцевості – 57,6%. У 1989 р. ця цифра становила 57,4%. За цим показником АР Крим з-поміж 25 регіонів України посідає 10-те місце. Водночас міське населення характеризувалося середнім рівнем демографічної старості (14,9% осіб у віці 60 років і старше), а сільське – дуже високим (24,2%). Значно скоротилась за період 1989–2001 рр. частка дітей до 10 років – з 15,4 до 8,8%, а загальна кількість населення, молодшого за працездатне, зменшилась з 24,2% до 18,0%. Деформація статево-вікової структури населення сільської місцевості Криму спричинена значною мірою виїздом селян до міст у радянський період. Оскільки виїжджали передусім молоді люди, то в колгоспах і радгоспах регіону була нестача робочої сили, змінилися коефіцієнти народжуваності та смертності, отже, і віковий склад селян. Процес урбанізації став основною причиною депопуляції сільського населення. Коефіцієнт старіння міського населення був нижчим, ніж сільського. Протягом 1989–2001 рр. старіння населення України відбувалось переважно «знизу», тобто внаслідок падіння народжуваності. Також спостерігалась підвищена смертність немовлят у 1991–1998 рр. порівняно з 1990 р. Це свідчить про зниження народжуваності останніх років. Зменшення частки дітей у загальній чисельності населення одночасно з суттєвим збільшенням частки осіб у віці, старшому за працездатний, значно ускладнює сучасну демографічну ситуацію на півострові. Потрібні неординарні зусилля для того, щоб ця проблема не перетворилась на "кризу старіння", яка загрожує сьогодні країнам з низькою народжуваністю. Тому залишається

актуальним вирішення питання про загальну оцінку старіння населення і його наслідків з демографічної і соціально-економічної точок зору.

Отже, старіння населення в близькому і більш віддаленому майбутньому буде залишатися важливою проблемою для України.

Аналіз суспільних змін АР Крим не може бути здійснений без урахування особливостей в етнодемографічному та етносоціальному вимірах. Ключовими проблемами при цьому є зміни в чисельності та географічному розміщенні етнічних груп під впливом різноманітних соціально-економічних і політичних чинників [472, с.68–69]. Також важливу роль для характеристики населення АРК відіграє аналіз його мовної структури. Слід відзначити, що Південний регіон України є найбільш етнічно строкатим. До того ж Крим, поряд із м. Севастополем, залишається єдиним регіоном України, де етнічні українці є в меншості, натомість частка росіян є найбільшою.

Порівнюючи переписи населення радянської доби та періоду незалежності, дослідник В. Котигоренко відзначає, що в радянський період історії України тенденції в етнічному та етномовному розвитку соціуму характеризувалися відносною сталістю й наступністю (зменшення темпів середньорічного приросту, зменшення питомої ваги українців в соціумі при відчутному темпі зростання росіян, зменшення сукупної частки інших етнічних груп [433, с.13]. З початку 1990-х рр. ця тенденція була порушена. Масовим явищем стала імміграція до республіки етнічних українців, репатрійованих етносів та біженців з колишніх республік СРСР. Значно зросли еміграційні процеси – виїзд в етнічні батьківщини та до інших держав національних меншин, трудова еміграція громадян в пошуках роботи тощо.

Помітні зміни в період між переписами населення 1989 та 2001 рр. відбулися в етнонаціональній структурі кримського суспільства, причому вони не зовсім тотожні загальноукраїнським. Приміром, АРК – єдиний регіон, де частка українців не зросла, а скоротилася: з 26,7 до 24,3 % (Додаток Б 1.3). При цьому відбулося й зменшення першої за чисельністю на півострові російської спільноти. Воно було більш суттєвим, ніж у цілому по Україні – з 65,6 до 58,5%, тобто більш як на 7%. Таке зменшення росіян у Криму менш за все пов'язане з виїздом відповідної кількості її членів на постійне проживання в інші країни, хоча наявний і такий фактор, як зміна етнічної ідентифікації певної кількості росіян в Україні або, за висловом Ю. Огульчанського, «повернення» до українства частини «колишніх» росіян і білорусів [478, с. 22]. Тобто, мається на увазі стихійне повернення в титульну націю зрусифікованих у минулому українців. Варто відзначити, що максимальна частка росіян мешкає в м. Феодосія (72,1%), найменше – у Роздольненському районі (41,1%). В українців аналогічні показники становлять 40,3% (Красноперекопський район) і 16,1 % (Білогірський) [9]. До того ж, серед росіян на території Криму народилися 51% з тих, що проживали там на момент перепису 1989 р., 6% – в інших регіонах України,

43% – за межами України, зокрема 37% – у Росії [416, с.101]. Українці найбільш компактно проживають на півночі автономії, росіяни – на півдні та південному сході. На момент перепису 1989 р. в АР Крим народилося 29% українців з числа тих, які проживали там а 61% - в інших регіонах України. [416, с.101]. Водночас спостерігається скорочення майже втричі (з 14,9 тис. до 4,5 тис.) єврейської етнічної спільноти, зумовлене еміграцією її переважної більшості до Ізраїлю, а також до країн Західної Європи та США. Це призвело до того, що за ознакою чисельності євреї в АР Крим серед усіх етнічних спільнот перемістилися п'ятого на сьоме місце, а загалом по Україні – з третього на чотирнадцяте місце. Таке скорочення у відсотковому відношенні стало найбільшим з-поміж усіх етносів півострова.

Чинник еміграції, насамперед на історичні батьківщини, відіграв не останню роль у зменшенні у міжпереписний період чисельності білорусів (з 42,3 тис. у 1989 р. до 29,2 тис. у 2001 р.), поляків (з 5,36 тис. у 1989 р. до 3,8 тис. у 2001 р.), молдован, народів угро-фінської групи – мордві, чувашів, марійців [524, с.409].

З іншого боку, в цей же період спостерігався істотний кількісний приріст деяких етнічних спільнот півострова, які належать до основних елементів етнонаціональної структури АРК. Так, чисельність кримських татар внаслідок повернення з місць депортації збільшилася з 38 тис до 243,4 тис. осіб. Внаслідок цього кримськотатарська етнічна спільнота за кількісною ознакою перемістилася з чотирнадцятого на п'яте місце в Україні, а її питома вага серед населення України зросла від 0,1 до 0,5 %. З урахуванням того, що практично усі кримські татари проживають в Криму, їхня частка серед населення півострова досягла 12,1 %, а ця етнічна група стала третьою на півострові. Загалом кількість кримських татар на півострові зросла в 6,4 разу, а по Україні – в 5,3 разу. Вони в основному зосереджені на середньому півдні автономії в межах Білогірського, Судацького та Кіровського районів і м.

Феодосія [519, с.110]. Сьогоднішня кримськотатарська спільнота складається переважно з репатріантів — депортованих осіб та їхніх нащадків, які поступово повертаються до Криму, переважно з території Узбекистану. Відправною точкою до цього стало створення 12 червня 1989 р. Верховною Радою СРСР Комісії з проблем кримськотатарського народу під керівництвом Г. Янаєва. Вже 11 червня 1990 р. Рада Міністрів СРСР ухвалює постанову «Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних поверненням кримських татар у Кримську область». Аналогічні постанови були затверджені Радою Міністрів УРСР та Кримським облвиконкомом. Проте розпад Радянського Союзу призвів до фактичної денонсації всіх угод, укладених між його колишніми республіками, а всі питання щодо репатріантів, насамперед економічні, вирішувала незалежна Україна. Разом з тим, варто відзначити незавершеність процесу переселення кримських татар з інших країн СНД: певний потенціал збільшення кримськотатарського населення Криму зберігається в Узбекистані, Киргизстані, Росії. Кримським

татарам притаманний високий рівень національної самосвідомості та сталість етнічних ознак: абсолютна більшість їхніх представників у сільській місцевості (а деяких народів – і в міських поселеннях) вважають рідною мову свого етносу.

Водночас Всеукраїнський перепис населення 2001 р. засвідчив значне збільшення етнічних спільнот вірмен – у 3,7 разу (з 2,4 тис. до 8,7 тис.), азербайджанців – в 1,7 разу (з 2,17 тис. до 3,7 тис.), узбеків – у 4,6 разу (з 0,63 тис. до 2,9 тис. осіб). Також статистика засвідчує незначне кількісне збільшення татар (115%), корейців (122,6%), греків (112%), циган (113,1%), болгар (103,7%), грузинів (121,9 %) (Додаток Б 1.2). Зростання вихідців з кавказьких країн можна пояснити напруженою ситуацією на їх етнічних територіях, тому ці етноси мусили шукати кращої долі в сусідніх країнах, зокрема й Україні.

Окрім кількісного зростання, більшість з названих етносів переживають період так званого етнополітичного ренесансу, яке характеризується інтенсивним «пробудженням» етнічної самосвідомості та прагненням до відродження етнічної самобутності; пошуками шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, самоутвердженням як дійових чинників державотворення із зайняттям відповідних ніш в економічному та політичному житті нової держави. Особливо значним є кримськотатарське відродження, кінцевою метою якого його лідери вважають утворення кримськотатарської автономії на території Криму [384, с. 38].

Окремо варто проаналізувати етноси кримчаків (окремі науковці пропонують називати їх «євреї-кримчаки» [519, с.110]) і караїмів: перших налічується 406 осіб, других налічується близько 670 осіб, що менше, ніж 1989 р. Вони здебільшого зосереджені в містах Сімферополь (296 осіб) і Євпаторія (140 осіб). Попри незначну чисельність, важливим завданням є збереження історичної пам'яті про ці дуже специфічні етнічні групи населення України, забезпечення їхнього етнокультурного розвитку, оскільки саме на території Криму відбувся їхній етногенез і вони не мають власних державних утворень за межами України.

Основні зусилля кримчаків та караїмів у процесі етнічного ренесансу зосереджуються на відродженні та підтриманні символів і знакових рис своєї самобутності: мови, пам'яток історії та культури. Стосовно кримчаків і караїмів, очевидно, йдеться не про відтворення, репродукування себе як етносів (принаймні цей мотив не є превалюючим), а швидше про є збереження історичної пам'яті про ці дуже специфічні етнічні групи населення України, й інтегрування її в історичну пам'ять всього українського народу [399, с.19].

Етнічні процеси ряду народів Криму не збігаються з всеукраїнськими: якщо частка греків (на 7,1%), німців (12%), болгар (12,5%) і татар (15,6%) скоротилася по Україні, то в Криму – зросла. Збігається із загальноукраїнськими тенденціями скорочення молдаван (на 1/5), росіян (понад на 0,25), поляків і білорусів (понад на 1/3). Скорочення частки росіян

можна пояснити поверненням частини населення в титульну націю через зміну самоідентифікації, молдаван – асиміляційним процесом, оскільки вони живуть у районах з переважно українським населенням. Такі ж процеси відбуваються і серед поляків і білорусів. Отже, в 1990-х – 2010-х рр. відбувається об'єктивний процес зміни самоідентифікації відповідно до «шкали цінностей».

Чисельність чотирьох етнічних меншин найбільш істотно зросла. Приріст їхньої чисельності став результатом масових міграцій. Меншого скорочення кількості зазнали ті традиційні меншини, які мали компактний тип розселення, насамперед у сільській місцевості. І, навпаки, чисельність тих меншин, які розосереджені в містах, скорочувалась інтенсивніше.

У Криму є основи для існування етнічної культурної мозаїки. Однак реальна картина свідчить, що в кримському етнокультурному просторі вирізняється російська, кримськотатарська й українська культурні системи (хоч у двох останніх майже немає музеїв, бібліотек, кінотеатрів, фестивалів). Однак російська культура в Криму – це культура не російської спільноти, а російська взагалі. Українська культура посідає незначне місце в регіональному етнокультурному просторі, хоча має непогані основи: відчутна кількість населення й елементи інституційної наповненості: театри, бібліотеки, школи, преса. Лише за більш інтенсивної інтеграції Криму в загальноукраїнський контекст (у політичному розумінні) українська культура може розглядатися як система на регіональному зрізі.

Отже, півострів Крим належить до найбільш етнічно різноманітних регіонів України. Сумарна питома вага всіх етносів АРК, крім українців і росіян, становить понад 17%. Протягом міжпереписних років відбулася зміна основних елементів вертикалі етнонаціональної структури кримського суспільства. З 20 найчисленніших етносів Криму кількісно збільшилися 11, вперше відбулося зменшення абсолютної чисельності білорусів, молдаван, євреїв. Тут зафіксовано 10 національностей, чисельність яких перевищує 0, 2% населення.

Досить своєрідними є етномовні процеси в АРК. У регіоні 1 млн. 549,4 тис. (76,6%) вважають рідною російську мову, 598,7 тис. (29,6%) – кримськотатарську, 202,8 тис. осіб (10,1%) – українську. До того ж, російську вважають рідною 99,7% росіян, 59,5 % українців, 5,9% кримських татар регіону [365, с.86]. Також на півострові протягом 1989–2001 рр. відбулося найбільше зростання чисельності російськомовного населення. Темпи скорочення російськомовного населення тут також виявилися найнижчими. Натомість знижувалась частка україномовного населення. Питома вага Криму серед російськомовного населення була майже такою, як Західного та Центрального регіонів разом узятих. Вказані процеси є прямим наслідком радянського періоду історії України, коли відбулося звуження культурних функцій української мови, створення штучних перешкод для її державного функціонування, використання в суржикових формах, обмеження сфер вживання її на етнічній території, або ж повне виключення з процесу спілкування і культурно-історичного розвитку.

Соціолінгвістичні дослідження показують, що реальна етномовна ситуація ще складніша, ніж її відбиває наведена офіційна статистика. Слід відзначити, що темпи сповільнення темпів поширення російської мови були зафіксовані здебільшого в перші роки незалежності, коли утверджувалися позиції української мови в усіх сферах суспільно-громадського життя, зокрема, у державному управлінні й навіть у сфері особистісних стосунків; мала місце до певної міри інтенсивна дерусифікація з різних причин зрусифікованих українців. Особливо у перші роки незалежного розвитку результати етнічного відродження українців були відчутними: від упровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості та належності до єдиної спільноти. Відроджувалися традиції та історична пам'ять українського народу, впроваджувалися в школах та інших навчальних закладах такі дисципліни, як народознавство та українознавство, й утвердження цих дослідницьких напрямів як пріоритетних у системі соціогуманітарних наук.

Утім у Криму дерусифікаційні процеси та надання українській мові статусу офіційної, зокрема і як мови освіти й науки, реально почалися лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. До того ж «мовна карта» постійно розігрується учасниками виборчого процесу, що значно загострює ситуацію.

Демографічні та етнонаціональні процеси в державі тісно пов'язані із змінами в суспільній ієрархії. Перші роки незалежної України позначилися не лише докорінними зрушеннями в політичному, соціально-економічному та культурному житті, а й значними трансформаціями соціально-класової структури суспільства. Протягом радянського періоду історії проблема суспільних класів зводилась до схеми, запропонованої Й. Сталіним: «два плюс один» (робітничий клас, колгоспні селяни та прошарок інтелігенції). З огляду на це наукові праці з цієї проблеми були достатньо заангажованими та необ'єктивними.

Розпад Радянського Союзу призвів до значних змін у соціальній структурі українського суспільства. На цей процес вплинули не лише політичні й економічні чинники, а й етнодемографічні (вік, стать, національність, мовний склад) та соціальні (заняття, кваліфікація, рівень освіти, місце проживання) характеристики населення. Крім того, специфіка зайнятого населення за видами економічної діяльності в Автономній Республіці Крим визначається природно-кліматичними умовами місцевості та усталеними тенденціями його соціально-економічного розвитку.

Розкриття суспільних трансформаційних процесів на півострові є достатньо актуальним, оскільки воно дозволяє не лише простежити динаміку соціальних процесів у Криму в роки незалежної України, але й спрогнозувати подальший розвиток суспільства автономії.

Для аналізу змін у соціальній структурі населення АР Крим основними джерелами є матеріали переписів 1989 і 2001 рр. Вони, а також поточні статистичні джерела дозволяють комплексно простежити зміни в економічній активності та професійно-галузевому складі населення автономії, структурі зайнятості етнодемографічних груп півострова.

На початку 1990-х рр. відбувалась значна соціальна поляризація населення. У радянському суспільстві існувала лише державна або одержавлена власність, що унеможливило право суспільства розпоряджатися власністю або брати участь у її розподілі. У такому суспільстві існувала чітка межа – між партійно-радянською елітою (вищі верстви господарської, партійної та державної номенклатури) та рештою населення. Ця решта суспільства була малодиференційована в соціальному аспекті через відчуження від влади та власності. Соціальні переміщення могли відбуватися лише по горизонталі, в межах однієї або кількох професій. Зміни в суспільній ієрархії були практично відсутні, бо реальні позиції робітників, колгоспників й інтелігенції практично не відрізнялись. Низька соціальна мобільність закріплювала низькі життєві стандарти більшості населення. Усі ці соціальні групи являли собою масу найманих робітників, слабо диференційовану за доходами, економічними та соціальними правами.

Будь-які західні дослідження, які свідчили про існування в СРСР стратифікаційної системи, піддавались критиці як «буржуазні перекручення» [359, с.5]. Проте наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ряд радянських науковців піддали сумніву офіційну доктрину. Це спричинило появу праць, які висвітлювали неоднорідність соціальної структури радянського суспільства [373; 445; 512]. Ці наукові праці, а також зарубіжні дослідження дозволяють констатувати, що провідну роль у соціальній структурі радянського суспільства посідала партійна номенклатура, менший статус мали службовці та робітники, а на нижчих щаблях перебувало колгоспне селянство та політичні в'язні. Вже в 1980-х рр. стало очевидно, що кількість службовців зростала найбільшими темпами при уповільнених темпах росту кількості зайнятих робітників і значному скороченні колгоспного селянства. Статистика свідчить, що особливо активно ці процеси спостерігались у Південному регіоні України, зокрема й у Криму. У 1989 р. кількість службовців становила 26,5% від усього населення УРСР [588, с.6]. Особливо швидкими темпами збільшувалась частка технічної інтелігенції. Це засвідчує більшу престижність розумової праці, її більшу оплату та вищий соціальний статус. Однак у стратифікації радянського суспільства все ж переважав адміністративно-посадовий критерій.

Із розпадом Радянського Союзу відбулась зміна форми власності, і соціальна структура суспільства стала більш рухливою. З'явилися нові канали підвищення статусів, посилилась горизонтальна та вертикальна мобільність українців.

Комплексний аналіз статистичних джерел дозволяє визначити зміни чисельності представників різних суспільних груп Криму та з'ясувати основні відмінності між ними. Внаслідок трансформаційних процесів 1990-х рр. класова структура українського суспільства набула достатньо розмитого характеру, як і в більшості розвинутих країн світу. Об'єктивні зміни в соціальній структурі населення та потреба привести українські соціальні реалії до міжнародних статистичних стандартів були враховані при проведенні Всеукраїнського перепису 2001 р. З огляду на це традиційний за

радянського періоду поділ населення на три групи було скасовано.

На початку 1990-х рр. відбувалась значна соціальна поляризація населення. Так, зникли класи колгоспних селян, партійної номенклатури, натомість із становленням ринкової економіки сформувалися нові суспільні групи, зокрема підприємців, фермерів.

Достатньо актуальним є вивчення регіонального аспекту соціальних трансформацій. Особливий інтерес становить Південний регіон України, зокрема й АР Крим, оскільки тут протягом років незалежності сталися значні зрушення, викликані як політичними, соціально-економічними та демографічними процесами, так і міграційним рухом населення. Специфіка зайнятого населення за видами економічної діяльності в Криму визначається природно-кліматичними умовами місцевості та усталеними тенденціями його соціально-економічного розвитку.

Згідно із системно-організаційним аспектом, головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути, насамперед економіка, політика (держава), наука, освіта, сім'я, зберігаючи і підтримуючи існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій. Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Варто мати на увазі, що соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Головним завданням у дослідженні соціальної структури кримського суспільства є аналіз тенденцій соціально-демографічних та етнонаціональних процесів АРК у контексті вивчення змін соціальної структури суспільства, професійно-галузевої зайнятості гендерних та етнічних груп, їх освітнього рівня. З огляду на це розглянемо такі основні аспекти соціальної структури: 1) соціально-класову (соціальна стратифікація суспільства); 2) професійно-галузеву (за рівнем економічної активності населення) з урахуванням особливостей галузевої зайнятості гендерних груп населення (у поєднанні з його характеристикою за видами економічної діяльності, статусом зайнятості, професійними групами).

Протягом 1990-х – 2000-х років сталися значні зміни в ієрархічному розташуванні соціальних груп одна відносно одної. Аналіз соціальних відмінностей зводився, як правило, до адекватного відтворення соціальної піраміди, на яку перетворювалось українське суспільство. У міру розгортання системних змін контур піраміди почав все більше нагадувати трикутник з широкою основою, що є ознакою глибокого соціального розшарування.

Сучасні дослідники при визначенні соціальної структури суспільства беруть до уваги не тільки економічний капітал, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки),

символічний (авторитет, престиж, репутація) аспекти. Отже, класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв. Домінуючим у стратифікації сучасного населення став критерій власності та доходів. Якщо раніше політичний статус визначав матеріальне становище, то нині величина капіталу визначає політичну вагу. Тому найбільш визнаною схемою класів у сучасній соціологічній науці є поділ населення на три соціальні страти: вищу, середню та нижчу. Деякі дослідники виділяють ще один прошарок між середнім і нижчим – основний [413]. У сучасній Україні складність полягає насамперед у визначенні представників вищого та середнього класів. За міжнародними стандартами, до останнього в розвинених країнах належить більшість «білих комірців» (осіб, зайнятих розумовою працею, доходи яких відповідають їхній кваліфікації), а також законодавці, вищі державні службовці, керівники, професіонали, технічні службовці [457, с.5–7]. До вищої групи належать особи, які мають у власності ресурси або контролюють їх. Основну частку доходів вони одержують від інвестицій. Тому основу вищого класу становлять підприємці, комерсанти, банкіри, певна категорія управлінців, частина найуспішнішої творчої інтелігенції. В Україні до вищого класу варто віднести роботодавців, керівників, топ-менеджерів, а також усіх, хто володіє виробничими потужностями. Проте особливістю розвитку українського, а відтак і кримського, суспільства є те, що провідне місце серед вищого класу займають несистемні елементи структури, які стали таким класом на основі нелегітимних засобів. До таких елементів належать кримінальні структури, корумповані керівники, чиновництво, керівники державних господарських підприємств, які зловживають службовим становищем, використовуючи суспільну власність для свого збагачення. Особливо багато представників вищого класу сформувалося на початку 1990-х рр. під час процесу приватизації підприємств, санаторіїв, баз відпочинку, за рахунок самозахоплення земельних ділянок в курортних районах. Крім того, приховування власних доходів від оподаткування, нелегальне вивезення капіталів за кордон та інші причини зумовлюють те, що навіть у соціологічних дослідженнях вищий клас є настільки мізерним, що немає статистичної значущості і аналізу не підлягає. До цієї ж групи варто віднести «нових» українців, які розбагатіли переважно у сфері торгівлі та фінансових операцій. Представники вищого класу стабільно зміцнюють власне матеріальне становище, багатіють переважно за рахунок більшості збіднілого населення, підтримують свій соціально-економічний статус за рахунок суспільної кризи, безладдя та хаосу. Представники вищого класу незацікавлені в розбудові правової держави, у боротьбі з корупцією та тіньовою економікою, у створенні дієвої судової системи. Всього до вищого класу належать 1–2% кримського населення.

Проміжну позицію між вищим та нижчим класами займає середній клас. До нього здебільшого належать особи, які займаються розумовою працею, та отримують доходи, які відповідають їхній кваліфікації: законодавці, вищі державні службовці, керівники, технічні службовці. В

Україні існує проблема визначення середнього класу [457, с.6; 595; 608]. Більшість науковців вважають, що до середнього класу українського суспільства належать порівняно високо забезпечені особи, які переважно мають власність, високий ступінь економічної незалежності, свободу вибору сфери діяльності, найвищу професійну кваліфікацію, характеризуються високим ступенем активності. Це насамперед державні службовці середньої ланки, управлінці, адміністративний персонал, приватні підприємці, працівники банківської сфери, інформаційних технологій, робітники високої кваліфікації, дрібні підприємці торгівлі й сфери послуг, провідні лікарі, успішні представники творчої інтелігенції, частина фермерів [457, с.8; 595].

Новий середній клас в Україні відрізняється нечисленністю та значною неоднорідністю. Групи спеціалістів-інженерів, лікарів, учителів, наукових співробітників державних науково-дослідних інститутів належать до найбіднішого класу, так званих «нових бідних» [595]. Значну частину представників таких соціально-професійних груп, як професіонали, фахівці та технічні службовці, незважаючи на їх належність на Заході до представників середнього класу, в Україні відносять до нижчого класу. У розвинутих демократичних суспільствах середній клас є основою соціально-класової структури, основним виразником громадянських прав і свобод. В українському, зокрема й кримському, суспільстві середній клас лише формується. На початок кризових явищ, які почали охоплювати Україну у 2008 р., середній клас складав, за оцінками експертів близько 17%. Проте, світова криза вкрай негативно вплинула на доходи громадян України. Уже на період 2010 р. кількість середнього класу скоротилася до 10–12% [610]. Аналіз освітньо-кваліфікаційного критерію дає змогу констатувати, що на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства більшість представників середнього класу склали особи із вищою освітою (58,3%), середню спеціальну освіту мають 32% [608]. Єдиним критерієм за яким в Україні кількість представників середнього класу дорівнює європейському рівню – це суб'єктивні оцінки громадян. Порівнюючи дані різноманітних опитувань належності до середнього класу можна констатувати, що відсоток громадян за період 2000–2010 років тримався у межах 50%, причому більшість із респондентів відносили себе до середнього класу через те, що мали середній для країни рівень доходів, просто відчували себе представником середнього класу та не хотіли відносити себе до нижчого класу.

Основу соціальної структури сучасного Криму становить нижчий клас. Він представлений особами, які переважно виконують фізичну працю: робітники сфери обслуговування й торгівлі, кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, рибальства, представники найпростіших професій. За даними спеціалістів, нижчий клас на початку ХХІ ст. в Україні становить близько 80–85 % населення [600]. Це становить серйозну загрозу для майбутнього розвитку суспільства. У такій суспільній ієрархії закладена соціальна небезпека, яка може призвести до непрогнозованих наслідків. Проблему становить віднесення до нижчого класу висококваліфікованих

робітників бюджетної сфери з низьким рівнем доходів, що знижує престижність інтелектуальних професій.

Отже, соціальна структура кримського суспільства у профілі нерівності нагадує трикутник, на вершині якого є вищий клас, а в основі – нижчий клас. Особливість соціальної структури полягає у відсутності чітких рис, що вказують на належність особи до певної соціальної групи. На сьогодні, під впливом різноманітних факторів, в тому числі, і невідповідної політики держави, основу української, як і кримської, соціальної структури складають громадяни, доходи яких нижчі, за середньостатистичні по країні. Наведені вище різноманітні дані дають нам чітке бачення того, що необхідно кардинально змінювати державну соціальну політику щодо основних соціальних прошарків. Тому лише впровадження якісних реформ дозволить здійснити зміни у соціальній структурі суспільства, які завершаться формуванням суспільства з потужним і численним середнім класом.

Проблема соціально-класової структури сучасного українського, зокрема й кримського, суспільства є досить нагальною та потребує комплексного дослідження поєднанням зусиль науковців різних сфер сучасної гуманітаристики. Об'єктивне вивчення соціальної структури дозволить ефективно здійснювати економічну, соціальну та культурну політику держави, ефективніше здійснювати місцеве самоврядування.

Одним з головних критеріїв характеристики соціального статусу особистості є її професійна належність. Всього кількість зайнятих в АР Крим становить 681599 осіб, або 33,5% всього населення (Додаток Б 2.1). Цей показник є меншим, ніж у цілому по Україні, де він становить 35,6%. У результаті обробки даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р., особи, зайняті в усіх сферах економічної діяльності, були розподілені за 17 основними видами економічної діяльності [204, с.7].

Більшість зайнятого населення півострова зосереджена в галузі сільського господарства і становить 22,6 %. (Додаток Б 2). У сфері торгівлі, транспорту та ремонту зайнято 12 % працюючого населення автономії, 9,7 % працюють в обробній промисловості, 9,5 % – у галузі охорони здоров'я та соціальної допомоги. Ці показники відповідають спеціалізації АР Крим, яка була встановлена ще в радянські часи. Натомість досить високою є частка населення, зайнятого у готельному та ресторанному бізнесі – 5,9 %, а також у сфері операцій з нерухомістю та здаванню під найм юридичним особам – 3, 2 %. Вказані дані свідчать про розвиток підприємництва в Криму, використання його рекреаційного потенціалу.

Розподіл зайнятого населення за групами занять суттєво залежить від спеціалізації регіонів. Серед населення АР Крим найбільшу кількість становлять робітники, які зайняті переважно фізичною працею (60,7%) [205, с. 87–88]. При цьому найбільшу частку складають представники найпростіших професій (майже 22 % від загальної кількості зайнятого населення півострова). Це насамперед селяни, які працюють в особистому селянському господарстві (64,8%). Наявність значної частки представників так званого «нижчого класу» за умов високого освітнього рівня свідчить про

диспропорції соціальної структури населення Криму, як і України в цілому. Це може становити суттєву загрозу для подальшого розвитку держави, впливати на зниження потреби в здобутті вищої освіти населенням. Питома вага робітників, зайнятих переважно розумовою діяльністю, становила 39% від загальної кількості зайнятих. Навіть якщо їх умовно вважати представниками вищого та середнього класу [490, с.465], то їх питома вага є значно меншою за потребу для нормального функціонування суспільства, стабільності його структур.

Серед працівників переважно розумової сфери («білих комірців») найбільш чисельною є група «фахівців» (адміністратори, диспетчери, інструктори, лаборанти, оператори, механіки), частка яких у структурі зайнятого населення півострова становила 13,8 %. Меншими є частки таких соціально-професійних груп, як «законодавці, вищі державні службовці, керівники» (10,3 %) і «професіонали» (8 %). Найменш чисельною професійною групою розумової сфери є група «технічних службовців» (3,2%): секретарки, друкарки тощо.

Здійснюючи аналіз зайнятого населення за групами занять, варто звернути увагу на відмінності в розподілі в міських і сільських поселеннях. У містах спостерігається висока концентрація працівників, зайнятих розумовою працею (понад 46,5 % від загальної кількості зайнятих мешканців міст). У структурі зайнятого населення сільської місцевості найбільш чисельною є представники категорії найпростіших професій (понад 40 % від загальної кількості селян), а осіб, зайнятих розумовою працею, налічується близько 22 %. Таке становище пояснюється відсутністю відповідних робочих місць, великою кількістю селян, зайнятих в особистих господарствах, невисоким рівнем освіти та збереженням низького соціального статусу селян. Співвідношення «білокомірцевих» працівників жіночої й чоловічої статей теж має специфічні особливості залежно від типу поселень. У селах частка жінок, зайнятих розумовою працею, була вдвічі більшою, ніж чоловіків (у місті – в 1,5 разу); у групі законодавців, державних службовців і керівників частка жінок і чоловіків становила по 5,6 % від загальної кількості представників відповідної статі (у містах серед чоловіків законодавців нараховувалось більше, ніж серед жінок: 14 % проти 10 %). Майже половина жінок продовжувала займатись некваліфікованою працею, а в групі «законодавців, державних службовців і керівників» була висока зайнятість жінок у групі «керівники структурних підрозділів» (зокрема завідувачів дитячих садків, відділів кадрів, головних бухгалтерів тощо).

Поряд із спільними загальноукраїнськими тенденціями, структура зайнятості населення Криму має ряд особливостей. Так, на півострові достатньо високі показники частки груп працівників сфери обслуговування й торгівлі, кваліфікованих працівників сільського господарства, рибальства. Вони є найвищими в Україні (13,3 і 3,4%). Це можна пояснити особливостями географічного розташування регіону, яке зумовлює наявність значної кількості санаторно-курортних закладів, будинків та баз відпочинку, риболовецьких підприємств. Специфічною особливістю Криму стала

порівняно висока зайнятість у сфері торгівлі, транспорту, готельно-ресторанному бізнесі. Хоча ринок послуг ще не набув такого поширення, як у розвинених країнах, де він є важливою складовою економіки.

Важливим критерієм стратифікаційної системи АР Крим є статус зайнятості. За Міжнародною класифікацією статусу зайнятості, яка впроваджена й до української статистики, зайняте населення класифікується за шістьма групами: 1) працюючий за наймом; 2) член колективного підприємства, кооперативу; 3) роботодавець; 4) самозайнятий; 5) безоплатно працюючий член сім'ї; 6) не класифіковані за групами (особи, інформація щодо яких є недостатньо для віднесення до однієї з груп). Як свідчать дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., більшість кримського суспільства (81%) належить до першої категорії населення (79 % серед чоловіків і 83 % серед жінок) [206, с. 50]. Серед мешканців міст їх частка становить 92%, серед сільських – 64%. Але слід враховувати, що майже 27% зайнятих економічною діяльністю селян залишилися не класифікованими за статусом зайнятості. Такі показники мало відрізняються від загальноукраїнських та світових. Серед найманих робітників в Україні спостерігалось незначне переважання чоловіків над жінками (51,3 та 48,7% відповідно), хоча в сільській місцевості цей розрив був більшим (53,8 проти 46,2%).

Специфічною рисою професійно-галузевої структури Криму є майже вдвічі більша, ніж у цілому по Україні, частка осіб зі статусом «члени колективних підприємств». Вона становить близько 5% зайнятого населення (5,5 % серед чоловіків і 4,2 % серед жінок), що пояснюється особливістю господарської спеціалізації Криму. По Україні цей показник становить 3,8 %, причому 65% всіх членів кооперативних підприємств – це сільські жителі, здебільшого колишні колгоспники. Більшість професій, поширених серед членів колективних підприємств, відносять до «чоловічих», тому частка чоловіків майже в півтора разу вища, ніж жінок. Найбільше ця диспропорція виявляється в сільській місцевості (за рахунок чоловіків-трактористів, механізаторів, машиністів тощо). Серед міського населення співвідношення чоловіків і жінок становило 52,2% та 47,8%.

Категорія самозайнятих осіб в Криму складає 3,8 % зайнятого населення (4,4 % серед чоловіків і 3,3 % серед жінок) і перевищує показник у цілому по Україні. Досить малою є частка роботодавців – 1,4 % (1,8 % серед чоловіків і 1 % серед жінок). Такий низький відсоток можна пояснити тим, що люди, організовуючи власний бізнес, продовжували працювати на своїх посадах як наймані працівники, тому їх досить важко класифікувати [596]. Однак помітною є тенденція зростання кількості власників малих підприємств і фізичних осіб-підприємців на півострові, що може призвести до створення чисельного класу підприємців [457, с.7]. Більшість роботодавців і самозайнятих осіб АРК, які репрезентують середній клас, зосереджувалась у сфері торгівлі, транспорту, сфері послуг [206, с. 177]. Представниками роботодавців є здебільшого чоловіки (понад 68% у містах, 70 % у селах), а серед самозайнятих – 59% (у селах – 65,1%). Ширшим був і

діапазон галузевої діяльності чоловіків. Варто відзначити, що частка молоді віком до 30 р. у вказаних категоріях становила 17–22 % від загальної чисельності досліджуваних груп. У цілому слід відзначити, що в Україні клас власників майже відсутній. За даним Держкомстату, доходи від власності та капіталу не досягають і 1% грошових доходів середнього домогосподарства, а частка осіб, які одержують прибуток від власності, становила 0,2% від загальної кількості населення [457, с.7].

Найменш чисельною серед занятого населення Криму є група осіб, які працюють «безоплатно» (0,2 %) і до якої насамперед належать переважно родичі власників невеликого бізнесу. Відсоток цієї сфери в АРК є вдвічі більшим, ніж у цілому по Україні. Також слід відзначити, що ця категорія мала у своєму складі найбільшу частку жінок (майже 56% від загальної кількості зайнятих у цій групі) та молоді (30,9%), які були зайняті в найменш престижних і низькооплачуваних сферах. Якщо серед безоплатно працюючих членів сім'ї чоловічої статі 35,6% становила молодь віком до 30 років, то серед жінок найбільшу частку в цій групі мали особи від 30 до 49 років. Найбільше осіб цієї категорії працювало в сільському господарстві (44,7% від усіх безоплатних працівників), у галузі торгівлі та надання послуг – 28,3%. 32,7% осіб з цим статусом зайнятості були представниками найпростіших професій; невисокий рівень освіти (на 1000 осіб лише 138 мали повну вищу [206, с. 106–107]).

Отже, особливістю професійно-галузевої структури Криму є майже вдвічі більша, ніж у цілому по Україні, частка осіб зі статусом «члени колективних підприємств». Їх питома вага складала 6,1%, що пояснюється особливістю господарської спеціалізації Криму. Більша частка, ніж у цілому по Україні, роботодавців (1,3%), самозайнятих осіб (4,1%), осіб, що здійснюють роботу безоплатно (0,2%) свідчить, що туристична спрямованість регіону надає можливості для розвитку підприємницької діяльності.

Таким чином, поява категорій роботодавців, найманих робітників і самозайнятих осіб є визначальним проявом сучасного етапу розвитку суспільства. Самозайнятість – ознака передусім аграрних регіонів, яким є Крим. Натомість майже відсутній клас власників, який б основний дохід одержував від володіння майном (лише 0,2%). Це свідчить про те, що клас власників тільки починає формуватися. Утім, у Криму, порівняно з рештою України, вдвічі більша частка осіб, які одержують дохід від власності (0,4%). Така відмінність пояснюється тим, що місцеві підприємці одержуються прибутки за здані в оренду житлові приміщення, земельні ділянки, гаражі тощо.

Інформація про джерела засобів існування дає можливість деталізувати аналіз соціальної структури кримського суспільства. Найбільш численними групами, складеними на підставі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. щодо джерел засобів існування, була група зайнятого населення – 31,8% (працівники за наймом, самозайняті, власники підприємств та безоплатно тощо); група, що складалась з утриманців окремих осіб – 31,1%; група осіб,

які знаходились на державному забезпеченні, зокрема пенсіонерів, – 27,4% (Додаток Б 2.?).

Найбільша частка осіб, головним джерелом існування яких є пенсія, спостерігалась серед жінок (30,7% від загальної їх кількості, а серед чоловіків – 19,8%) [202, с.8]. З урахуванням диспропорції у співвідношенні чоловіків і жінок пенсійного віку, така ситуація є закономірною. Жінки переважали в групі осіб, які були зайняті на сімейному виробництві без оплати праці (53%), серед осіб, які основним джерелом існування вважають державну соціальну допомогу (83%) та допомогу з безробіття (58,3%), а також утриманців окремих осіб (52,7%). Усі інші, більш прибуткові джерела засобів існування, мали чоловіки, що робило жінок залежними від своїх «годувальників».

Основною відмінністю між джерелами засобів існування мешканців міст і сіл є одержання прибутку останніх значною мірою від роботи в особистому підсобному господарстві [202, с.8–11]. Частка селян, які вказали власне господарство головним джерелом прибутку, сягала 10,3% від їх загальної кількості. При цьому 18,4% селян мали два джерела засобів існування, 65,9% з яких додатковим джерелом назвали роботу в особистому підсобному господарстві. У містах тільки 8,1% мешканців мали два або більше джерел прибутку. Робота в особистому підсобному господарстві серед мешканців міст приносила додатковий прибуток лише 23,5% осіб, для інших додатковим джерелом була пенсія (25,1%), соціальне забезпечення (11,2%), стипендія (7,2%). На селі майже на третину була вищою частка пенсіонерів (31,1%), що пояснюється більш інтенсивним старінням населення, тоді як у містах налічувалось на 4,6% більше утриманців окремих осіб (32,6%). Це в основному діти та молодь, які навчались.

Попри спроби реформування галузі сільського господарства та вирішення земельного питання, фермерство та інші форми власності не набули в Україні значного поширення. За даними перепису, лише 0,7% селян одержували основний дохід від зайнятості на власному підприємстві, на індивідуальній основі або власного селянського господарства. Цей показник був удвічі меншим, ніж у містах. Відсутність ініціативи стала ще одним фактором низького соціального статусу українського селянства [506, с.52–53].

Аналіз вікової структури населення разом з основним джерелом засобів існування показав, що молодь віком від 16 до 30 років нерідко не мала власних засобів існування [202, с.10]. За даними перепису, 45,8% молоді зазначеного віку перебували на утриманні держави або окремих осіб. Разом з тим 2,4% молоді основним джерелом існування назвали допомогу з безробіття, 17,9% – роботу в особистому підсобному господарстві. У категорії населення віком 30 років і старше зростала частка осіб, які зайняті на власному виробництві, у власному селянському (фермерському) господарстві, а також осіб, які одержували дохід від власності. Серед представників цієї вікової категорії також була найбільшою частка осіб, основним джерелом існування яких була допомога з безробіття.

Особливість Південного регіону полягає в тому, що частка осіб, які одержували доходи від власності, була вдвічі більшою, ніж у цілому по Україні – 0,4%. Це можна пояснити прибутками за здані в оренду житлові приміщення, земельні ділянки, дачі, гаражі тощо. Інші головні джерела доходів відповідають загальноукраїнським тенденціям.

Також існує диспропорція між особами пенсійного віку в статевому вимірі. Так, серед жінок частка пенсіонерів складає 30,7%, серед чоловіків – 19,8%. Враховуючи нерівномірність співвідношення чоловіків і жінок пенсійного віку, така ситуація закономірна. Проте прибуткові джерела засобів існування мають чоловіки, що створює певну залежність представниць жіночої статі.

Аналіз складу кримського населення за джерелами засобів існування підтверджує виявлені риси дисбалансу в соціальних процесах. Більшість тих осіб, які живе на утриманні членів сім'ї, що працюють, становлять жінки та молодь. Саме кількість і розміри міських населених пунктів впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіону.

Вивчення переписів 1989 і 2001 рр. засвідчує досить значну частку зайнятих осіб у сільському господарстві (21,5%), хоча в розвинених країнах цей показник постійно знижується: у Великій Британії – 1,8%, у США – 2,7%, у Франції – 3,6% [210]. Така ситуація в автономії, як і в Україні в цілому, пояснюється кризою промислового виробництва. Частка осіб, зайнятих у промисловості, за міжпереписний період зменшилась майже на третину (20,8%). Проте відбувся відтік робітників до інших галузей, зокрема до сфери торгівлі та послуг. Зросла частка осіб, зайнятих фінансовою діяльністю (0,9%), операціями з нерухомістю та надання послуг юридичним особам (3,4%), що в цілому відповідає соціально-економічним трансформаціям в Україні.

Криза початку 1990-х рр. призвела до зниження частки зайнятого населення та спричинили зрушення в структурі зайнятості. Перепис 2001 р. засвідчив значне переважання в Україні робітників, зайнятих переважно фізичною працею. Це здебільшого представники найпростіших професій. Натомість зменшилась кількість інтелігенції через низьку оплату інтелектуальної праці. Аналіз головних тенденцій зайнятості та освітнього рівня чоловічого та жіночого населення АРК засвідчив існування гендерних деформацій. Жінки зберегли першу позицію у сфері освіти (на 1000 осіб – 548), однак часто вони змушені були виконувати мало престижну та низькооплачувану роботу. Керівні посади в усіх галузях господарства регіону обіймали переважно чоловіки.

Також варто звернути увагу на віковий склад зайнятого населення. Вже в 1970-ті рр. стали помітні негативні соціальні тенденції, які виявлялись у недостатній кількості молоді для заміни осіб пенсійного віку як у містах, так і в селах. Нестачу робітників у Криму радянське керівництво намагалось компенсувати за рахунок сільської молоді Центральної та Західної України. З початку 1990-х рр. нестача молодих працівників у різних галузях господарства півострова змінилась зростанням безробіття серед молодого населення. Швидко зростав рівень безробіття та його середня тривалість.

Важливою характеристикою є освітній рівень зайнятого населення. За результатами перепису 2001 р. на 1000 зайнятих осіб припадало 990 осіб з вищою та середньою освітою. Майже зник розрив між рівнем освіти міського (994) та сільського (983) населення. Найвищий освітній рівень мали законодавці, професіонали, фахівці, технічні службовці, а найнижчий – працівники сільського господарства (970) та представники найпростіших професій (974, з них 773 – особи з середньою освітою). Отже, порівняно з 1989 роком поступово зріс загальний рівень освіти на півострові, більш розгалуженою стала система освіти. За радянських часів такі процеси сприяли збільшенню частки кваліфікованої праці та зайнятості працівників у нематеріальних сферах виробництва. Аналіз сучасних процесів визначає протиріччя одночасного збільшення питомої ваги некваліфікованих працівників й осіб з вищою освітою.

Важливе значення для соціально-демографічного аналізу має характеристика груп самодіяльного та економічно активного населення АР Крим. Урахування цих показників дозволяє виявити потенційні резерви суспільства та перспективи їхнього виробничого розподілу. Частка самодіяльних мешканців України зростала, починаючи з 1959 до поч. 1980-х рр. [588, с.10] Це було пов'язано зі змінами в демографічній структурі населення, соціальною політикою держави, підвищенням рівня зайнятості населення. Певний спад темпів зростання самодіяльного населення відбувся в другій половині 1980-х рр. (у 1989 р. – 74,4%). За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. частка самодіяльних осіб скоротилася до 68,9%. Зростання відсотку утриманців призвело до збільшення коефіцієнту сімейного навантаження на одну зайняту особу [533, с.51]. У майбутньому ситуація може бути ще загрозливішою та призвести до ще більшого скорочення самодіяльного населення та збільшення податкового тиску на нього.

Отже, дослідження демографічної ситуації в Автономній Республіці Крим протягом 1990-х – 2010-х рр. дозволяє стверджувати, що для регіону притаманний процес депопуляції. Він характеризується значним скороченням загальної чисельності населення, зумовленим сучасною тенденцією до скорочення народжуваності взагалі. Інтенсивність процесу старіння призвела до зростання частки населення віком 60 років і старше до 20,1%. Ці фактори становлять серйозну загрозу для подальшого розвитку автономії. Значно вплинули на чисельність населення міграційні процеси.

Демографічна ситуація в автономії визначається не лише депопуляцією, а вона набула характеру гострої демографічної кризи. Її ознаками є несприятливі зміни не лише в кількості, а й у якості населення. Тобто, депопуляція супроводжується суттєвим погіршенням здоров'я населення, зниженні тривалості життя. Це наслідок кризи в основних сферах життя суспільства. Посилює негативну тенденцію перерозподіл частки окремих національностей: скорочення питомої ваги українців, росіян, євреїв, поляків, болгар, угорців, греків при зростанні частки кримських татар, вірмен, азербайджанців, узбеків. У результаті можна стверджувати, що в структурі

факторів, які впливають на формування механізму відтворення населення, особливо важливу роль відіграють чинники етнічного порядку. Причому українці посідають одне з останніх місць за темпами приросту.

В етнічній структурі кримського суспільства основна роль належить росіянам, яким кількісно відчутно поступаються українці та кримські татари. Частина населення змінила власну національну ідентичність, зокрема громадяни України, які за радянського часу відносили себе до росіян, але мали українське етнічне походження; це спричинило зростання відносної частки й абсолютної кількості українців серед населення України. дуже зменшилася абсолютна чисельність і відносна частка євреїв серед населення України, у зв'язку з їх еміграцією до Ізраїлю, США, Німеччини. Попри те, що в Автономній Республіці Крим проживають 125 етносів, чисельність лише 20 з них становить понад 1 тисячу осіб.

Етномова картина Криму засвідчує відчутну перевагу російської мови, якій поступаються кримськотатарська та українська. Утім, уперше після Другої світової війни в Україні відбулося зростання питомої ваги як українців, так і осіб, для яких українська мова є рідною. Тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення, панівної у радянські часи. Хоча тенденція зрусифікованості неросійських етносів півострова зберігається.

Урахування можновладцями об'єктивних етнонаціональних процесів в Криму сприятиме здійсненню зваженої національної політики, яка б враховувала інтереси національних меншин і не обмежувала інтереси титульної нації. Особливо нагальним є розв'язання мовного питання, яке з року в рік стає об'єктом спекуляції різних політичних сил. Потребують вирішення питання захисту етнічних прав національних меншин, вироблення прийнятних моделей міжетнічної взаємодії. Утім, насамперед варто створити належні умови для збереження й розвитку етнокультурної самобутності українців у Криму.

Аналіз соціальної структури сучасного кримського суспільства дає підстави стверджувати, що її формування характеризується різкою соціальною поляризацією населення, зумовленою майновим розшаруванням, практично відсутнім середнім класом, перебуванням більшої частини населення за межею бідності. Вкрай невелика кількість роботодавців, самозайнятих осіб та осіб, які одержували прибуток від власності, з одного боку, і значна кількість групи осіб, зайнятих фізичною працею, насамперед представників найпростіших професій, свідчить про незбалансованість соціальних процесів на півострові. Ці явища становлять серйозну загрозу для успішного економічного та політичного розвитку АР Крим.

Специфіка стратифікаційної системи полягає у відсутності чітких рис, що вказують на належність особи до певної соціальної групи. Соціально-демографічна характеристика свідчить про гендерні проблеми в професійній сфері, суттєві статусні відмінності сільських і міських жителів. Наявність великих міст, загальна чисельність міських жителів пов'язані зі специфікою зайнятості населення, що визначає соціальну структуру Криму.

Подальшого дослідження потребує аналіз міграційних процесів на Кримському півострові, які відіграли важливу роль у суспільних трансформаціях.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати вивчення історії Автономної Республіки Крим в 1990-ті – 2010-ті рр. зводяться до таких положень:

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження пострадянської соціально-економічної та політичної трансформації Кримської автономії 1990-х – 2010-х рр. Джерельна база дисертаційної роботи, що містить архівні матеріали двох архівосховищ України, велику кількість збірок документів і статистичних даних, мемуари, періодичну пресу, є науково достовірною і в достатньою мірою репрезентативною для обґрунтованого висвітлення досліджуваної проблеми. Поєднання сучасних, перевірених широкою науковою практикою, методологічних принципів та використання загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності та особливості пострадянського транзиту українського суспільства в економічній, соціальній і політичній сферах у специфічних умовах Автономної Республіки Крим.

– До основних закономірностей розбудови економіки АРК пострадянського типу достатньо підстав віднести: а) поступову втрату державою панівних позицій у сфері виробництва усіх видів товарної продукції; б) ліквідацію практики орієнтації суб'єктів господарської діяльності на виконання директивних короткострокових, середньострокових і довгострокових планів розвитку народного господарства; в) утвердження практики орієнтації виробничої діяльності підприємств на першочергове задоволення термінових потреб товарного ринку; г) утвердження корпоративної форми власності в якості панівної.

Для народного господарства АРК впродовж 1990 – 2010-х рр. характерними були втрата промисловістю провідних позицій на користь сільського господарства, торгівлі та курортно-санаторного господарства; домінування у кредитно-банківській сфері загальноукраїнських банків київського базування; переважаючий відтік капіталу за межі Криму; запізнiла приватизація державного, муніципального та кооперативного секторів господарства; домінування стихійності в економічних перетвореннях.

Особливості економічного життя АР Крим визначалися такими факторами, як 1) набагато більша за інші регіони України самостійність загальнокримських владних інституцій у формуванні та використанні бюджету автономії, формуванні економічної політики на підпорядкованій їм території; 2) присутність на кримській території російського Чорноморського флоту та економічна і політична активність російських владних інституцій, спрямована на збереження цієї присутності.

– Економічний простір Кримської автономії досліджуваного періоду поступово еволюціонував у напрямку утвердження лібералізованого ринкового господарства постіндустріального типу.

Для народного господарства АРК в цілому впродовж досліджуваного періоду характерними були: чітко окреслена циклічність функціонування; незворотній занепад основних галузей важкої промисловості та повне

зникнення деяких з них (наприклад, залізорудної та чорної металургії); сталий розвиток газонафтодобувної промисловості і альтернативної електроенергетики; посилення залежності сільського господарства від примх природи; зростання економічних диспропорцій між регіонами автономії; зростання залежності від імпорту промислових, значної кількості сільськогосподарських та науково-інформаційних товарів; занепаду місцевих банків і кредитних установ, загальноосвітніх та медичних закладів.

Відстежено етапи приватизації: перший – 1992 – 1995 рр., коли відбувалося часткове, «половинне» роздержавлення або через передачу державних підприємств у строкову і безстрокову оренду трудовим колективам с правом наступного викупу, або через акціонування; другий – 1996 – 1999 рр., коли почала переважати повноцінна приватизація, що здійснювалася шляхом продажу підприємств, закладів та установ за майнові приватизаційні сертифікати і за реальні гроші; третій – 2000 – 2008 рр. – коли здійснювався продаж великих підприємств на конкурсній основі за реальні грошові кошти.

Найбільш ефективні середні, а також неперспективні великі підприємства, до приватизації належали, переважно, до прямого підпорядкування всеукраїнським органам влади, були приватизовані переважно протягом 1996 – 1999 рр.

Приватизація практично не торкнулася банківської сфери. Промінвестбанк і банк «Україна» певною мірою успадкували на території Криму частину матеріальної бази спеціалізованих державних банків, створених в рамках банківської реформи М. Горбачова.

Якісні економічні показники абсолютної більшості приватизованих підприємств не покращилися. У випадках поліпшення фінансових результатів діяльності частини приватизованих підприємств такі результати досягалися шляхом елементарного підвищення відпускних цін на виготовлену продукцію або надані послуги.

– Серед масштабних змін, які відбуваються в сучасному українському суспільстві в цілому, і в кримському регіоні зокрема, особливо відчутними й важливими є перетворення в суспільно-політичній сфері. Найпомітніші зрушення сталися на терені державотворення. Кримська автономія у складі незалежної України пройшла складний шлях становлення, від відтворення 12 лютого 1991 р. Кримської АРСР до Автономної Республіки Крим, яка у 21 жовтня 1998 р. ухвалила власну Конституцію.

Через різні об'єктивні та суб'єктивні обставини конструктивні процеси в 1990-х-2010-х рр. в Криму не завжди переважали над руйнівними. Досить часто позитивна динаміка суспільно-політичного життя в АР Крим залежала від координації дій центральної і регіональної влади, етнополітичної та релігійної ситуації, впливу зовнішніх факторів.

Важливою особливістю суспільно-політичного розвитку АР Крим було створення власних органів державної влади та місцевого самоврядування. Це перш за все Верховна Рада АР Крим та Рада Міністрів. Помітну роль в суспільному житті автономії виконувало Представництво Президента

України в Криму. За період з 1991 р. на посту голови Верховної Ради АР Крим змінилося 8 осіб. Протягом того ж часу Раду Міністрів Криму очолювали 15 осіб. Констатовано безпосередній зв'язок стану суспільно-політичних перетворень в кримському регіоні з діями конкретних представників політичної еліти. В новітній історії АР Крим можна виокремити п'ять періодів процесу суспільно-політичної трансформації регіону, кожний з яких мав характерні тенденції розвитку суспільно-політичної ситуації. Кожен з них об'єктивно був пов'язаний з конкретними іменами президентів, голів уряду, керівників парламенту, впливових політичних лідерів, голів регіонального управління. Загальну суспільно-політичну ситуацію на півострові 1990-х-2010-х рр. обумовлювала не тільки політична конкуренція між різноманітними політичними регіональними елітами, але й етнополітична та етнорелігійна ситуація. Загалом, етнополітична ситуація в АР Крим визначалася взаємодією трьох найбільших етнічних груп Криму – кримських татар, українців і росіян. Головним конфліктогенним чинником етнополітичної ситуації залишалась невирішеність соціально-економічних, соціокультурних, політичних проблем кримськотатарської спільноти. Важливою тенденцією суспільно-політичних трансформацій кримського соціуму була й еволюція міжконфесійних відносин, яка демонструвала посилення конкурентної боротьби в суспільному-політичному житті між двома найчисельнішими етноконфесійними спільнотами – православними та мусульманами.

– Значну роль в реформації суспільно-політичної ситуації в АР Крим відігравали політичні та громадські організації. Більшість з 199 партій зареєстрованих в Україні, мали своїх представників в тих чи інших структурах Криму. Довгий час потужний вплив на розвиток суспільно-політичної ситуації в кримському регіоні мали проросійські партії. Проте тенденцією останніх років була відчутна втрата ними політичного впливу. Вагомий вплив на суспільно-політичне життя Криму мали багаточисельні кримськотатарські організації, найвпливовішою серед яких, був Меджлис. Він, як представницький орган кримських татар, в основному дотримувався мирного шляху інтеграції їх в українське суспільство, не закликав своїх прихильників до силових варіантів вирішення проблем. Вивчення діяльності різних за векторами спрямованості, етнічною та конфесійною складовими політичних та громадських організацій дало можливість зробити висновок про відсутність в 1990-х-2010-х роках об'єктивних підстав для глобальних міжетнічних та міжконфесійних конфліктів в АР Крим. Тим не менш, слід більш ретельно вивчати діяльність організацій, які мають радикальне спрямування на релігійному підґрунті, та окремих громадян, особливо вихідців з арабських країн, які на законних підставах знаходяться в Україні і в Криму.

Оцінюючи загальний стан суспільно-політичної ситуації в АР Крим на кінець досліджуваного в дисертації періоду, можна дійти висновку щодо певного її погіршення в порівнянні з відносною стабільністю кінця 1990-х-початку 2000-х років. Ситуація вимагає комплексного вирішення кримських

проблем. Це дозволить уникнути негативних змін у свідомості мешканців Криму у вигляді зростання сепаратистських настроїв та активізації діяльності радикальних громадсько-політичних сил.

– На основі аналізу даних переписів та інших офіційних статистичних матеріалів показано негативні зміни в динаміці кількості населення, зрушення в статеві-віковому, етнонаціональному та мовному складі населення півострова. Визначено, що в АРК спостерігається значна диспропорція статевої структури населення.

Доведено, що зниження темпів приросту населення півострова за роки незалежності України відбувалось одночасно зі зростанням процесу старіння нації, спричиненого як процесами радянського періоду історії Криму, так і суспільною кризою 1990-х років. Встановлено, що зменшення народжуваності, зростання смертності, зменшення репродуктивного потенціалу призвело до демографічної кризи та значної деформації статево-вікового складу населення АР Крим. Значні зміни відбулися і в етнонаціональному складі мешканців півострова. Особливо помітними вони були серед кримських татар, кількість яких збільшилась більш, ніж у 5 разів. Зросла частка українців, відчутно вплинули на демографічну ситуацію півострова болгари, греки, вірмени. Натомість спостерігалось скорочення чисельності росіян, білорусів, євреїв. Чисельність і статево-віковий склад різних етнічних груп півострова зазнав відчутного впливу міграційних процесів.

– Проаналізовано трансформаційні процеси в соціальній структурі населення автономії. Доведено, що трансформація соціальної структури в 1990-х – 2000-х роках характеризувалась поляризацією соціальних груп населення і диспропорціями в співвідношенні представників вищого, середнього та нижчого класів. Результати Всеукраїнського перепису 2001 року дозволили встановити відмінності між соціальними верствами АР Крим за групами занять, статусом зайнятості та джерелами засобів існування. Дослідження зайнятого населення за видами економічної діяльності дозволяє констатувати наявність великої частки осіб, які працюють у сільському господарстві півострова. На підставі статистичних даних встановлено, що у сфері зайнятості не досягнуто гендерної рівності жінок і чоловіків. Представники жіночої статі обіймають переважно низькооплачувані посади та виконують роботу здебільшого низької кваліфікації. Одночасно спостерігається зростання показників жіночої зайнятості, що негативно позначається на їх репродуктивній поведінці. Заходи Кабінету Міністрів України, спрямовані на покращення демографічної ситуації шляхом запровадження доплат за народження дітей, не призвели до збільшення народжуваності.

Простежено, що в АР Крим періоду незалежної України спостерігається незадовільне працевлаштування осіб молодого покоління. Частка представників найпростіших професій серед зайнятої молоді не відповідає зростанню їх освітнього рівня. Лише в галузі сільського господарства у період між 1989 і 2001 рр. зросла відносна чисельність

зайнятої молоді. Сучасна криза зайнятості досить негативно впливає на демографічну ситуацію автономії внаслідок зростання безробіття серед жінок і молоді.

Проведене дослідження не вичерпує всіх напрямів діяльності органів влади, центрального і місцевого підпорядкування, політичних сил, громадських організацій та органів громадського самоврядування періоду становлення АР Крим щодо означених в дисертації проблем. Подальшого вивчення та всебічного узагальнення потребують сфери культурної, освітньої роботи, медичного обслуговування, інші напрями соціального забезпечення жителів Автономної Республіки Крим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1-Р. Верховна Рада України. Протокольна частина загального відділу.

оп. 16

- 1.1. Спр. 4611. Протоколи №№ 78 – 92 засідань третьої сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання, 25 червня – 05 липня 1991 р., 185 арк.
- 1.2. Спр. 4638. Протоколи №№ 1 – 24 засідань четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, 03 вересня – 09 жовтня 1991 р., 170 арк.
- 1.3. Спр. 4639. Протоколи №№ 25 – 53 засідань четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, 10 жовтня – 05 грудня 1991 р., 206 арк.
- 1.4. Спр. 4640. Протоколи №№ 54 – 71 засідань четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, 06 грудня 1991 р. – 04 січня 1992 р., 164 арк.
- 1.5. Спр. 4704. Стенограми засідань Президії Верховної Ради Української РСР за серпень, т. 1., 16 – 27 серпня 1991 р., 317 арк.
- 1.6. Спр. 4705. Стенограми засідань Президії Верховної Ради Української РСР за серпень, т. 2, 28 – 30 серпня 1991 р., 214 арк.
- 1.7. Спр. 4749. Протоколи №№ 36 – 52 засідань п'ятої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, 10 березня – 09 квітня 1992 р., 187 арк.
- 1.8. Спр. 4787. Протоколи №№ 23 – 42 засідань шостої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, 22 жовтня – 21 листопада 1992 р., 166 арк.
- 1.9. Спр. 4788. Протоколи №№ 43 – 64 засідань шостої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, 14 грудня 1992 р. – 28 січня 1993 р. 180 арк.
- 1.10. Спр. 5272. Протоколи №№ 1 – 31 засідань п'ятої сесії Верховної Ради України, 10 січня – 16 лютого 1996 р., 208 арк.

- 1.11. Спр. 5273. Протоколи №№ 32 – 62 засідань п'ятої сесії Верховної Ради України, 20 лютого – 22 березня 1996 р., 225 арк.
- 1.12. Спр. 5274. Протоколи №№ 63 – 101 засідань п'ятої сесії Верховної Ради України, 23 березня – 05 травня 1996 р., 226 арк.

Ф. Р-2. – Рада Міністрів Української РСР

оп. 15

- 1.13. Спр. 2127. Постанови № 1 – 33 Ради Міністрів Української РСР та матеріали до них, січень – лютий 1991 р., 244 арк.
- 1.14. Спр. 2144. Постанови №191 – 208 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, вересень 1991 р., 233 арк.
- 1.15. Спр. 2145. Постанови №209 – 223 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, вересень 1991 р., 231 арк.
- 1.16. Спр. 2146. Постанови №224 – 244 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, вересень – жовтень 1991 р., 270 арк.
- 1.17. Спр. 2147. Постанови №245 – 273 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, жовтень 1991 р., 222 арк.
- 1.18. Спр. 2148. Постанови №274 – 292 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, жовтень 1991 р., 257 арк.
- 1.19. Спр. 2149. Постанови №293 – 317 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, жовтень – листопад 1991 р., 233 арк.
- 1.20. Спр. 2150. Постанови №318 – 344 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, листопад 1991 р., 259 арк.
- 1.21. Спр. 2151. Постанови №345 – 359 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, листопад – грудень 1991 р., 219 арк.
- 1.22. Спр. 2152. Постанови №360 – 379 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, грудень 1991 р., 202 арк.
- 1.23. Спр. 2153. Постанови №380 – 396 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, грудень 1991 р., 199 арк.
- 1.24. Спр. 2176. Розпорядження № 214 – 233 Кабінету Міністрів України та матеріали до них – серпень – вересень 1991 р., 221 арк.
- 1.25. Спр. 2177. Розпорядження № 234 – 266 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, вересень – жовтень 1991 р., 224 арк.
- 1.26. Спр. 2178. Розпорядження № 267 – 288 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, жовтень 1991 р., 189 арк.

- 1.27.Спр. 2179. Розпорядження № 289 – 317 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, жовтень 1991 р., 238 арк.
- 1.28.Спр. 2180. – Розпорядження № 318 – 342 Кабінету Міністрів України та матеріали до них – жовтень – листопад – 213 арк.
- 1.29.Спр. 2181. Розпорядження № 343 – 371 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, листопад 1991 р., 228 арк.
- 1.30.Спр. 2182. Розпорядження № 372 – 397 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, грудень 1991 р., 266 арк.
- 1.31.Спр. 2183. Розпорядження № 398 – 430 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, грудень 1991 р., 219 арк.
- 1.32.Спр. 2184. Розпорядження № 431 – 457 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, грудень 1991 р., 201 арк.
- 1.33.Спр. 2191. Матеріали засідань Президії Кабінету Міністрів України, 7 жовтня – 21 жовтня 1991 р., 428 арк.
- 1.34.Спр. 2192. Матеріали засідань Президії Кабінету Міністрів України, 4 листопада 1991 р., 296 арк.
- 1.35.Спр. 2193. Матеріали засідань Президії Кабінету Міністрів України, 2 грудня 1991 р., 229 арк.
- 1.36.Спр. 2195. Доповідні записки та довідки працівників відділу з питань роботи виконкомів місцевих Рад народних депутатів, підготовлені по наслідках роботи у відрядженнях для доповіді керівництву Ради Міністрів УРСР, Кабінету Міністрів України, січень – квітень 1991 р., 213 арк.
- 1.37.Спр. 2196. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами, 2 січня – 17 квітня 1991 р., 253 арк.
- 1.38.Спр. 2197 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами – 18 лютого – 23 травня 1991 р. – 242 арк.
- 1.39.Спр. 2198 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами – 15 квітня – 20 серпня 1991 р. – 230 арк.
- 1.40.Спр. 2199. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами, 21 червня – 22 липня 1991 р., 219 арк.
- 1.41.Спр. 2200. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними

країнами, 22 липня – 4 жовтня 1991 р., 252 арк.

- 1.42.Спр. 2201 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами – 21 серпня – 13 листопада 1991 р. – 251 арк.
- 1.43.Спр. 2202 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами – 18 жовтня 1991 р. – 12 лютого 1992 р. – 267 арк.
- 1.44.Спр. 2203 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань торгівельно-економічних зв'язків із зарубіжними країнами – 13 грудня 1991 р. – 25 лютого 1992 р. – 144 арк.
- 1.45.Спр. 2215 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань залучення, надання, використання та погашення іноземних кредитів і інвестицій – 3 січня – 6 квітня 1991 р. – 182 арк.
- 1.46.Спр. 2216 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань залучення, надання, використання та погашення іноземних кредитів і інвестицій – 16 квітня – 23 вересня 1991 р. – 230 арк.
- 1.47.Спр. 2217 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань залучення, надання, використання та погашення іноземних кредитів і інвестицій – 30 липня – 20 листопада 1991 р. – 217 арк.
- 1.48.Спр. 2218 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань залучення, надання, використання та погашення іноземних кредитів і інвестицій – 17 жовтня 1991 р. – 20 січня 1992 р. – 235 арк.
- 1.49.Спр. 2219 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань іноземного туризму – 2 січня 1991 р. – 3 липня 1991 р. – 270 арк.
- 1.50.Спр. 2220 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями з питань іноземного туризму – 4 липня 1991 р. – 21 січня 1992 р. – 258 арк.
- 1.51.Спр. 2295 – Листування з союзними, республіканськими міністерствами, обласними та іншими організаціями про вдосконалення господарського механізму управління відповідними галузями народного господарства республіки – 14 січня – 5 липня 1991 р. – 251 арк.
- 1.52.Спр. 2296 – Листування з союзними, республіканськими міністерствами, обласними та іншими організаціями про вдосконалення господарського механізму управління відповідними галузями народного господарства

республіки – 1 липня – 23 серпня 1991 р. – 242 арк.

- 1.53.Спр. 2297 – Листування з союзними, республіканськими міністерствами, обласними та іншими організаціями про вдосконалення господарського механізму управління відповідними галузями народного господарства республіки – 26 серпня – 30 грудня 1991 р. – 152 арк.
- 1.54.Спр. 2300 – Листування з міністерствами і відомствами з фінансових питань , що вносяться урядом УРСР на розгляд Союзного уряду, міністерств і центральних установ Союзу РСР – 24 грудня 1990 р. – 5 червня 1991 р. – 234 арк.
- 1.55.Спр. 2301 – Листування з міністерствами і відомствами з фінансових питань , що вносяться урядом УРСР на розгляд Союзного уряду, міністерств і центральних установ Союзу РСР – 4 червня – 28 серпня 1991 р. – 241 арк.
- 1.56.Спр. 2302 – Листування з міністерствами і відомствами з фінансових питань , припинення фінансування з коштів СРСР – 28 серпня 1990 р. – 23 грудня 1991 р. – 78 арк.
- 1.57.Спр. 2303 – Листування з фінансових питань міністерств і відомств УРСР та підпорядкованих їм підприємств і організацій – 4 січня – 29 травня 1991 р. – 186 арк.
- 1.58.Спр. 2304 – Листування з фінансових питань міністерств і відомств УРСР та підпорядкованих їм підприємств і організацій – 12 травня – 16 жовтня 1991 р. – 179 арк.
- 1.59.Спр. 2305 – Листування з фінансових питань міністерств і відомств УРСР та підпорядкованих їм підприємств і організацій – 4 вересня – 4 листопада 1991 р. – 154 арк.
- 1.60.Спр. 2306 – Листування з фінансових питань міністерств і відомств УРСР та підпорядкованих їм підприємств і організацій – 18 жовтня 1991 р. – 20 січня 1992 р. – 174 арк.
- 1.61.Спр. 2307 – Листування з фінансових питань виконкомів обласних, міських, районних Рад народних депутатів Української РСР і підпорядкованих їм підприємств, установ і організацій – 8 січня – 17 квітня 1991 р. – 215 арк.
- 1.62.Спр. 2308 – Листування з фінансових питань виконкомів обласних, міських, районних Рад народних депутатів Української РСР і підпорядкованих їм підприємств, установ і організацій – 4 квітня – 17 липня 1991 р. – 237 арк.
- 1.63.Спр. 2309 – Листування з фінансових питань виконкомів обласних, міських, районних Рад народних депутатів Української РСР і підпорядкованих їм підприємств, установ і організацій – 11 червня – 19 листопада 1991 р. – 270

арк.

- 1.64.Спр. 2310 – Листування з фінансових питань виконкомів обласних, міських, районних Рад народних депутатів Української РСР і підпорядкованих їм підприємств, установ і організацій – 14 жовтня – 27 січня 1992 р. – 254 арк.
- 1.65.Спр. 2314. Листування про роботу Міністерства фінансів УРСР, Укрбанків, Держбанку РСР, Промбанку СРСР, Агробанку СРСР, Ощадбанку СРСР, Головдержстраху УРСР, їх місцевих органів – 12 червня – 30 грудня 1991 р. – 204 арк.
- 1.66.Спр. 2318. Листування з міністерствами і відомствами про встановлення і застосування цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а також тарифів на перевезення та інші послуги, що надаються народному господарству і населенню – 10 серпня – 30 грудня 1991 р. – 234 арк.
- 1.67.Спр. 2319. Листування з міністерствами і відомствами про забезпечення України матеріально-технічними ресурсами в поточному році – 16 січня – 2 грудня 1991 р. – 192 арк.
- 1.68.Спр. 2476. Листування з міністерствами і відомствами про розвиток і роботу рибного господарства, переробку і реалізацію рибної продукції, охорону, безпеку мореплавства і портовий нагляд флоту рибної промисловості – 1 липня 1991 р. – 1 квітня 1992 р. – 187 арк.
- 1.69.Спр. 2497. Листування з міністерствами і відомствами про удосконалення управління, діяльності і розвиток нових агропромислових формувань, кооперації, сільських господарств, оренди та інших нових форм організації праці – 12 травня – 18 грудня 1991 р. – 220 арк.
- 1.70.Спр. 2628. Постанови № 337 – 366 Кабінету Міністрів України та матеріали до них , червень – липень 1992 р., 261 арк.
- 1.71.Спр. 2646. Постанови № 718 – 741 Кабінету Міністрів України та матеріали до них, грудень 1992 р., 214 арк.
- 1.72.Спр. 2673. Розпорядження № 835 – 870 Кабінету Міністрів України та матеріали до них – грудень – 317 арк.
- 1.73.Спр. 2674.– Декрети Кабінету Міністрів України та матеріали до них №№ 1 – 26– грудень – 204 арк.
- 1.74.Спр. 2695 – Листування з міністерствами та відомствами з питань розгляду пропозицій іноземних фірм, компаній, установ, банків тощо про співробітництво з ними – 10 січня – 28 квітня 1992 р. – 297 арк.
- 1.75.Спр. 2810 – Листування з міністерствами і установами з питань роботи Національного банку України і комерційних спеціалізованих банків,

- грошовий обіг і використання кредитних ресурсів, розрахунків у господарстві – 13 листопада 1992 р. – 10 січня 1993 р. – 302 арк.
- 1.76.Спр. 2883 – Листування з органами управління України та інших держав про співробітництво, власність та організаційні структури господарювання – 10 січня 1992 р. – 2 березня 1993 р. – 200 арк.
- 1.77.Спр. 2934 – Листування з міністерствами та відомствами з питань розвитку та експлуатаційної діяльності залізниць – 1 жовтня 1992 р. – 25 лютого 1993 р. – 297 арк.
- 1.78.Спр. 3113 – Додатки до Постанови № 318 Кабінету Міністрів України. Показники індикативного плану (прогнозу) економічного і соціального розвитку України на 1993 рік. Блок Б. Забезпечення досягнення цілей індикативного плану. Розділ II. Державні контракти в державне замовлення. Том I – том III, ч. 1, квітень 1993 р., 125 арк.
- 1.79.Спр. 3144 – Постанови Кабінету Міністрів України та матеріали до них № 860 – 873, жовтень 1993 р., 238 арк.
- 1.80.Спр. 3202. – Матеріали засідань Кабінету Міністрів України – 5 січня – 19 січня 1993 р. – 356 арк.
- 1.81.Спр. 3246 – Листування з міністерствами і відомствами про розгляд пропозицій іноземних фірм, компаній, установ, банків тощо з питань співробітництва – 13 квітня 1993 р. – 10 березня 1994 р. – 206 арк.
- 1.82.Спр. 3315 – Листування з міністерствами, відомствами, іншими організаціями з питань створення і функціонування конкретних спеціальних (вільних) економічних зон – 27 травня 1993 р. – 11 липня 1994 р. – 226 арк.
- 1.83.Спр. 3347 – Зведені матеріали та інформації комісії Верховної Ради з різних питань економічного розвитку, вдосконалення управління і ринкових відносин – 31 грудня 1992 р. – 1 червня 1993 р. – 241 арк.
- 1.84.Спр. 3348 – Листування з місцевими радами, міністерствами і відомствами з питань розвитку ринкових відносин та вдосконалення управління – 25 лютого – 27 грудня 1993 р. – 210 арк.
- 1.85.Спр. 3364 – Листування з міністерствами і установами з питань роботи Національного банку України і комерційних спеціалізованих банків – 4 січня – 3 серпня 1993 р. – 257 арк.
- 1.86.Спр. 3476 – Листування з міністерствами, відомствами та громадськими організаціями з питань регулювання відносин власності та оренди – 10 січня – 20 серпня 1993 р. – 335 арк.

- 1.87.Спр. 3486. Листування з Фондом державного майна та Мінекономіки з питань приватизації, 4 січня 1993 р. – 28 грудня 1993 р., 166 арк.
- 1.88.Спр. 3561 – Листування з міністерствами і відомствами про розвиток ринкових відносин, приватизацію, оренду та агропромислову інтеграцію – 6 серпня 1993 р. – 21 листопада 1994 р. – 319 арк.
- 1.89.Спр. 3632 – Листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями про повернення кримських татар, депортованих осіб інших національностей до Криму, діяльність Фонду депортованих народів Криму, Республіканської комісії у правах депортованих народів Криму – 12 січня 1993 р. – 24 січня 1994 р. – 272 арк.
- 1.90.Спр. 3801. Протоколи № 4 – 7 засідань Кабінету Міністрів України, 1 серпня – 3 жовтня 1994 р., 157 арк.
- 1.91.Спр. 3802. Матеріали засідань Кабінету Міністрів України – 13 січня 1994 р. – 250 арк.
- 1.92.Спр. 3920. Документи з питань ринку цінних паперів та обслуговування внутрішнього державного боргу (інформації, звіти, пропозиції тощо, 17 січня 1994 р. – 11 січня 1995 р., 223 арк.
- 1.93.Спр. 3970. – Доповідні записки, інформації та інші документи про контроль за виконанням постанов, розпоряджень, інших рішень Кабінету Міністрів України з питань розвитку і роботи підприємств нафтової і газової промисловості. – 25 січня – 17 листопада 1994 р. – 105 арк.
- 1.94.Спр. 3991. – Листування з центральними та обласними організаціями з питань приватизації. – 3 червня 1993 р. – 31 жовтня 1994 р. – 18 арк.
- 1.95.Спр. 4053. – Листування з місцевими органами влади з питань приватизації. – 4 січня 1994 р. – 23 грудня 1994 р. – 200 арк.
- 1.96.Спр. 4059. – Листування з підприємствами та об'єднаннями з питань приватизації. – 5 серпня 1994 р. – 28 грудня 1994 р. – 128 арк.
- 1.97.Спр. 4098. – Листування з міністерствами, відомствами та обласними організаціями про роботу консервної, овочесушильної, спиртової, лікеро-горілчаної, виноробної промисловості, галузі по виробництву продуктів дитячого харчування. – 3 жовтня 1994 р. – 14 березня 1995 р. – 337 арк.
- 1.98.Спр. 4200. – Листування з міністерствами, відомствами, держадміністраціями, міжнародними, зарубіжними та іншими організаціями про повернення кримських татар, депортованих осіб інших національностей до Криму, діяльність Фонду депортованих народів Криму,

Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму. – 20 січня – 19 грудня 1994 р. – 279 арк.

- 1.99.Спр. 4321. – Постанови №№ 488 – 502 Кабінету Міністрів України та документи до них – 04 – 08 липня 1995 р. – 276 арк.
- 1.100.Спр. 4476. – Листування з міністерствами та відомствами про розвиток ринкових відносин, приватизацію, оренду та агропромислову інтеграцію – 20 лютого – 11 квітня 1995 р. – 305 арк.
- 1.101.Спр. 4508. – Листування з міністерствами, відомствами та громадськими організаціями з питань регулювання відносин власності та оренди – 14 лютого – 29 грудня 1995 р. – 305 арк.
- 1.102.Спр. 4548. – Листування з Адміністрацією Президента України, міністерствами та відомствами щодо організації виконання Указу Президента України «Про заходи щодо проведення експерименту у Північно-кримській експериментальній економічній зоні «Сиваш» - 26 листопада 1995 р. – 28 жовтня 1996 р. – 148 арк.
- 1.103.Спр. 4572. – Листування з міністерствами, відомствами та іншими організаціями з питань створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон «Керч-Тамань» та «Севастополь» - 13 лютого – 03 липня 1995 р. – 149 арк.
- 1.104.Спр. 4576. – Листування з міністерствами, відомствами та іншими організаціями з питань створення і функціонування спеціальної (вільної) економічної зони «Сиваш» - 3 липня – 22 серпня 1995 р. – 81 арк.
- 1.105.Спр. 4627. – Листування з міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, облдержадміністраціями, зарубіжними, та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних фондів, товариств та об'єднань, політичних партій, організацій і рухів – 04 січня – 15 лютого 1995 р. – 214 арк.
- 1.106.Спр. 4716. – Листування з міністерствами і відомствами про роботу водного транспорту та розвиток його матеріально-технічної бази – 25 травня – 25 грудня 1995 р. – 171 арк.
- 1.107.Спр. 4844 – Протоколи №№ 22 – 24 засідань Кабінету Міністрів України – 04 листопада – 25 грудня 1995 р. – 209 арк.
- 1.108.Спр. 5717 – Постанови №№ 269 – 284 Кабінету Міністрів України та документи до них – 25 – 31 березня 1997 р. – 220 арк.
- 1.109.Спр. 5862 – Документи (листи, доручення, інформації, тощо) з питань розвитку ринкових відносин приватизації, оренди, та агропромислової

інтеграції, включаючи плани економічного і соціального розвитку, держконтракт, держзамовлення, заходи по їх виконанню – 21 квітня – 06 серпня 1997 р. – 210 арк.

- 1.110.Спр. 5889 – Листування з міністерствами, відомствами та громадськими організаціями з питань регулювання відносин власності та оренди – 23 січня – 19 вересня 1997 р. – 281 арк.
- 1.111.Спр. 5899 – Листування з Фондом державного майна України та Мінекономіки з питань приватизації – 15 січня – 02 квітня 1997 р. – 260 арк.
- 1.112.Спр. 5918 – Листування з підприємствами, організаціями та установами з питань демонополізації та антимонопольного регулювання – 02 жовтня – 21 жовтня 1997р. – 63 арк.
- 1.113.Спр. 5944 – Листування з міністерствами і відомствами щодо створення і функціонування вільних економічних зон «Яворів», «Славутич», «Манганари», «Адалик», «Сиваш», «Чоп-Захонь» - 09 квітня – 16 грудня 1997 р. – 351 арк.
- 1.114.Спр. 5945 – Листування з міністерствами і відомствами щодо створення і функціонування вільних економічних зони «Рені» і «Сиваш» - 01 липня – 21 серпня 1997 р. – 316 арк.
- 1.115.Спр. 6012 – Листування з міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними і зарубіжними організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств, фондів та об'єднань – 17 січня – 22 грудня 1997 р. – 71 арк.
- 1.116.Спр. 6019 – Листування з міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними і зарубіжними організаціями з питань розвитку туризму, роботу туристичних організацій та підприємств – 13 січня – 19 вересня 1997 р. – 18 арк.
- 1.117.Спр. 6020 – Листування з міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, обласними держадміністраціями, міжнародними і зарубіжними організаціями про розвиток і роботу курортів і санаторіїв – 16 січня – 29 серпня 1997 р. – 204 арк.
- 1.118.Спр. 6131 – Доповідні записки, інформації та інші документи по контролю за виконанням постанов (розпоряджень) Кабінету Міністрів України з питань роботи водного транспорту та розвитку його матеріально-технічної бази, т. 1– 11 березня – 29 грудня 1997 р. – 164 арк.
- 1.119.Спр. 6214 – Інформація Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій

щодо виконання Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996 – 2000 роки станом на 01 липня 1997 року – 21 – 05 серпня 1997 р. – 192 арк.

- 1.120.Спр. 6363 – Документи (рішення про утворення, списки, протоколи, довідки тощо) Міжвідомчої постійної комісії при Кабінеті Міністрів України з питань координації взаємодії центральних органів виконавчої влади з відповідними органами Автономної Республіки Крим – 14 січня – 19 квітня – 26 арк.
- 1.121.Спр. 6376 – Листування з Верховною Радою Автономної Республіки Крим , Радою міністрів Автономної Республіки Крим, з органами місцевого самоврядування, депутатами місцевих рад та місцевими державними адміністраціями з питань їх діяльності – 21 грудня 1996 р. – 14 січня 1997 р. – 273 арк.
- 1.122.Спр. 6384 – Листування з Верховною Радою Автономної Республіки Крим , Радою міністрів Автономної Республіки Крим, з органами місцевого самоврядування, депутатами місцевих рад та місцевими державними адміністраціями з питань їх діяльності – 10 грудня – 25 грудня 1997 р. – 67 арк.
- 1.123.Спр. 6502 – Постанови №№ 169 – 179 Кабінету Міністрів України та документи до них – 16 лютого 1998 р. – 234 арк.

Ф. 5233 Адміністрація Президента України Л.М. Кравчука

оп.1

- 1.124.Спр. 13. Документи про визначення статусу Республіки Крим, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків України та ін. (закон, постанова, угода, декларація, протокол, листування), 12 березня – 18 грудня 1992 р., 137 арк.
- 1.125.Спр. 54. Документи про роботу Верховної Ради України по створенню в Україні умов використання ядерної енергії та радіаційно небезпечних технологій, участь у роботі Меджлісу кримсько-татарського народу та вирішення міжконфесійних конфліктів (указ, постанова, розпорядження, витяг з протоколу, доповідна записка, довідка, схема, листування), 2 січня – 31 грудня 1992 р., 176 арк.
- 1.126.Спр. 58. Документи про текст присяги на вірність Україні, забезпечення народного господарства України паливно-мастильними матеріалами, ситуацію в Криму та ін. (запит, звернення, протоколи, довідки, листування), 21 січня – 25 грудня 1992 р., 122 арк.

- 1.127.Спр. 64. Документи про суспільно-політичну ситуацію у Криму, створення Державної Думи України та ін. (відомості, інформація, листування), 11 січня – 25 квітня 1992 р., 167 арк.
- 1.128.Спр. 183. Документи про стабілізацію політичної і економічної ситуації в м. Севастополі, стан справ з розміщенням іноземних представництв у м. Києві, забезпечення житлом військовослужбовців у Миколаївській області та ін. (постанова, звернення, протокол, заява, довідки, інформація, телеграма, листування), 4 січня – 1 червня 1993 р., 145 арк.
- 1.129.Спр. 188. Документи про передачу Центрального ремонтного заводу в підпорядкування Мінмашпрому, підписання економічної угоди з Російською Федерацією, Республікою Беларусь та кризову ситуацію у Криму та ін. (постанова, звернення, рішення, протокол, вимога, заяви, доповідна записка, листування), 1 липня – 29 грудня 1993 р., 136 арк.
- 1.130.Спр. 398. Документи про врегулювання взаємин між урядами України та Автономної Республіки Крим, проведення реформ в Криму та ін. (указ, розпорядження, постанова, рішення, протокол, заява, доповідні записки, інформації, листування), 18 січня – 7 липня 1994 р., 111 арк.
- 1.131.Спр. 404. Документи про погіршення економічної ситуації в країні, ситуацію в Автономній Республіці Крим і ін. (звернення. Заяви, інформації, телеграми, листування), 10 січня – 24 червня 1994 р., 211 арк.

Державний архів Автономної Республіки Крим

Ф Р-4993 Верховный совет Автономной Республики Крым

оп. 1

- 1.132. Спр. 53 Материалы к Закону Республики Крым от 6 мая 1992 года №76а- I «Конституция Республики Крым.», 265 арк.
- 1.133.Спр. 69 Протоколы заседаний Президиума Верховного Совета Крымской АССР №№1–7 (нормативно-правовые акты №№1-I – 17-I и материалы к ним), 9 января – 22 февраля 1992 г., 86 арк.
- 1.134.Спр. 71 Протоколы №№8–19 заседаний Президиума Верховного Совета Крыма (нормативно-правовые акты №№37-I – 79-I), 12 марта – 14 мая 1992 г., 99 арк.
- 1.135.Спр 82 Переписка с Президентом Украины по правовым и экономическим вопросам, 3 января –10 августа 1992 г., 37 арк.
- 1.136.Спр. 84 Переписка с Кабинетом Министров Украины и министерствами Украины по правовым и экономическим вопросам, 14 января – 17 апреля

1992 г., 27 арк.

- 1.137.Спр 85 Переписка с государственными деятелями Российской Федерации по правовым и внешнеэкономическим вопросам, 29 января – 15 декабря 1992 г., 29 арк.
- 1.138.Спр. 86 Информации Центральной комиссии по общекрымскому референдуму о мероприятиях по подготовке и проведению общекрымского референдума, 29 января – 14 сентября 1992 г., 97 арк.
- 1.139.Спр. 95 Материалы (справки, информации, проекты) по экономическому и культурному сотрудничеству с зарубежными государствами, 25 марта – 4 декабря 1992 г., 60 арк.
- 1.140.Спр. 108 Нормативно-правовые акты №№ 274-I – 285-I и материалы к ним, 26 марта 1993 г., 282 арк.
- 1.141.Спр 113 Нормативно-правовые акты №№ 288-I – 291-I и материалы к ним, 22 апреля 1993 г., 248 арк.
- 1.142.Спр. 122 Протокол пленарного заседания №37 тринадцатой сессии первого созыва. Материалы к постановлению Верховного Совета Крыма от 1 июля 1993 года №364-I «О проекте Закона Республики Крым «О выборах Президента Республики Крым», 1 июня 1993 г., 225 арк.
- 1.143.Спр. 132 Протокол №№ 36–42 заседания Президиума. Нормативно-правовые акты №№ 236–328- I и материалы к ним, 12 февраля – 28 мая 1993 г., 148 арк.
- 1.144.Спр.138. Протоколы заседаний Президиума Верховного Совета Крыма №№43–52 (нормативно-правовые акты №239-I – 452-I и материалы к ним), 7 июня – 7 декабря 1993 г., 145 арк.
- 1.145.Спр.158 Материалы (справки, сообщения, информации) социально-экономической ситуации в Крыму, 11 января – 2 декабря 1993 г., 227 арк.
- 1.146.Спр. 161 Информации органов внутренних дел о состоянии борьбы с преступностью, 6 января – 27 декабря 1993 г., 211 арк.
- 1.147.Спр. 163 Материалы о ходе выполнения постановления Верховного Совета Крыма № 158- I от 25 сентября 1992 г. «О разграничении государственного имущества санаторно-курортных учреждений, расположенных на территории Крыма», 5 января – 1 декабря 1993 г., 273 арк.
- 1.148.Спр. 216 Протоколы №№ 68, 69 стенограмма первой сессии I созыва (нормативно-правовые акты №№198- I, 200- I и материалы к ним). Том 39, 30 сентября 1994 г., 90 арк.

- 1.149.Спр. 244. Протоколы заседаний Президиума Верховного Совета Крыма №№ 1–20 (нормативно-правовые акты №№ 25- I – 150- I и материалы к ним), 13 мая – 29 августа 1994 г., 317 арк.
- 1.150.Спр 246 Переписка с Президентом Украины по правовым и экономическим вопросам, 7 января – 29 декабря 1994 г., 30 арк.
- 1.151.Спр. 247 Переписка с Верховной Радой Украины по правовым вопросам, 11 мая – 29 декабря 1994 г., 39 арк.
- 1.152.Спр. 251 Материалы (отчеты, справки, информации) о состоянии борьбы с преступностью на территории Республики Крым, 2 февраля – 29 декабря 1994 г., 141 арк.
- 1.153.Спр. 252 Материалы по проблеме Черноморского флота и города Севастополя, 22 февраля – 20 декабря 1994 г., 32 арк.
- 1.154.Спр. 254 Материалы (справки, отчеты, информации) о деятельности Президента Республики Крым, 31 января – 28 сентября 1994 г., 83 арк.
- 1.155.Спр.259 Протоколы №№ 9–10 заседаний комиссии по вопросам восстановления прав реабилитированных и материалы к ним, 26 января – 12 апреля 1994 г., 246 арк.

Ф. Р-4973 Совет Министров Автономной Республики Крым, г.

Симферополь

оп.1

- 1.156.Спр.43 Переписка с Советом Министров, министерствами и ведомствами Украины по вопросам экономики и финансов, 27 марта – 27 декабря 1991 г., 221 арк.
- 1.157.Спр. 133 Переписка с Верховными Советами Украины и Республики Крым, министерствами и ведомствами о возвращении и обустройстве деоптированных народов, 8 января – 29 декабря 1992 г., 304 арк.
- 1.158.Спр.134 Переписка с Кабинетом Министров Украины, министерствами и ведомствами по вопросам социальной политики, науки, образования и культуры, 15 января – 3 декабря 1992 г., 327 арк.
- 1.159.Спр. 135 Переписка с Кабинетом Министров Украины, Верховным Советом Республики Крым, министерствами и ведомствами по вопросам экономики, финансов, внешнеэкономических связей, строительства и изменения форм собственности, 22 января – 7 декабря 1992 г., 326 арк.
- 1.160.Спр.140 Справки, информации Совета Министров, его отделов, управлений, комитетов, предприятий и организаций о работе в условиях восстановления автономии Крыма, 13 апреля – 14 декабря 1992 г., 187 арк.

- 1.161.Спр.207 Переписка с Кабинетом Министров Украины, министерствами и ведомствами по вопросам межнациональных отношений, возвращения и обустройства депортированных граждан, 18 января – 24 декабря 1993 г., 267 арк.
- 1.162.Спр. 208. Переписка с Кабинетом Министров Украины, Верховным Советом Республики Крым, министерствами, ведомствами по вопросам экономики, финансов, внешнеэкономических связей, агропромышленного комплекса и изменения форм собственности, 25 января – 10 декабря 1993 г., 388 арк.
- 1.163.Спр.287 Переписка с Кабинетом Министров Украины, Администрацией Президента Крыма, министерствами, ведомствами по вопросам экономики и финансов, строительства, развития агропромышленного комплекса, изменения форм собственности и охраны окружающей природной среды, 5 января – 6 декабря 1994 г., 311 арк.
- 1.164.Спр 290 Переписка с Кабинетом Министров Украины, Верховным Советом и Президентом Крыма, министерствами и ведомствами по вопросам социальной политики, 17 января – 21 декабря 1994 г., 256 арк.
- 1.165.Спр. 340. Переписка с Кабинетом Министров Украины, министерствами, ведомствами по вопросам социально-политической обстановки в Автономной Республике Крым, 10 января – 5 декабря 1995 г., 163 арк.
- 1.166.Спр.341. Переписка с министерствами и ведомствами по вопросам занятости, состояния рынка труда и качественном составе кадров, деятельности местных органов власти, 20 января – 22 декабря 1995 г., 99 арк .
- 1.167.Спр.344 Переписка с Кабинетом Министров Украины, Верховным Советом Крыма, министерствами и ведомствами Украины и Автономной Республики Крым по вопросам экономического развития, финансов, работы промышленности, транспорта и связи. – Том 1, 10 января – 3 июля 1995 г., 318 арк.
- 1.168.Спр. 408 Переписка с Кабинетом Министров Украины, министерствами и ведомствами по вопросам бюджета, финансов, ценообразования, состояния рынков труда и кадровой работы, 23 января – 29 ноября 1996 г., 214 арк.
- 1.169.Спр. 410 Переписка с Кабинетом Министров Украины, министерствами, ведомствами по вопросам работы промышленности и сельского хозяйства, 29 января – 12 декабря 1996 г., 222 арк.

- 1.170.Спр 412 Переписка с Администрацией Президента Украины, Кабинетом Министров Украины, министерствами и ведомствами по вопросам приватизации и изменения форм собственности, 09 января – 12 декабря 1996 г., 177 арк.
- 1.171.Спр 413 Отчет о работе Правительства Автономной Республики Крым за 1996 год, 28 арк.
- 1.172.Спр. 468 Переписка с министерствами и ведомствами Украины и Автономной Республики Крым по вопросам финансов, ценообразования, инновационной деятельности, 22 января – 18 декабря 1997 г., 182 арк.
- 1.173.Спр. 469 Переписка с Верховной Радой Украины, Верховного Совета Автономной Республики Крым, Советом Федерацией независимых профсоюзов Крыма, министерствами и ведомствами по вопросам социально-экономической обстановки в республике, 03 января – 12 июля 1997 г., 229 арк.
- 1.174.Спр. 588 Переписка с Администрацией Президента и Кабинетом Министров Украины, Верховной Радой Автономной Республики Крым, министерствами и ведомствами Украины и Крыма по вопросам межнациональных отношений, возвращения и обустройства депортированных граждан, 06 января – 03 июня 1999 г., 207 арк.
- 1.175.Спр 590 Переписка с Кабинетом Министров Украины, министерствами и ведомствами Украины и Крыма по вопросам экономического развития и приватизации и изменения форм собственности, 22 января – 30 декабря 1999 г., 275 арк.
- 1.176.Спр. 751 Переписка с Кабинетом Министров, Администрацией Президента, министерствами и ведомствами Украины; Верховной Радой, горисполкомами, райгосадминистрациями, министерствами, учреждениями и организациями Автономной Республики Крым по вопросам социально-экономического развития, стабилизации экономики, научно-технического прогресса, 25 сентября – 24 декабря 2001 г., 249 арк.
- 1.177.Спр. 862 Докладная записка о состоянии исполнительской дисциплины в министерствах, республиканских комитетах, других органах управления Автономной Республики Крым в 2002 году, 24 июля – 22 октября 2002 г., 42 арк.
- 1.178.Спр. 969 Переписка с Кабинетом Министров, Администрацией Президента, министерствами, госкомитетами, учреждениями Украины; Верховной Радой, горрайисполкомами, райгосадминистрациями,

министерствами, рескомитетами, учреждениями Автономной Республики Крым по вопросам собственности и приватизации объектов Автономной Республики Крым, 20 января – 01 декабря 2003 г., 115 арк.

- 1.179.Спр. 1187 Депутатские запросы и письма депутатов Украины и Автономной Республики Крым по социально-экономическим проблемам и вопросам общественно-политической жизни в Автономной Республике Крым. Том 1, 28 февраля – 10 июня 2005 г., 319 арк.
- 1.180.Спр.1192 Переписка с Кабинетом Министров, Администрацией Президента, министерствами, госкомитетами, учреждениями Украины; Верховной Радой, исполкомами городских и районных советов, райгосадминистрациями, рескомитетами, учреждениями и организациями АРК по вопросам социально-экономического развития и стабилизации экономики в Республике. Том 1, 1 февраля – 13 июня 2005 г., 303 арк.
- 1.181.Спр.1197 Переписка с Кабинетом Министров, Администрацией Президента, министерствами, госкомитетами, учреждениями Украины; Верховной Радой, исполкомами городских и районных советов, райгосадминистрациями, рескомитетами, учреждениями и организациями АРК о работе и развитии среднего и малого предпринимательства, кооперативов и акционерных обществ, 9 марта – 19 декабря 2005 г., 228 арк.
- 1.182.Спр.1199 Переписка с Кабинетом Министров, Администрацией Президента, министерствами, госкомитетами, учреждениями Украины; Верховной Радой, исполкомами городских и районных советов, райгосадминистрациями, рескомитетами, учреждениями и организациями АРК во вопросам работы агропромышленного комплекса, агрофирм и фермерских хозяйств. – 17.01–28.12.2005. – 222 арк.

Ф. Р-5058 Комитет по делам депортированных народов Совета Министров Республики Крым

оп.1

- 1.183.Спр.2. Приказы по основной деятельности, 5 октября – 26 декабря 1990 г., 14 арк.
- 1.184.Спр.5. Распоряжения по основной деятельности, 20 июля – 31 декабря 1991 г., 20 арк.
- 1.185.Спр.8. Приказы по основной деятельности. Том 1, 4 января – 28 мая 1992 г., 79 арк.
- 1.186.Спр.9. Приказы по основной деятельности. Том 2, 1 июня – 31 августа 1992 г., 119 арк.

1.187.Спр.13. Приказы по основной деятельности, 18 октября – 30 ноября 1993 г., 159 арк.

1.188.Спр.14. Распоряжения №№ 1–150 по основной деятельности, 12 января – 15 ноября 1993 г., 201 арк.

Ф. Р-5059 Управление по делам депортированных армян, болгар, греков и немцев при Совете Министров Республики Крым.

оп. 1

1.189.Спр 2. Приказ по основной деятельности, 16 июня – 11 декабря 1992 г., 26 арк.

1.190.Спр.3. Годовой отчет о работе управления за 1992 г. – 10 арк.

1.191.Спр. 5. Приказы по основной деятельности, 13 января – 1 ноября 1993 г., 32 арк.

1.192.Спр. 6. Концепция возвращения в Крым армян, болгар, греков и немцев на период 1993–2000 годов, 15 арк.

1.193.Спр. 7. План государственных капитальных вложений по программе возвращения армян, болгар, греков, и немцев на 1993 г., 17 арк.

Ф. Р-5088 Государственный комитет по делам национальностей и депортированных граждан Автономной Республики Крым.

оп.1

1.194.Спр. 2. Приказы по основной деятельности, 30 ноября – 27 декабря 1993 г., 8 арк.

1.195.Спр. 3. Распоряжения по основной деятельности, 23 ноября – 31 декабря 1993 г., 15 арк.

1.196.Спр. 7. Приказы по основной деятельности, 3 января – 26 декабря 1994 г., 78 арк.

1.197.Спр. 11. Протоколы заседаний коллегии, 3 марта – 29 декабря 1994, 178 арк.

1.198.Спр. 12. Справки и информации о ходе возвращения депортированных граждан, миграционной обстановке и работе с беженцами, 9 февраля – 4 августа 1994 г., 18 арк.

1.199.Спр. 16. Приказы по основной деятельности, 3 января – 19 декабря 1995 г., 69 арк.

1.200.Спр. 22. Отчет, справка, информации о работе по возвращению и обустройству депортированных граждан за 1995 год, 18 арк.

1.201.Спр.23. Акты и справки о проверке использования бюджетных средств, выделенных национально-культурным обществам, 21 июля – 6 сентября

1995 г., 27 арк.

- 1.202.Спр. 26. Приказы по основной деятельности, 3 января – 5 декабря 1996 г., 54 арк.
- 1.203.Спр. 38 Протоколы заседаний коллегии, 28 марта – 27 декабря 1996 г., 96 арк.
- 1.204.Спр.39. Справки и информации о ходе возвращения, социально-экономического обустройства и культурного возрождения депортированных народов, 21 мая – 31 декабря 1996 г., 38 арк.
- 1.205.Спр.40. Схема распределения возвращающихся депортированных армян, болгар, греков и немцев на период до 2020 года и отзывы на нее, 1996 г., 221 арк.
- 1.206.Спр. 57. Справки и информации о ходе возвращения, социально-экономического обустройства и культурного возрождения депортированных народов, 5 марта – 31 декабря 1997 г., 30 арк.

Поточні архіви

Архів Комітету у справах релігій при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим

- 1.207.Информация о работе по делам религий при Совете Министров Автономной Республики Крым за 1999 год. Документ № 269/02 від 23 грудня 1999 р.
- 1.208.Інформаційний звіт за 2000 р. Документ № 06/02 від 15 січня 2001 р.
- 1.209.Пояснювальна записка до статистичного звіту по Автономній Республіці Крим за 2001 р. Документ № 480/02 від 14 грудня 2001 р.

Архів Комітету в справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим

- 1.210.Дані про етнонаціональний склад населення Криму на 1 січня 2006 р.
- 1.211.Данные о численности населения АРК за 2006 г.
- 1.212.Національний склад населення Автономної Республіки Крим за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

2. Опубліковані документи та матеріали, статистичні довідники

- 1.213. Автономна Республіка Крим у цифрах у 2002 р.: Статистичний довідник / За ред. В.І. Колесник. – Сімферополь, 2003. – 196 с.

- 1.214. Автономна Республіка Крим у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник / Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим. – Сімферополь, 2005. – 189 с.
- 1.215. Автономна Республіка Крим у цифрах у 2005 році: Короткий статистичний довідник / Головне управління статистики в АР Крим. – Сімферополь, 2006. – 230 с.
- 1.216. Автономна Республіка Крим у цифрах у 2006 році: Короткий статистичний довідник / Головне управління статистики в АР Крим. – Сімферополь, 2007. – 240 с.
- 1.217. Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII – XXI вв. – Симферополь: Таврия, 2006. – 72 с.
- 1.218. Акт про державну самостійність Республіки Крим // Відомості Верховної Ради України. –1992. – № 5. – С. 243.
- 1.219. Громадські організації в Україні у 2010 році: Стат. бюлетень / Відповід. за вип. І. Калачова; Державна служба статистики України. – К.: Держкомстат України, 2011. – 153 с.
- 1.220. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Статистичні матеріали (1989 – 1999) / Ю. Білуха та ін. – К.: Абрис, 2000. – 200 с.
- 1.221. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – К.: Абрис, 2001. – 416 с.
- 1.222. Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення України 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2004. – 382 с.
- 1.223. Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності: Статистичний збірник. 2008 / За ред. І.М. Жук. – К.: Держкомстат України, 2009. – 327 с.
- 1.224. Зайняте населення України. Кількість населення та його розподіл за видами економічної діяльності за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К. Держкомстат України, 2004. – 643 с.
- 1.225. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2004. – 615 с.

- 1.226. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за статусом діяльності: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К. Держкомстат України, 2004. – 373 с.
- 1.227. Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Із змін. і доп. внесеними Законом України від 30 серпня 2010р. №2491-IV/ Центральна виборча комісія. – К.: Преса України, 2010. – 176 с.
- 1.228. Закон України «Про відміну Конституції та деяких законів АРК» від 17 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №11. – С. 67.
- 1.229. Закон України «Про відновлення Кримської АРСР» від 12 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 9. – С. 84
- 1.230. Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим» від 29 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №30. – С.419.
- 1.231. Закони Республіки Крим «Про президента Республіки Крим» та «Про вибори Президента Республіки Крим» // Ведомости Верховного Совета Республики Крым. – 1993. - №5. – С. 221–222.
- 1.232. Закон України «Про розмежування повноважень між державними органами України і Криму» // Голос України. – 1992. – 3 жовтня.
- 1.233. Зареєстрований ринок праці за 2006 рік: Статистичний бюлетень / Головне управління статистики в АР Крим. – Сімферополь, 2007. – 20 с.
- 1.234. Економічна активність населення Криму у 2004 році: Статистичний збірник / Головне управління статистики в АР Крим. Сімферополь, 2005. – 128 с.
- 1.235. Економічна активність населення України 2004: Стат.зб. – К.: Держкомстат, 2005. – 256 с.
- 1.236. Кількість та територіальне розміщення населення України. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2003. – 218 с.
- 1.237. Конституція Автономної Республіки Крим: Від 21 жовтня 1998 р. – Сімферополь: Таврида, 1999. – 140с.
- 1.238. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Станом на 1 жовт. 2010 р. – Х.: Фактор, 2010. – 144 с.
- 1.239. Копиленко О. Л. Україна і Крим: "переговори у справі нового ладу" (документи і матеріали) / О.Л. Копиленко. – К.: Новий парламентський

- інститут, Парламентське видавництво, 2001. – 232с.
- 1.240. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та матеріалів. У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 2. – 362 с.
- 1.241. Народне господарство України у 1991 році : Стат. щорічник / Міністерство статистики України; Відповідальний за випуск В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1992. – 468 с.
- 1.242. Народне господарство України у 1992 році : Стат. щорічник / Міністерство статистики України; Відповідальний за випуск В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1993. – 464 с.
- 1.243. Народне господарство України у 1993 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики України; Відповідальний за випуск В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1994. – 468 с.
- 1.244. Народное хозяйство Крыма (Статистический ежегодник) / Минстат Украины; Государственный комитет по статистике Автономной Республики Крым. – Симферополь, 1996. – 248 с.
- 1.245. Населення України, 2002 рік / Державний комітет статистики України ; Відповідальні за випуск Л. М. Стельмах, Л. В. Задюченко. – К., 2003. – 317 с.
- 1.246. Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). Ч. I. – К.: Мінстат України, 1991. – 219 с.
- 1.247. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К. – 1994. – 556 с. – С. 455, 456.
- 1.248. Національні процеси в Україні. Документи і матеріали: у 2-х ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – 704 с.
- 1.249. О количестве и составе населения АРК по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года. Главное управление статистики в АРК // Крымская газета. – 2003. – 9 января.
- 1.250. О ходе выполнения мероприятий по стабилизации социально-экономической ситуации в Крыму за 1992 – 1996 года / Минстат Украины . Государственный комитет по статистике Автономной Республики Крым. – Симферополь, 1997. – 55 с.
- 1.251. О ходе рыночных преобразований экономики Автономной Республики Крым в 1996 году (статистический бюллетень). – Симферополь, 1997. – 86 с.

- 1.252. Парламентські слухання з проблем закон. врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпеч. прав кримськотатарського народу і національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну: 5 квітня 2000 року. –К., 2000. – 64 с.
- 1.253. Положение о Республиканском Комитете по делам национальностей и депортированных граждан АРК от 23 июля 2002 года: постановление Совмина АРК № 274 // Сборник нормативно-правовых актов Ар Крым. – 2002. - №8. – С.1970–1973.
- 1.254. Права человека в Крыму: Материалы депутатских слушаний в Верховной Раде Автономной Республики Крым. – Симферополь: Тарпан, 2004. – 80 с.
- 1.255. Праця в Автономній Республіці Крим у 2003 році: Статистичний збірник / Головне управління статистики в АР Крим: Симферополь, 2004. – 254 с.
- 1.256. Праця в Автономній Республіці Крим у 2004 році: Статистичний збірник / Головне управління статистики в АР Крим: Симферополь, 2005. – 247 с.
- 1.257. Про деякі заходи щодо стабілізації відносин в Автономній Республіці Крим: постанова № 33 // Крымские известия. – 2001. – 20 февраля. – С.3.
- 1.258. Промисловість України 2007 – 2010 роках: Стат. зб. / Державна служба статистики України; За ред. Л.М. Овденко; Відп. за вип. І.С. Петренко. – К.: 2011. – 307 с.
- 1.259. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюллетень / Відпов. за вип. І.В. Калачова. – К.: Держкомстат України, 2010. – 49 с.
- 1.260. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюллетень / Відпов. за вип. І.В. Калачова. – К.: Держкомстат України, 2011. – 44 с.
- 1.261. Рішення РНБОУ "Про виконання Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 року "Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим", введене в дію Указом Президента № 822/2006 від 9 жовтня 2006 р.
- 1.262. Сборник нормативно-правовых актов Автономной республики Крым. – Симферополь. – 1999 – 2008.
- 1.263. Собрание законодательства Республики Крым. – Симферополь. – 1995 – 1997.
- 1.264. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / [В. М. Геєць, А. І. Даниленко, М. Г. Жулинський, Е. М. Лібанова, О. С. Онищенко] ; за заг. ред. В. М. Гейця. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

- 1.265. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2008 році. Статистичний збірник / Відпов. за вип. А. Фризоренко. – К.: Держкомстат України, 2009. – 260 с.
- 1.266. Стан і розвиток зв'язку в Україні за 2010 рік. Статистичний бюллетень / Державний комітет статистики України. – К.: [б. в.], 2011. – 35 с.
- 1.267. Стан умов праці найманих працівників у 2009 році. Статистичний бюллетень / Державний комітет статистики України. – К.: [б. в.], 2010. – 25 с.
- 1.268. Статеві-віковий склад населення України (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2003. – 402 с. – С. 13–25.
- 1.269. Статистичний збірник «Регіони України». 2004 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2004. – 512 с.; Ч. 2. – 2004. – 800 с.
- 1.270. Статистичний збірник «Регіони України». 2005 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2005. – 510 с.; Ч. 2. – 2005. – 817 с.
- 1.271. Статистичний збірник «Регіони України». 2006 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2006. – 511 с.; Ч. 2. – 2006. – 805 с.
- 1.272. Статистичний збірник «Регіони України». 2007 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2007. – 345 с.; Ч. 2. – 2007. – 817 с.
- 1.273. Статистичний збірник «Регіони України». 2008 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2008. – 367 с.; Ч. 2. – 2008. – 803 с.
- 1.274. Статистичний збірник «Регіони України». 2009 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2009. – 368 с.; Ч. 2. – 2009. – 757с.
- 1.275. Статистичний збірник «Регіони України». 2010 / О.Г. Осауленко (ред.); Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2004. – Ч. 1. – 2010. – 367 с.; Ч. 2. – 2010. – 804 с.
- 1.276. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2003 рік: В 2-х т. / За ред. В.І.Колеснік. – Сімферополь: Головне управління статистики в АР Крим, 2004. – Т.1. – 511 с.; Т.2. – 338 с.

- 1.277. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2004 рік / за ред. В.І. Колесник. – Сімферополь: Головне управління статистики в АР Крим, 2005. – 600 с.
- 1.278. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2005 рік / Головне управління статистики в АР Крим. – Сімферополь, 2006. – 574 с.
- 1.279. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2006 рік / Головне управління статистики в АР Крим. – Сімферополь, 2007. – 574 с.
- 1.280. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2009 рік / Голов. упр. статистики в АР Крим ; [за ред. В.І. Колеснік]. – Сімферополь: Голов. упр. статистики в АР Крим, 2010. – 617 с.
- 1.281. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2010 рік. / Голов . упр. статистики в АР Крим ; [за ред. В.І. Колеснік]. – Сімферополь: Голов. упр. статистики в АР Крим, 2011. – 551 с.
- 1.282. Статистичний щорічник України за 1994 рік / Міністерство статистики України : Відповідальний за випуск В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1995. – 519 с.
- 1.283. Статистичний щорічник України за 1995 рік / Відп. за вип. В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1996. – 576 с.
- 1.284. Статистичний щорічник України за 1996 рік / Державний комітет статистики України: Відп. за вип. О.Г. Осауленко. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 618 с.
- 1.285. Статистичний щорічник України за 1997 рік / Державний комітет статистики України: Під ред. О.Г. Осауленка. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – 624 с.
- 1.286. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Дежкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Техніка, 1996. – 576 с.
- 1.287. Статистичний щорічник України за 1999 рік / Дежкомстат України ; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Техніка, 2000. – 613 с.
- 1.288. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Техніка, 2001. – 644 с.
- 1.289. Статистичний щорічник України за 2001 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Техніка, 2002. – 643 с.

- 1.290. Статистичний щорічник України за 2002 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Консультант, 2003. – 664 с.
- 1.291. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Консультант, 2004. – 632 с.
- 1.292. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Консультант, 2005. – 581 с.
- 1.293. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Консультант, 2006. – 575 с.
- 1.294. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2007. – 545 с.
- 1.295. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2008. – 571 с.
- 1.296. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2009. – 567 с.
- 1.297. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. Н.П. Павленко. – К.: Інформ.-аналіт. агентство, 2010. – 567 с.
- 1.298. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України; За ред. О.Г. Осауленка; Відп. за вип. Н.П. Павленко. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2011. – 561 с.
- 1.299. Стратегия устойчивого развития Советского района на период до 2017 года. – Советский: [б. изд.], 2009. – 49 с.
- 1.300. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004 – 2015 роки). Шляхом європейської інтеграції / Авт. кол.: А.В. Гальчинський, В.М. Ємець та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
- 1.301. Тваринництво України. Статистичний збірник / Державна служба статистики України; за ред. Н.С. Власенко. – К.: 2013. – 213 с.
- 1.302. Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 року "Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим" від 28 лютого 2006 року № 154/2006.

- 1.303. Україна поліетнічна: інформаційно-бібліографічний покажчик / Упоряд. І. Винниченко, А. Лойко. — К., 2003. — 108 с.
- 1.304. Україна у цифрах (2006-2007). Статистичний довідник. — К.: Вид-во "Консультант", 2008. — 260 с.
- 1.305. Українське суспільство: Моніторинг — 2000 р. Інформ.-аналіт. матеріали. — К., 2000. — С. 371–381.
- 1.306. Хроніки сучасної України: 1993–1994. — К.: Основні цінності, 2001. — Т.1. — 160 с.
- 1.307. Церкви і релігійні організації України у 2002 р.: довідник. — К.: VIP, 2003. — 201 с.
- 1.308. Altin Besik: Информационный бюллетень. Спец. вып. №6/3. Депортация коренного народа Крыма и проблема восстановления его прав: система принципов и международные обязательства Украины/ Фонд исследований и поддержки коренных народов Крыма. — Симферополь, 2000. — 132 с.

3. Мемуари, щоденники, листи

- 1.309. Багров Н.В. Крым: время надежд и тревог / Н.В. Багров. — Б.м.: б.и., 1995. — 382 с.
- 1.310. Багров Н.В. Крым: время осмысления пройденного / Н.В. Багров. — Симферополь: СОНАТ, 2003. — 305 с.
- 1.311. Иоффе Ю. Один на один с системой / Ю. Иоффе. — Луганск: Лугань, 1995. — 271 с.
- 1.312. Кравчук Л.: «Є така держава – Україна». Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Л. Кравчук. — К.: Глобус, 1992. — 223 с.
- 1.313. Плющ І.С. Хто ми і куди йдемо. Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. — К.: Україна, 1993. — 351 с.
- 1.314. Кучма Л. Вірю в український народ / Л. Кучма. — К.: Альтернативи, 2000. — 504 с.

4. Періодичні видання

- 1.315. Авдет. — Симферополь. — 1996 – 2006.
- 1.316. Аркет: информационный вестник Национального движения крымских татар. — Симферополь. — 2003 – 2006.

- 1.317. Бизнес-Крым: еженедельник. – Симферополь. – 1995 – 1997.
- 1.318. Боспор: Республиканский еженедельник. – Керчь. – 1992 – 1994, 1997 – 2007.
- 1.319. Ведомости Верховного Совета Республики Крыма. – 1993. - №5.
- 1.320. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 9.
- 1.321. Відомості Верховної Ради України. –1992. – № 5.
- 1.322. Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №30.
- 1.323. Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №11.
- 1.324. Вісник Національного банку України – Київ.
- 1.325. Войковец: Керченский металлургический комбинат. – Керчь. – 1997 – 1999, 2000 – 2004.
- 1.326. Выбор: Газета Керченского горкома КПУ. – Керч. – 1998 – 1999, 2002 – 2006.
- 1.327. Гласность: газета Ялтинской городской организации Компартии Украины. – Ялта. – 1997 – 1999, 2002.
- 1.328. Голос України. – 1992. – 3 жовтня
- 1.329. Голос України: Газета Верховної Ради України. – Київ. – 1991 – 2012.
- 1.330. Голос Крыма. – Еженедельное приложение к газете «Голос Украины». – Симферополь. – 1995 – 2002.
- 1.331. Деловой вестник Крыма: информационно-справочная газета. – Симферополь. – 2003 – 2005.
- 1.332. Деловой Крым: Еженедельный обзор. – Симферополь. – 1996 – 1998, 2000.
- 1.333. Деловая Украина. – Киев. – 1992 – 2001.
- 1.334. Дзвін Севастополя: Засновник – Севастопольське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка. – Севастополь. – 2002.
- 1.335. Евпаторийская здравница. – Евпатория. – 1990 – 1994, 1996 – 1998, 2000 – 2006.
- 1.336. Евпаторийская неделя: Городская общественно-политическая газета. – Евпатория. – 2001 – 2004.
- 1.337. Заря Присивашья: Джанкойская районная общественно-политическая газета. – Джанкой. – 1996 – 2002.
- 1.338. Керченский рабочий: Городская газета. – Керчь. – 1991 – 2007.
- 1.339. Коммунист Крыма: Орган Компартии Крыма. – Симферополь. – 1997, 2002 – 2006.

- 1.340. Крымская газета: Совет Министров Республики Крым и журналистский коллектив редакции. – Ялта. – 1992 – 2007.
- 1.341. Крымская газета. – 1994. – 28 июня
- 1.342. Крымская неделя: еженедельное рекламное приложение к газете «Крымская правда». – Симферополь. – 1997 – 2006.
- 1.343. Крымская панорама: Информационно-аналитический еженедельник. – Симферополь. – 2001 – 2004.
- 1.344. Крымська правда: Республіканська громадсько-політична газета. – Сімферополь. – 1991.
- 1.345. Крымська світлиця. – Сімферополь. – 1996 – 2007.
- 1.346. Крымская правда: Республиканская общественно-политическая газета. – Симферополь. – 1991 – 2007.
- 1.347. Крымские известия: Газета Верховного Совета Крыма. – Симферополь. – 1992 – 2007.
- 1.348. Крымское время. – Симферополь. – 1997 – 2004, 2007.
- 1.349. Кыырым. – Симферополь. – 1996 – 1999, 2002, 2004, 2005.
- 1.350. Народная трибуна: газета Федерации независимых профсоюзов Крыма. – Симферополь. – 1997 – 1998, 2000 – 2002, 2004 – 2005.
- 1.351. Республика Крым. – Симферополь. – 1996 – 2002.
- 1.352. Севастопольская газета. – Севастополь. – 1998, 2000 – 2007.
- 1.353. Севастопольские известия: газета Севастопольского городского совета. – Севастополь. – 1999, 2004 – 2007.
- 1.354. Сельская новь: Газета Белогорского районного Совета депутатов Республики Крым.
- 1.355. Слава Севастополя: Независимая общественно-политическая газета. – Севастополь. – 1991 – 2007.
- 1.356. Слава труду: Газета Бахчисарайского района. – Бахчисарай. – 1996 – 2006
- .
- 1.357. Слово города: газета Сакского городского Совета. – Саки. – 1998 – 2006.
- 1.358. Таврические ведомости: Независимый информационно-аналитический еженедельник. – Симферополь. – 1993 – 2006.
- 1.359. Факты и комментарии. ЮГ. – Симферополь. – 1997 – 2005.
- 1.360. Урядовий кур'єр. – Київ. – 1995 – 2008.
- 1.361. Черноморские известия: Черноморская общественно-политическая газета . – Черноморское. – 1998 – 2006.

- 1.362. Южная неделя: Региональная еженедельная курортная газета. – Евпатория. – 1993, 1998, 2000 – 2001.
- 1.363. Южный курьер: Еженедельная газета. – Симферополь. – 1992 – 1994.

Література

5. Монографії, брошури, статті

- 1.364. Авидзба А.М. Экономика виноградарства Крыма: теория и практика функционирования / А.М. Авидзба, С.Г. Черемисина. – Ялта: Адонис, 2003. – 147 с.
- 1.365. Агропромышленный комплекс Крыма в XXI веке / Е.В. Николаев (ред.). – Симферополь, 2002. – 216 с. – (Научные труды Крымского аграрного университета. – 2002. – Вып. 68).
- 1.366. Автономная Республика Крым: макроэкономическое обозрение. 2012. – Симферополь: Министерство экономического развития и торговли АРК, 2013. – 20 с.
- 1.367. Алексеев Ю.М. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю.М. Алексеев, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко. – К., 2000.
- 1.368. Аметов Р.Ф. Региональные особенности развития хозяйственного комплекса Крыма / Р.Ф. Аметов. – Донецк: ИЭПИ НАН Украины, 2001. – 282 с.
- 1.369. Аметов Р. Тернистый шлях додому // Віче. – 1998. - №9. – С.100-106.
- 1.370. Араджионі М.А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку)/М.А. Араджионі; За ред. В.Є. Григор'янця. – Симферополь: СФ НІСД, 2005. – 92 с. – (Серія додатків до наукового журналу "Кримський Архів".)
- 1.371. Бабенко Г.А. Промышленность Крыма: проблемы и пути решения / Г.А. Бабенко. – Симферополь: Таврия, 2001. – 179 с.
- 1.372. Бабін Б.В. Правове програмне забезпечення розвитку Автономної Республіки Крим / Б.В. Бабін, В.О. Короленко, О.Ю. Іваницький. – Одеса: Фенікс, 2011. – 186 с.
- 1.373. Багров Н.В. Региональная политика устойчивого развития. – К.: Либідь, 2002. – 254 с.

- 1.374. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. / Барг М.А.. – М.: Наука, 1984. – 342 с.
- 1.375. Баскаков А.Я. Методология научного исследования: Учебное пособие. / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. – 2-е изд. испр.– К.: МАУП, 2005. – 216 с.
- 1.376. Богуславська Ю.Ю. Статистичні дані як джерело вивчення етнічного складу населення / Ю.Ю. Богуславська // Інтелігенція і влада. – Випуск 10 . Серія: Історія. – Одеса, 2007. – С. 147–153.
- 1.377. Бондаренко Г.В. Історичне пізнання: питання теорії і практики: Навч. посібник для студ. іст. фак./ / Бондаренко Г.В., Інститут змісту і методів навчання, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 226 с.
- 1.378. Брошеван В.М. День за днем в столиці Крима (1991 – 2008 гг.): історико-хронологічний справочник / В.М. Брошеван, А.П. Жумыкин. – Симферополь: Феникс, 2009. – 284 с.
- 1.379. Варварцев Н. Н. Национализм в обличчє советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины / Н.Н. Варварцев. – К.: Наук. думка, 1984. – 262 с.
- 1.380. Велигодский В.М. Крым: страницы истории / В.М. Велигодский // Крымские известия. – 2004. – 19 февраля.
- 1.381. Велигодський В. Автономна республіка Крим: проблеми суспільно-політичного розвитку (90-і роки ХХ століття) / В. Велигодський // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. "Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР", 19 лют. 2004 р., м. Київ / НАН України; Інститут історії України. – К., 2004.– С. 347-354.
- 1.382. Велигодський В. Інститут представництва Президента України в Криму: історія становлення / В. Велигодський // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2003. – №6. – С.79.
- 1.383. Верба І.В. Замітки до новітньої української історіографії (1960-1990-ті рр.) / І.В. Верба // Магістеріум. – 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 32 – 35
- .
- 1.384. Веселий І. О. Регіональна банківська конкуренція: проблеми дефініції і оцінювання / І. О. Веселий // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 12. – С. 136-141.
- 1.385. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) / О. Вишняк. – К. : Ін-т соціології

- НАН України, 2009. - 176 с.
- 1.386. Вівчарик М.М. Україна в етнонаціональному вимірі / М.М. Вівчарик, С.С. Падалка. – К.: Ін-т історії України НАН України 1999. – 136 с.
 - 1.387. Возгрин В.Е. Геноцид как кульминация этносоциального конфликта / В.Е. Возгрин // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). – К., 1995. – С. 24–31.
 - 1.388. Возгрин В.Е. Кримські татари: дискримінація, наслідки тліючого конфлікту / В.Е. Возгрин // Проблеми міграції. 1998. № 2. С. 34–44
 - 1.389. Волошин С. Скільки національностей в Україні? / С. Волошин // Вітчизна . – 1996. – №11–12.– С.104.
 - 1.390. Воробьев Ю.Н. Потребительское кредитование в АР Крым / Ю.Н. Воробьев, Е.А. Ташланов // Экономика Крыма. – 2007. – № 17. – С. 46 – 49.
 - 1.391. Воробьева Е.И. Анализ активности иностранного капитала в экономике АР Крым / Е.И. Воробьева, Ю.Н. Воробьев // Экономика Крыма. – 2004. – № 12. – С. 36 – 40.
 - 1.392. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: МП «Октябрь» совместно с «Сов. Россией», 1991. – 623 с.
 - 1.393. Галенко О. І. Тягар стереотипів / О.І. Галенко // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13–14 травня 2004 р. – К., 2004. – С.
 - 1.394. Габриелян О.А. Политические процессы в Крыму. Последнее десятилетие XX века / О.А. Габриелян. – Симферополь: Таврия, 2000. – 160 с.
 - 1.395. Габриелян О.А. Система раннего предупреждения межэтнических конфликтов в Крыму: теоретическое обоснование практики предупреждения конфликтов // Уч. зап. Таврич. НУ. – Симф.: Таврия, 2000. – Т.16. Полит. науки. – 159 с.
 - 1.396. Габриелян О.А. Крым. Депортированные граждане / О.А. Габриелян, В.П. Петров. – Симферополь: Амена, 1997. – 108 с.
 - 1.397. Герасимчук З. В. Територіальна організація банківської системи регіонів України: оцінка та стратегії забезпечення її раціональності : монографія / З.В. Герасимчук, Н. І. Корецька ; Луц. нац. техн. ун-т. - Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2010. – 309 с.

- 1.398. Гломозда К.Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві / К.Ю. Гломозда // Магістеріум. – 2004. – Вип. 17: Історичні студії. – С. 81 – 91.
- 1.399. Гончарук Н.В. Состояние производственного потенциала виноградо-винодельческой отрасли Севастополя / Н.В. Гончарук // Экономика Крыма. – 2005. – № 14. – С. 53 – 55.
- 1.400. Горбатов В.М. Уровень и качество жизни населения Автономной Республики Крым / В.М. Горбатов, В.С. Пономаренко, Н.А. Кизим. - Харьков.: Издательский Дом "ИНЖЭК", 2005. - 240 с.
- 1.401. Григор'янць В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення (проблеми соціокультурного та етнополітичного розвитку) / В.Є. Григор'янць. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 80 с. – (Серія додатків до наукового журналу "Кримський Архів").
- 1.402. Гриневецкий С.Р. Черноморский узел/ С.Р. Гриневецкий, С.С. Жильцов, И.С. Зонн. – М.: Международные отношения, 2007. – 200 с.
- 1.403. Губогло М.Н. Крымско-татарское национальное движение: В 2-х т. / М.Н. Губогло, С.М. Червонная. — М.: Наука, 1992. – Т. 1. История. Проблемы. Перспективы. — 330 с.
- 1.404. Гуляєва Л. Регіональні аспекти функціонування комерційних банків України / Л. Гуляєва // Вісник ТДЕУ. – Тернопіль: Економічна думка. – 2006. – №1. – С.36-41.
- 1.405. Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. Матеріали "круглого столу" 5 травня 1999 року. – К., 1999.
- 1.406. Данильченко В.А. Влияние функционирования предприятий оптовой торговли на экономическое развитие АР Крым / В.А. Данильченко// Экономика Крыма. – 2008. – № 5. – С. 90 – 93.
- 1.407. Данильченко В.А. Перспективы реструктуризации предприятий оптовой торговли в АР Крым / В.А. Данильченко // Экономика Крыма. – 2007. – № 21. – С. 50 – 52.
- 1.408. Демографічна криза в сучасній Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. – К.: НАН України, І-т економіки, 2001. – 560 с.
- 1.409. Джигирей О.И. Проблемы освоения капитальных вложений в Автономной Республике Крым / О.И. Джигирей // Экономика Крыма. – 2002. – № 24. – С. 61 – 65.

- 1.410. Диалог культур: проблемы интеграции в крымском сообществе (Круглый стол) / О.А. Габриелян (ред.). – Симферополь: Таврия, 2002. – 188 с.
- 1.411. Диденко А.Н. Малые предприятия и тенденции их развития в Крыму / А. Н. Диденко // Экономика Крыма. – 2004. – № 11. – С. 14 – 18.
- 1.412. Дністрянський М. Конфесії і етнополітика: український варіант // Дзвін. – 1997. - №2. – С.96–101.
- 1.413. Долішній М. Проблеми та перспективи підтримки банками розвитку економіки регіонів / М. Долішній, О. Другов // Економіка України. – 2005. – № 9(526). – С. 4–11.
- 1.414. Дорогунцов С.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин, М.Г. Фащевський. – К.: НІЧЛАВА, 2002. – 690 с.
- 1.415. Дорошенко Н.М. Методология истории как система: Учеб. пособие / Н.М. Дорошенко. – Калинин: КГУ, 1985. – 88 с.
- 1.416. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації / Ред. Євтух В. Б., Ісип Є.В., Суглобін С. І. – К., 1993.
- 1.417. Ефремов А.В. Устойчивое развитие рекреационно-экономического комплекса Крыма / А.В. Ефремов. – Симферополь: Таврия, 2002. – 398 с.
- 1.418. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К.: ВД «Стилос», 2004. – 243 с.
- 1.419. Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні. Питання та перспективи. Матеріали "круглого столу" 3 червня 1999 року. К., 1999
- 1.420. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – 228 с.
- 1.421. Земля для "своїх" і "чужих": У Криму розгорілася нова війна гілок влади // День. –2007. – 9 жовтня.
- 1.422. Землячов С.В. Состояние и тенденции развития страховой деятельности в АР Крым / С.В. Землячов // Экономика Крыма. – 2006. – № 16. – С. 91 – 95.
- 1.423. Зиновьев Ф.В. Формирование эффективных механизмов хозяйствования в агропромышленном комплексе Крыма / Ф.В. Зиновьев. – Симферополь: 2001. – 200 с.
- 1.424. Иванов В.В. Методология исторической науки / В.В. Иванов. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 с.

- 1.425. Ильясов Р. Крымские татары: краткий обзор прошлого и анализ социально-экономического положения настоящего / Р. Ильясов. – Симферополь, 1999. – 48 с.
- 1.426. Исакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи // Політичний менеджмент. – 2007. – №3. – С. 128–134.
- 1.427. Ишин А.В. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі/ А.В Ишин, І.Г. Беднарський, О.Б. Швець; За ред. О.Г. Шевчука. – Симферополь: СФ НІСД, 2005. – 60 с. – (Серія додатків до наукового журналу "Кримський Архів").
- 1.428. Капченко Р.Л. Робітничий потенціал Криму / Р.Л. Капченко. – К.: ІПК ДСЗУ, 2010. – 480 с.
- 1.429. Караман М.М. Экономическая эффективность производства сельскохозяйственной продукции в сельскохозяйственных предприятиях Автономной Республики Крым: монография / М.М. Караман. – Симферополь: Феникс, 2009. – 109 с.
- 1.430. Кармазіна М. Президентство: український варіант. Монографія. - Київ, 2007. - 368 с.
- 1.431. Карпов В.Д. Крымское чудо в 500 дней: Свободная рыночная экономика открытого типа с первоначальным государственным регулированием жизненно важных отраслей: Программа экономического возрождения Республики Крым / В.Д. Карпов. – Симферополь, 1994. – 63 с.
- 1.432. Каспрук В. Хто є хто в Україні: аналітичний огляд сучасного стану нашого суспільства. / В. Каспрук. // Час. – 1997. – № 1.
- 1.433. Киренкина Э.С. Развитие малых предприятий семейного типа на рынке сопутствующих туристических товаров АР Крым / Э.С. Киренкина // Экономика Крыма. – 2010. – № 3 (32). – С. 107 – 111.
- 1.434. Кирюшко М.І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу/ М.І. Кирюшко, О.Є. Бойцова. – К.: Світогляд, 2005. – 300 с.
- 1.435. Кислий О.Б. Тенденції розвитку народонаселення Криму на сучасному етапі / О.Б. Кислий // Демографічна ситуація в Україні: Матеріали наукової конференції (жовтень 1993 р., м. Київ): У 3-х ч. / Під заг. ред. Л. А. Пирого. – К.: [б.в.], 1993. – Ч.1. Відтворення населення та

демографічна політика. – С.84–85.

- 1.436. Ковалевич В.Н. Экономическая устойчивость морских портов Крыма / В. Н. Ковалевич // Экономика Крыма. – 2004. – №11. – С. 58 – 61.
- 1.437. Ковалевич В.Н. Принципы функционирования морских портов Автономной Республики Крым / В.Н. Ковалевич. – К.: Азимут-Украина, 2004. – 143 с.
- 1.438. Коваленко П.С. Развитие городов / П.С. Коваленко. – К.: Наук. думка, 1988. – 298 с.
- 1.439. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 2003. - 486 с.
- 1.440. Колесник В.И. Экономико-статистический анализ деятельности акционерных обществ в процессе трансформации отношений собственности в АР Крым / В.И. Колесник // Экономика Крыма. – 2006. – №18. – С. 19 – 24.
- 1.441. Количественные методы в исторических исследованиях: Учеб. пособие для студ. вузов, обуч-ся по спец. «История» / Гарскова И.М., Измestьева Т.Ф., Милов Л.В. и др. Под ред. И.Д, Ковальченко. — М.: Высш. шк., 1984. — 384 с.
- 1.442. Колодїй А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри / А. Колодїй // Україна: проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США – Львів, 18–21 вересня 2003 р. – К.: Стилос, 2003.– С. 239–264.
- 1.443. Коломийцев В.Ф. Методология истории (от источника к исследованию). – М. РОССПЭН, 2001. – 191 с.
- 1.444. Кондратюк Г.М. Суспільство, держава та релігія проблеми взаємовідношень в рамках політики коренізації в Кримській АРСР/ Г.М. Кондратюк // Пам'ять століть. – 2012. – № 5. — С.101–110.
- 1.445. Консолідація українського суспільства: сучасний стан, проблеми та перспективи: Матеріали засідання круглого столу 20-21 жовтня 2005 року , м. Алушта / За ред. А.В. Мальгіна. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 168 с.
- 1.446. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу / О.Л. Копиленко – К.: Таксон, 2002. – 342 с.

- 1.447. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації/ Академія прав. наук України. – К.: Таксон, 2001. – 362 с.
- 1.448. Коростелина К.В. Система социальных идентичностей: опыт этнической ситуации в Крыму / К.В. Коростелина. – Симферополь: Доля, 2002. – 255 с.
- 1.449. Коршикова К.О. Инвестиционные потоки в рекреационный комплекс АР Крым / К.О. Коршикова, А.С. Кайсина // Экономика Крыма. – 2006. – №18. – С. 64–67.
- 1.450. Косарев В.Е. Управление развитием социальной сферы Автономной Республики Крым / В.Е. Косарев; Европейский ун-т. – К.: Издательство Европейского ун-та, 2003. – 184 с.
- 1.451. Костенко Н.В. Кримсько-татарський конфлікт: ціннісний вимір. Випуск 39 /Препринт. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1995 . – 40 с.
- 1.452. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
- 1.453. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 12–24.
- 1.454. Кравцова Л.П. Німці Криму: історія і сучасне становище (проблеми етнополітичного розвитку)/ Л.П.Кравцова, І.Г.Беднарський; За ред. В.Є. Григор'янця. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 40 с. – (Серія додатків до наукового журналу "Кримський Архів")
- 1.455. Кривчик Г.Г. Взаємозв'язок діалектики та принципів історизму й об'єктивності в дослідженні новітньої історії України / Г.Г. Кривчик, В.М . Бараєв // Історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 107 – 117
- 1.456. Крим в етнополітичному вимірі / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Світогляд , 2005. - 533 с. – (Серія додатків до наукового журналу "Кримський Архів ")
- 1.457. Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. "Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР"(Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп. ред.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. - 404 с.

- 1.458. Крим на політичній карті України // Дзеркало тижня. – 2001. – 28 квітня.
- 1.459. Крим на шляху до стабільності й розвитку: проблеми та перспективи: Матеріали круглого столу (м. Севастополь, 26-27 жовтня 2006 р.)/ За ред. А.В. Мальгіна; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. – Сімферополь: СФ НІСД, 2006. - 136 с.
- 1.460. Крим: шлях до України. - Сімферополь: Таврія, 2006. – 320 с.
- 1.461. Кримські татари, 1944–1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців. – К., 1995
- 1.462. Кримські татари: "національна меншина" або "корінний народ": Політичний та юридичний аспекти питання. Матеріали "круглого столу" 5 лютого 1999 року. К., 1999
- 1.463. Кримські татари і українське суспільство: Проблеми політичної та соціальної інтеграції. Матеріали конференції 26–27 листопада 1998 року. –К., 1998
- 1.464. Кросс-культурная адаптация. Этническая история Крыма. Культура мира: метод. пос. / О.А. Габриэлян (авт.-сост.). – Симферополь, 2002. – 106 с.
- 1.465. Крухмалев А.Е. Социально-классовая структура общества: проблемы совершенствования и перспективы развития / А.Е. Крухмалев. – М.: Знание, 1988. – 63 с.
- 1.466. Крым: 4,2% Украины // День. – 2002. – 7 июня
- 1.467. Крым в условиях глобализации мировой экономики / А.М. Клейменов, А. И. Искандеров, В.Л. Женцов и др. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2008. – 196 с.
- 1.468. Крым: настоящее и будущее: Сб. статей / Г.М. Фомин и др. – Сімферополь: Таврия, 1995. – 388 с.
- 1.469. Крымские караимы. Историческая территория. Этнокультура. – Симферополь: Доля, 2005. – 224 с.
- 1.470. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. / Авт. кол.: Габриэлян О., Ефимов С., Зарубин В. и др. – Симферополь: Изд. Дом "Амена", 1998. – 340 с.
- 1.471. Крымские татары: возвращение, обустройство, адаптация. – Симф., 1995. – 152 с.
- 1.472. Кто есть кто в экономике, науке и культуре Крыма. – К., 2002. – 279 с.

- 1.473. Куницын С.В. Научно-организационные основы создания и функционирования экономической зоны «Сиваш» / С.В. Куницын, Г.А. Веклич. – К.: Науковий світ, 2002. – 64 с.
- 1.474. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації / І.О. Курило. – К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2006. – 472 с.
- 1.475. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994
- 1.476. Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України / Е. Лібанова // Економіка України. – 1993. – № 8. – С. 76–80.
- 1.477. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу / Е. Лібанова // Нова політика. – 2002. – № 1. – С.5–11.
- 1.478. Логвина Е.В. О процессах изменения структуры экономики Крыма / Е.В. Логвина // Экономика Крыма. – 2002. – №4. – С. 57. – 61.
- 1.479. Мальгин А. Крымский узел: Очерки политической истории Крымского полуострова 1989 – 1999 / А. Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – 160 с.
- 1.480. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О.А. Малиновська. – К.: [б.в.], 1997. – 68 с.
- 1.481. Масенко Л. Мовна ситуація в Україні // "І". Незалежний культурологічний часопис. - № 35. – 2004.
- 1.482. Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории / Отв. ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1975. – 321 с.
- 1.483. Махуринская Е.А. Экономико-организационное обеспечение формирования социально ориентированной экономики региона (на материалах АР Крым): монография / Е.А. Махуринская. – Симферополь: НАПКС, 2009. – 464 с.
- 1.484. Методология науки: проблемы и история. – М.: ИФРАН, 2003. – 342 с.
- 1.485. Миронова Т.Л. Особенности приватизации государственного имущества в Украине и в Крыму / Т.Л. Митронова, Т.С. Шандра // Экономика Крыма . – 2002. – № 4. – С. 62 – 67.
- 1.486. Митяев В.В. Состояние и тенденции развития конкурентной ситуации на виноградарско–винодельческом рынке АР Крым / В.В. Митяев //

Экономика Крыма. – 2008. – № 24. – С. 94 – 77.

- 1.487. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.
- 1.488. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. – М. Высшая школа, 1989. – 175 с.
- 1.489. Могильницкий Б.Г. Методология истории в перспективе историографической революции / Б,Г. Могильницкий // Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век. Материалы международной научной конференции. М.: ИВИ РАН, 2008. – С. 14 - 16.
- 1.490. Моніторинг виконання державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року. Автономна Республіка Крим/ За заг. ред. К.Б. Левченко; Міжнарод. жіноч. правозахис. центр "Ла Страда-Україна". – К. - Х.: "Права людини", 2010. – 32 с.
- 1.491. Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті / В.І. Наулко // Український географічний журнал. – 1997. – № 2. – С. 17–27.
- 1.492. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В.І. Наулко – К.: Наук. думка, 1965. – 130 с.
- 1.493. Наулко В.І. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів / В.І. Наулко // Людина і політика. – 2003. – № 3 (27). – С. 3–12.
- 1.494. Небоженко В. Кримська проблема України // Розбудова держави. – 1992. – № 6. С. 3–8.
- 1.495. Николаев Е.В. Основы устойчивого развития агропромышленного комплекса Крыма в XXI веке / Е.В. Николаев. – Симферополь, 2003. – 148 с.
- 1.496. Николаев Е.В. Устойчивое функционирование аграрной отрасли Крыма в условиях рыночной экономики / Е.В. Николаев. – Симферополь: [б. изд.], 2004. – 268 с.
- 1.497. Нориганова О.А.. Перспективные направления и механизмы стимулирования инвестиций в туристский комплекс Крыма/ О.А. Нориганова // Экономика Крыма. – 2005. – № 14. – С. 82 – 84.
- 1.498. Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми / Ю. А. Огульчанський. – К.: Вид. дім «КМА», 2006. –

68 с.

- 1.499. Офіційний список банків України, включених до Державного реєстру банків // Вісник Національного банку України. – 2008. – № 8(148). – С. 60–66.
- 1.500. Павленко И.Г. Стратегические направления развития рекреационного комплекса АР Крым / И.Г. Павленко // Экономика Крыма. – 2008. – № 23. – С. 72 – 98.
- 1.501. Падалка С.С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991 – 2009) / С.С. Падалка. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 362 с.
- 1.502. Падалка С. «Кримське питання» в політичних реаліях незалежної України (І половина 90-х років ХХ століття) / С. Падалка // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР», 19 лют. 2004 р., м. Київ/ НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – С. 335–346.
- 1.503. Панасюк Л.В. Етнонаціональний склад населення України та його зміни в 90-х рр. ХХ ст. / Л.В. Панасюк // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000 – № 1. – С. 188–196.
- 1.504. Парахонський Б. Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення // Кримські студії. – 2000. – № 1. – С. 25–31.
- 1.505. Пархоменко А.Н. Анализ этапов развития малых и средних предприятий в Крыму / А.Н. Пархоменко // Экономика Крыма. – 2003. – № 7. – С. 31 – 37.
- 1.506. Пархоменко А.Н. Характеристика малого и среднего бизнеса в Автономной Республике Крым / А.Н. Пархоменко // Экономика Крыма. – 2003. – № 9. – С. 69 – 72.
- 1.507. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. Монография. - Киев: Знание Украины, 2001. - 270 с.
- 1.508. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 182 с
- 1.509. Пашенцев А.И. Оценка инвестиционной привлекательности регионов Украины / А.И. Пашенцев // Экономика Крыма. – 2003. – № 6. – С. 53 – 56

- 1.510. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / За ред. І.Ф. Кураса, С.І. Пирожкова. – К.: Держкомстат України, 2004. – 558 с.
- 1.511. Питання регіональної безпеки: російська військова присутність у Криму: Збірка матеріалів "круглого столу"/ Кримський незалежний центр політичних дослідників і журналістів. – Сімферополь: "Доля", 2009. – 120 с. – спец. вип. журналу "Кримськотатарське питання".
- 1.512. Піскун О. Міграційна ситуація в Україні / О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович // Політична думка. – 1996, № 8. – С. 45–72.
- 1.513. Піскун О. Міграція: наслідок старих, джерело нових конфліктів / О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович // Політична думка. – 1996. – № 3–4. – С. 43–72.
- 1.514. Піскунов В. До з'ясування чинників сучасної кризи демореальності в Україні. К.: І-т економіки НАН України, 1999. – 100 с.
- 1.515. Плаксун А.А. Современное состояние и перспективы развития экспортного потенциала транспортного комплекса Крыма / А.А. Плаксун // Экономика Крыма. – 2006. – №16. – С. 98 – 99.
- 1.516. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: Національний і регіональний контексти. / За заг. редакцією Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2008. - 352 с.
- 1.517. Політика й сучасний розвиток українського суспільства // Бабкіна О.В., Горбатенко В.П. Політологія. – К., 2003. – С.
- 1.518. Політична мапа Криму: 2010-2011. Процеси і тенденції / Ю.А.Тищенко, Г.Т.Бекірова, М.І. Капустін; за заг. ред. Ю.Тищенко. – К., Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – 120 с.
- 1.519. Половінкіна Г.І. Зовнішньоекономічна діяльність у невиробничій сфері АР Крим / Г.І. Половінкіна // Экономика Крыма. – 2008. – № 24. – С. 58 – 61.
- 1.520. Попова Т. Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса / Т. Попова // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 42 – 72.

- 1.521. Потеева М.А. Ноосферный производственно-транспортный комплекс Крыма: проблемы формирования / М.А. Потеева // Экономика Крыма. – 2005. – № 13. – С. 54 – 58.
- 1.522. Потеева М.А. Резервы производственно-пропускной способности морских портов АР Крым / М.А. Потеева // Экономика Крыма. – 2005. – № 14. – С. 34 – 39.
- 1.523. Потехин В.Е. Крым многонациональный / В.Е. Потехин, Д.В. Потехин. – Севастополь, 2001. – 270 с.
- 1.524. Правова допомога раніше депортованим громадянам: теоретичні та практичні аспекти як шлях до законодавчих змін/ Ю. Тищенко, О. Власенко, В. Суботенко, Н. Беліцер, С. Каджаметова. - К.: Український незалежний центр політичних досліджень, Ліга кримськотатарських юристів "Ініціум", 2004. – 160 с.
- 1.525. Прадун В.П. Банковское инвестиционное кредитование как фактор развития Крымского региона / В.П. Прадун, О.Г. Зорий, Ю.О. Ильбисинова // Экономика Крыма. – 2006. – № 16. – С. 56 – 58.
- 1.526. Прибиткова І. Метаморфози колгоспного селянства / І. Прибиткова // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2004. – С.44–53.
- 1.527. Прибыткова И.М. Возвращение (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. крымских татар на историческую родину) / И. М. Прибыткова, С.А. Макеев // Философская и социологическая мысль. 1990. – № 7. – С. 26–29.
- 1.528. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м.Київ, 13-14 травня 2004р. / голов. ред. І. Ф. Курас ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Державний комітет України у справах національностей та міграції. - К. : Світогляд, 2004. - 530 с.
- 1.529. Проблеми повернення (короткий огляд центру інф-ї і документації кримських татар) // Кримські студії. – 2000. - №2. – С.4–8.
- 1.530. Продуктивні сили економічних районів України / Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Горська О.В., Фащевський М.І та ін. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. – 520 с.

- 1.531. Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. пр.: у 2 ч. / Б.М. Данилишин (відп. ред.) – К.: РВПС України НАН України, 2008. – Ч.1 – 2008. – 308 с.; Ч.2. – 2008. – 384 с.
- 1.532. Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60–80-е годы / Под ред. А.В.Лихолата. – К.: Наук.думка, 1988. – 285 с.
- 1.533. Рафальський О. О. Етнополітична ситуація в Автономній Республіці Крим як чинник стабільності в Україні // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13–14 травня 2004 р. К., 2004.
- 1.534. Ребкало В.А. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: Досвід, проблеми, перспективи / В.А. Ребкало, М.І. Обушний, О.М. Майборода. – К.: [б.в.], 1996. – 116 с.
- 1.535. Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів. К., 2002.
- 1.536. Репина Л. П. История исторического знания: пособие для вузов / А.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2006. — 288 с.
- 1.537. Реутов В.Е. Приватизация в сфере АПК Крыма. / В.Е. Реутов. – Симферополь: Таврия, 1999. – 96 с.
- 1.538. Реформирование экономики АПК Крыма (оценка состояния, перспективы завершения) / Ф.В. Зиновьев, М.В. Додонова, И.Л. Калениченко и др. – Симферополь: Таврида, 2000. – 176 с.
- 1.539. Ровенчак І.І. Геопросторові аспекти етнокультурної ситуації у Кримській автономії / І.І. Ровенчак, С.П. Смолянінов // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 84. – С. 109–111.
- 1.540. Розвиток банківської системи України / За ред. О.І. Барановського. – К.: Ін-т екон. і прогрозув., 2008. – 584 с.
- 1.541. Розвиток роздрібної торгівлі, готельно-ресторанного господарства і туризму: регіональний аспект: монографія / Носов М.М. та ін.; за заг.ред. М.М. Оносова. – Севастополь; Донецьк: ДонНУЕТ, 2012. – 195 с.
- 1.542. Романюк Е.В. Исследование динамики естественной и циклической безработицы в АР Крым / Е.В. Романюк // Экономика Крыма. – 2011. – № 4 (37). – С. 123 – 127.

- 1.543. Савельева И.М. Теория исторического знания: учебное пособие / И.М. Савельева, А.В. Полетаев; Гос. ун-т Высшая школа экономики. – С.-Пб.: Алтея; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.
- 1.544. Скляр В.М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. / В.М. Скляр. – Х.: Ексклюзив, 2009. – 544 с.
- 1.545. Скляр В.М. Зміни чисельності російськомовного населення в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / В.М. Скляр // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 49. – С. 157–164.
- 1.546. Скляр В.М. Етнічна структура населення України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / В.М. Скляр // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 53 – С. 157–163.
- 1.547. Слепокуров С. А. Геоэкологические и инновационные аспекты развития туризма в Крыму / С. А. Слепокуров. - Симферополь: СОНАТ, 2000. – 327 с.
- 1.548. Смирнова Є.В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні: історія становлення (1991–2000 рр.) / Є.В. Смирнова. – Харків: Академічний проект, 2002. – 365 с.
- 1.549. Соколы И.И. Эволюция автотранспортного комплекса юного региона Украины / И.И. Соколы, Е.А. Олейникова // Экономика Крыма. – 2008. - №24. – С. 71 – 77.
- 1.550. Сорокіна О.С. Аналіз складу, структури та використання запасів ефіроолійних підприємств АР Крим / О.С. Сорокіна // Экономика Крыма. – 2010. – № 2 (31). – С. 186 – 191.
- 1.551. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І .Бандур, Т.А.Заяць, В.І.Куценко та ін. За заг. ред. Б.М.Данилишина. –Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с.
- 1.552. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НЦВ НБУВ, 2009. – 685 с.
- 1.553. Статистика населения с основами демографии / Г.С. Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 312 с.

- 1.554. Стаценко Е.В. Показатели инновационной активности в АР Крым / Е.В. Стаценко // Экономика Крыма. – 2007. – № 19. – С. 43 – 45.
- 1.555. Стратегические приоритеты развития экономики Крыма / Р.А. Абдуллаев, Н.Р. Зиятдинова, Т.И. Ломаченко и др.; Р.А. Абдуллаев (общ. ред.). – Симферополь: Доля, 2007. – 448 с.
- 1.556. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю.Тищенко, Р.Халілов, М.Капустін. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. – 84 с.
- 1.557. Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення: [наук.-аналіт. доп.] / За ред. акад. С. І. Пирожкова. – К. : [б. в.], 2007. - 72 с.
- 1.558. Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков / С.И. Тицкий. – К.: Хрещатик, 1997. – 836 с.
- 1.559. Тищенко Ю. Повернення кримських татар: хроніка подій / Ю. Тищенко, В. Піховшек. – К., 1999.
- 1.560. Ткаченко Л.Г. Методологічні проблеми зіставлення показників зайнятості, одержаних з вибіркового обстеження економічної активності та Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Статистика України : Науково-інформаційний журнал. – 2004. – № 2. – С. 61–64.
- 1.561. Топилин А.В. Влияние миграции на этнонациональную структуру // СОЦИС. – 1992. – №7. – С.31–43.
- 1.562. Україна в 2009 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К. : НІСД, 2010. - 742 с.
- 1.563. Україна: політична історія ХХ - початок ХХІ століття / За ред. В.Смолія і Ю.Левенця. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
- 1.564. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. Під ред. В.М.Литвина. – К., 2001.
- 1.565. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / ред. В. Ворона, М. Шульга. – К., 2007. – 544 с.
- 1.566. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 578 с.
- 1.567. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

- 1.568. Український соціум / О. С. Власюк [та ін.] ; ред. кол. В. С. Крисаченко [та ін.]. – К.: Знання України, 2005. - 792 с.
- 1.569. Устойчивый Крым. Симферополь – южная столица: Науч. тр. – Симферополь: СОНАТ, 2001. - 360 с.
- 1.570. Фадеева А.С. О некоторых проблемах развития северо-западных рекреационных зон Крыма / А.С. Фадеева // Экономика. Крыма. – 2001. – №3.– С. 69-73
- 1.571. Фадеева А.С. Развитие сельского туризма в АР Крым / А.С. Фадеева // Экономика Крыма. – 2007. – № 21. – С. 76 – 80.
- 1.572. Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. – М.: Изд-во МГУ, 1999. - 56 с.
- 1.573. Филипенко С.В. Динамика развития малого предпринимательства в АР Крым / С.В. Филипенко // Экономика Крыма. – 2007. – № 21. – С. 14 – 18.
- 1.574. Филипенко С.В. Социальный эффект малого предпринимательства в АР Крым / Филипенко С.В. // Экономика Крыма. – 2006. – № 18. – С. 45 – 48.
- 1.575. Хван В.С. Проблемы приватизации государственной собственности в Крыму / В.С. Хван, Т.С. Бегунова // Экономика Крыма. – 2003. – № 9. – С. 65 – 68.
- 1.576. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / А.У. Хомра. – К.: Наук. думка, 1990. – 176 с.
- 1.577. Цёхла С.Ю. Концептуальные положения инновационного развития АР Крым / С.Ю. Цёхла, И.Г. Павленко // Экономика Крыма. – Симферополь. – 2011. – № 3 (36). – С. 8–13.
- 1.578. Цёхла С.Ю. Оценка социального эффекта предпринимательства в Крыму / С.Ю. Цёхла, Опрышко Н.В. // Экономика Крыма. – 2002. – №4. – С. 68–71.
- 1.579. Цёхла С.Ю. Состояние трансформации собственности в АР Крым / С.Ю. Цёхла // Экономика Крыма. – 2005. – №15. – С. 64 – 67.
- 1.580. Цёхла С.Ю. Трансформація рекреаційної діяльності та розвиток регіональних ринків курортно-рекреаційних послуг (методологія, аналіз і шляхи вдосконалення) / С.Ю. Цёхла. – Симферополь, 2008. – 352 с.
- 1.581. Червонная С.М. Возвращение и интеграция крымских татар в Крыму: 1990-е годы / С.М. Червонная // Вынужденные иммигранты. Интеграция и возвращение. – М., 1997. – 170 с. – С.??

- 1.582. Червоная С. Кримськотатарський національний рух і сучасна ситуація в Республіці Крим // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К., 1994. – С. 105-108.
- 1.583. Черемисина С.Г. Направления и прогноз развития виноградарства Крыма / С.Г. Черемисина // Экономика Крыма. – 2006. – №17. – С. 62 – 65.
- 1.584. Черемисина С.Г. Организационно-экономические аспекты адаптации виноградо-винодельческого подкомплекса Крыма в новых условиях хозяйствования/ С.Г. Черемисина, А.Ю. Шалимов // Экономика Крыма. – 2006. – № 16. – С. 64 – 67.
- 1.585. Черемисина С.Г. Развитие виноградо-винодельческого производства Крыма / С.Г. Черемисина. – К.: ННЦ «Институт аграрной экономики», 2006. – 490 с.
- 1.586. Чирков О. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи / О. Чиков, І. Винниченко // Сучасність. – 2000. – № 7–8. – С. 118–122.
- 1.587. Чумак В Приєднання Криму до України: історичні «міфи», дійсність // Проблеми соборності України в ХХ ст. – К.,1994. – С.140-150.
- 1.588. Чуприна О.О. Соціальна нерівність і бідність в Україні / О.О. Чуприна // Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. Серія: Економіка та право. – Харків, 2011. – № 2 (5). – С. 83–92.
- 1.589. Шамилева Э.Э. Определение эффективности инвестиционной деятельности предприятий АР Крым / Э.Э. Шамилева // Экономика Крыма. – 2008. – №22. – С. 36 – 38.
- 1.590. Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб'єкт громадської активності. // Дзеркало тижня. – 2003. – №10 (34). – С.12
- 1.591. Шапкин В.А. Проблемы и перспективы взаимодействия аграрных форм хозяйствования Крыма / В.А. Шапкин // Экономика Крыма. – 2005. – № 13. – С. 45 – 47.
- 1.592. Шаптала О.С. Автономна Республіка Крим: проблемні питання державного управління сферою рекреаційного обслуговування / О.С. Шаптала. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2003. – 264 с.
- 1.593. Шевченко А. Етнічні аспекти міграційних процесів в Україні / А. Шевченко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – С

. 121–157.

- 1.594. Шендриков А.А. Инвестиционные проекты развития инфраструктуры Автономной Республики Крым и их инновативность / А.А. Шендриков // Экономика Крыма. – 2010. – № 3. – С. 120 – 123.
- 1.595. Штофер Г.А. Региональные особенности функционирования Автономной Республики Крым / Г.А. Штофер // Экономика Крыма. – 2005. – № 13. – С. 59 – 63.
- 1.596. Якість життя жителів Криму та перспективи її покращання в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011–2020рр. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему “Крим: безпека і розвиток” 6 квітня 2011р. – К.: Центр Разумкова, 2011. – 67 с.
- 1.597. Яковенко И.М. Стратегическое видение развития туристско-рекреационного комплекса АР Крым / И.М. Яковенко И.М. // Экономика Крыма. – 2010. – № 3. – С. 12 – 16.
- 1.598. Якушев А.А. Эффективность использования экспортного потенциала внешнеэкономической деятельности Крыма/ А.А. Якушев // Экономика Крыма. – 2011. – № 3. – С. 308 – 311.
- 1.599. Cemiloglu M. A History of the Crimean Tatar National Liberation Movement: A Sociopolitical Perspective // The Tatars of Crimea: Return to the Homeland. / Drohobysky M. (ed.). 2nd. ed. Durham; London, 1998;
- 1.600. Coben J. Conflict Prevention Instruments in the Organisation Security and Cooperation in Europe: An Assessment of Capacities. London, 1998. P. 37–38.
- 1.601. Wilson A. Politics in and around Crimea: A Difficult Home coming // The Tatars of Crimea: Return to the Homeland. / Allworth E. (ed.). 2nd. ed. Durham; London, 1998. P. 288–297.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 1.602. Веремчук М.А. Политика Украины в области развития малого и среднего бизнеса: крымский региональный аспект: Дис... канд. полит. наук: спец. 03.00.02 / М.А. Веремчук; Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадського. – Симферополь, 2012. – 209 с.
- 1.603. Горбатов В.М. Управление приватизационными процессами в Крыму: Дис ... канд. экон. наук: 08.06.02 / В.М.Горбатов; Крымский гос. аграрный ун-

- т. – Симф., 1998. – 167 с.
- 1.604. Гранат Ю.С. Етноконфесійні процеси в Автономній Республіці Крим: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Ю.С. Гранат. – Івано-Франківськ, 2008. – 19 с.
 - 1.605. Панасюк Л.В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.В. Панасюк. – К., 2001. – 234 арк.
 - 1.606. Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.М. Пронь. – Донецьк, 2005. – 20 с.
 - 1.607. Реутов В.Е. Состояние и перспективы приватизации в агропромышленном комплексе Крыма: Дис... канд. экон. наук: 08.06.02 / В.Е. Реутов. – Симферополь, 1998. – 152 с.
 - 1.608. Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 «Українознавство» / В.М. Скляр. – К., 2001. – 386 арк.
 - 1.609. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Чернігів, 2008. – 19 с.
 - 1.610. Тимченко С.М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... д-ра іст. н.: спец. 07.00.02. – Запоріжжя, 1995. – 529 с.
 - 1.611. Хвіст В.О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України: українознавчий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство». – К., 2003. – 20 с.
 - 1.612. Хлевный В.А. Механизмы активизации развития предпринимательства под влиянием малой приватизации (на примере малых предприятий Крыма): Дис... канд. экон. наук: 08.06.02 / В.А. Хлевный; Крымский гос. аграрный ун-т. – Симферополь, 2001. – 204 с.
 - 1.613. Штепа С.О. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / С.О. Штепа. – К., 2004. – 18 с.

- 1.614. Юрченко М.М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Одеса, 1999. – 18 с.

7. Електронні ресурси

- 1.615. Вишняк А. Средний класс в Украине: мифы и реальность / А. Вишняк // Независимый информационно-аналитический. ресурс «Діалог.ua – 16 октября 2003 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.dialogs.org.ua](http://www.dialogs.org.ua).
- 1.616. Волес К. Деякі риси нового середнього класу в посткомуністичних країнах центральної та східної Європи [Електронний ресурс] / К. Волес, К. Харпфер. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page283.html>
- 1.617. Грач Л. Крымская Автономия – ответ на исторический вызов [Електронний ресурс] / В фокусе – Ракурс. – 17.01.2013 – Режим доступу: <http://maloros.org/v-fokuse/rakurs/1722-krymskaya-avtonomiya-otvet-na-vyzov.html>
- 1.618. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: [Електронний ресурс] / Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>
- 1.619. Кардаш С.Ю. Соціальна структура суспільства: підсумки 20 років пострадянських реформ в Україні [Електронний ресурс] / С.Ю. Кардаш. – Режим доступу: http://eprints.oa.edu.ua/1454/1/Kardash_140912.pdf.
- 1.620. Кресіна І. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті. – Режим доступу: [http:// www.politik.org.ua/vid/ magcontent.php3?m=1&n=73&c=1712](http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=73&c=1712)
- 1.621. Кримські студії. Інформаційний бюлетень: [Електронний ресурс] / Центр інформації та документації кримських татар. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/studii/3-4%2807%29/7.html>
- 1.622. Міщенко М. Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства [Електронний ресурс] / М. Міщенко // Національна безпека і оборона. – 2008. – №7. – Режим доступу: www.uceps.org/files/category_

journal/NSD101_ukr_2.pdf.

- 1.623. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/estimated/>
- 1.624. Сборник нормативно-правовых актов ВС АРК. – 2007 – 2008. – Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/sbornik_npa_ark
- 1.625. Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Razumkov.org.ua/ukr/journal.php?=2009&cat=145>

ДОДАТКИ

Додаток А.1 Індекси промислової продукції АР Крим за основними видами діяльності за 2003–2012 роки
(відсотків до попереднього року)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Промисловість	118,9	128,2	113,8	102,7	112,3	103,1	82,7	110,5	104,3	98,7
Добувна промисловість	106,9	109,8	109,5	104,7	95,9	92,5	89,9	93,1	101,2	105,5
Переробна промисловість, з неї	120,6	130,5	114,6	102,4	114,3	104,1	81,5	113,1	104,8	96,1
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	129,4	137,5	122,2	95,2	114,3	106,7	93,3	99,7	93,8	101,3
Легка промисловість	88,0	54,6	78,5	138,1	74,2	86,2	74,2	94,3	64,2	102,4
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	-	-	-	92,2	105,8	108,1
Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	98,2	103,4	112,9	98,2	122,6	105,5	85,3	122,2	84,0	78,7
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	-	-	-	-	-	-
Хімічна та нафтохімічна промисловість	122,3	132,6	117,4	103,6	107,5	98,9	85,0	122,7	106,5	93,1
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	91,4	130,1	98,9	108,8	108,9	102,6	53,2	103,1	109,4	93,2
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	105,5	144,5	108,8	105,2	108,5	98,0	87,6	110,1	96,9	88,5
Машинобудування	106,2	115,8	94,9	127,7	133,1	105,8	71,5	134,3	123,9	95,5
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	126,2	121,0	107,6	101,6	109,7	104,9	76,6	147,9	106,0	128,3

Підраховано за: http://www.sf.ukrstat.gov.ua/ukgprom2.htm#_ind

Додаток А.2 Рослинництво АР Крим у 1995 – 2012 рр.

Виробництво основних сільськогосподарських культур, тис. ц

	зернові культури	насіння соняшнику	картопля	овочі	плоди та ягоди
1995	15051,8	374,1	3317,3	2254,2	901,6
1996	8401,4	237,9	2426,7	1540,6	2076,3
1998	10034,6	405,9	3083,3	1857,5	1597,1
1999	9793,0	491,3	2291,2	2192,6	226,8
2000	10643,5	377,8	2501,6	1854,9	1335,1
2001	14127,9	129,9	2273,2	1760,7	391,3
2002	11059,8	153,4	1506,0	1595,5	352,8
2003	6649,8	244,0	1463,8	1322,9	1256,0
2004	12049,6	299,7	2008,7	1270,1	296,1
2005	11599,0	264,2	1588,0	1279,0	585,8
2006	12208,3	367,3	1800,8	1602,8	372,7
2007	12282,2	165,4	1868,6	2100,4	549,6
2008	17340,8	286,0	3498,2	2860,5	1056,6
2009	16624,6	182,0	4014,4	3983,7	770,7
2010	14037,8	361,5	3664,9	3986,7	1156,3
2011	19308,3	564,0	4670,9	4325,2	997,1
2012	9083,4	737,1	3437,6	3912,8	1230,9

Підраховано за: http://www.sf.ukrstat.gov.ua/ukgselhoz2.htm#_ros

Додаток А.3
Кількість банків і відділень в регіонах України на 01.01.2009 р.

Назва регіону	Кількість банківських установ, у тому числі:		Рейтинг регіону
	Регіональні банки	відділень	
1. Київська область і м. Київ	- (113)	816 + 1833	5; 1
2. Дніпропетровська область	14	1715	2
3. Харківська область	11	1300	2
4. Донецька область	11	1958	2
5. Одеська область	10	1379	2
6. Львівська область	5	1120	3
7. Запорізька область	3	852	3
8. Чернігівська область	3	622	3
9. Автономна Республіка Крим і м. Севастополь	2 + 1	1289 + 241	3
10. Волинська область	2	436	4
11. Полтавська область	3	834	4
12. Луганська область	2	811	4
13. Сумська область	2	834	4
14. Закарпатська область	1	594	4
15. Рівненська область	-	436	4
16. Івано-Франківська область	1	566	4
17. Хмельницька область	-	482	5
18. Черкаська область	-	816	5
19. Вінницька область	-	591	5
20. Житомирська область	-	424	5
21. Тернопільська область	-	325	5
22. Чернівецька область	-	418	5
23. Кіровоградська область	-	421	5
24. Миколаївська область	-	670	5
25. Херсонська область	-	485	5
Всього по Україні:	184		

Складено за: 377, с.8.

Додаток А.4
Нерівномірність розподілу кількості банківських установ по регіонах
України станом на 01.07.2008 року

Назва регіону	Кількість банківських установ, у тому числі:		Рейтинг регіону
	Регіональні банки	Філії	
1. Київська область і м. Київ	121	1129	1
2. Дніпропетровська область	16	51	2
3. Харківська область	11	34	2
4. Донецька область	11	29	2
5. Одеська область	10	51	2
6. Львівська область	5	25	3
7. Запорізька область	4	8	3
8. Чернігівська область	3	9	3
9. Автономна Республіка Крим і м. Севастополь	3	8	3
10. Волинська область	2	10	4
11. Полтавська область	2	8	4
12. Луганська область	2	2	4
13. Сумська область	2	1	4
14. Закарпатська область	2	-	4
15. Рівненська область	1	3	4
16. Івано-Франківська область	1	1	4
17. Хмельницька область	-	-	5
18. Черкаська область	-	-	5
19. Вінницька область	-	-	5
20. Житомирська область	-	-	5
21. Тернопільська область	-	-	5
22. Чернівецька область	-	-	5
23. Кіровоградська область	-	-	5
24. Миколаївська область	-	-	5
25. Херсонська область	-	-	5
Всього по Україні:	196	1369	

Складено за: 479, с. 60-66

Додаток Б 1.1

**Динаміка чисельності населення Автономної Республіки Крим в
1989–2001 рр.**

	Кількість наявного населення, тис. осіб		2001 рік у % до 1989 року
	2001 р	1989 р.	
АР Крим	2033,7	2064,0	99
Сімферополь (міськрада)	363,6	364,7	100
Алушта (міськрада)	54,4		
Армянськ (міськрада)	26,2	27,3	96
м. Джанкой	43,4	49,9	87
Євпаторія (міськрада)	120,6	126,1	96
м. Керч	157,0	174,4	90
м. Красноперекіпськ	31,0	31,1	100
м. Саки	29,4	32,0	92
Судак (міськрада)	28,3	28,0	101
Феодосія (міськрада)	108,6	117,8	92
Ялта (міськрада)	144,4	163,2	88
райони:			
Бахчисарайський	92,6	86,0	108
Білогірський	66,4	61,3	108
Джанкойський	82,0	83,0	99
Кіровський	57,7	55,5	104
Красногвардійський	93,7	89,2	105
Красноперекіпський	31,5	28,7	110
Ленінський	69,7	77,3	90
Нижньогірський	55,9	54,0	104
Первомайський	40,4	39,9	101
Роздольненський	37,4	36,1	104
Сакський	80,3	78,9	102
Сімферопольський	148,9	128,9	116
Советський	37,1	35,3	105
Чорноморський	34,0	34,3	99

Складено за: [229; 611].

Додаток Б 1.2
Національний склад населення Автономної Республіки Крим станом на 2001 р. у порівнянні з 1989 р.

Національність	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку		2001 рік у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
росіяни	1180,4	58,5	65,6	88,4
українці	492,2	24,4	26,7	90,5
кримські татари	243,4	12,1	1,9	у 6,4 рази більше
білоруси	29,2	1,5	2,1	68,9
татари	11,0	0,5	0,5	115,2
вірмени	8,7	0,4	0,1	у 3,7 рази більше
євреї	4,5	0,2	0,7	30,2
поляки	3,8	0,2	0,3	70,9
молдавани	3,7	0,2	0,3	68,8
азербайджанці	3,7	0,2	0,1	в 1,7 рази більше
узбеки	2,9	0,1	0,0	у 4,6 рази більше
корейці	2,9	0,1	0,1	122,6
греки	2,8	0,1	0,1	112,0
німці	2,5	0,1	0,1	116,3
мордва	2,2	0,1	0,2	55,2
чуваші	2,1	0,1	0,2	57,1
цигани	1,9	0,1	0,1	113,1
болгари	1,9	0,1	0,1	103,7
грузини	1,8	0,1	0,1	121,9
марійці	1,1	0,1	0,1	62,2
Всього	2033,7	100,0	100,0	99,4

Складено за: [226, с.54-55; 229; 611

Додаток Б 2.1

Розподіл населення, зайнятого економічною діяльністю, за групами занять по АР Крим та Україні

Особи, зайняті економічною діяльністю за групами занять	Україна		Автономна Республіка Крим	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Всього зайнятих	17250,1	100	681599	100
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1721,4	10,0		69882 (10,3
Професіонали	1966,6	11,4	54500	8,0
Фахівці	2405,5	14,0	93975	13,8
Технічні службовці	626,5	3,6	22026	3,2
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	1927,1	11,2	90136	13,2
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства	446,6	2,6	29040	4,3
Кваліфіковані працівники з інструментом	2077,8	12,0	71818	10,5
	2644,4	15,3	92673	13,6

Оператори та складальники устаткування та машин				
Найпростіші професії	3381,2	19,6	149090	21,9
Особи, які неточно вказали або не вказали заняття	52,8	0,3	8419	1,2

Складено за: [206, с.14–93]

Додаток Б 2.2

Розподіл населення Автономної Республіки Крим за статусом зайнятості

	Обидві статі, осіб	Чоловіки, осіб	Жінки, осіб	у % до загальної кількості осіб відповідного статусу зайнятості	
				чоловіки	жінки
<i>Міське і сільське населення</i>					
Всього зайнятих економічною діяльністю	681559	344934	33625	50,6	49,4
працюючі за наймом	552018	271951	280067	49,3	50,7
члени колективних підприємств, кооперативів	33334	19075	14259	57,2	42,8
роботодавці	9836	6328	3508	64,3	35,7
самозайняті	26137	15089	11048	57,7	42,3
безоплатно працюючі члени сім'ї	1685	812	873	48,2	51,8
не класифіковані за групами	58549	31679	26870	54,1	45,9
<i>Міське населення</i>					
Всього зайнятих економічною діяльністю	435100	211134	223966	48,5	51,5
працюючі за наймом	395382	188487	206895	47,7	52,3
члени колективних підприємств, кооперативів	6518	3317	3201	50,9	49,1
роботодавці	8138	5152	2986	63,3	36,7
самозайняті	19922	11215	8707	56,3	43,7
безоплатно працюючі члени сім'ї	778	334	444	42,9	57,1
не класифіковані за групами	4362	2629	1733	60,3	39,7

Продовження

<i>Сільське населення</i>					
Всього зайнятих економічно ю діяльністю	246459	133800	112659	54,3	45,7
працюючі за наймом	156636	83464	73172	53,3	46,7
члени колективних підприємств, кооперативі в	26816	15758	11058	58,8	41,2
роботодавці	1698	1176	522	69,3	30,7
самозайняті	6215	3874	2341	62,3	37,7
безоплатно працюючі члени сім'ї	907	478	429	52,7	47,3
не класифікова ні за групами	54187	29050	25137	53,6	46,4

Складено за: [206, с.9–10].

Додаток Б 2.3

Зміна розподілу населення Автономної Республіки Крим за джерелами засобів існування в 1989 р. та 2001 р. у порівнянні з показниками по Україні, тис. осіб

Регіон	Всього населення		Особи, що мають заняття		Особи, зайняті в особистому підсобному господарстві		Особи, які одержують прибуток від власності	Пенсіонери та особи, які мають інший вид державного забезпечення		Стипендіати		Утриманці окремих осіб		Особи, які одержують допомогу з безробіття	Особи, що мають інше джерело засобів та ті, які не вказали джерело засобів існування	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001		2001	1989	2001	1989	2001	1989		2001	2001
Україна	51452,0	48240,9	25916,0	15351,7	244,1	1818,5	85,9	10817,9	13214,2	1255,5	304,5	13163,3	15008,4	720,9	55,2	1560,9
АР Крим*	2430,5	2024,1	1267,7	608,8	7,5	60,1	6,4	423,2	517,0	47,3	9,6	670,1	658,0	14,5	5,7	108,2
Севастополь		377,2		149,2		0,7	0,1		91,2		1,3		117,7	1,0		10,1

Складено за: [202, с.59–60].

* Дані за 1989 р. наводяться включно з містом Севастополь